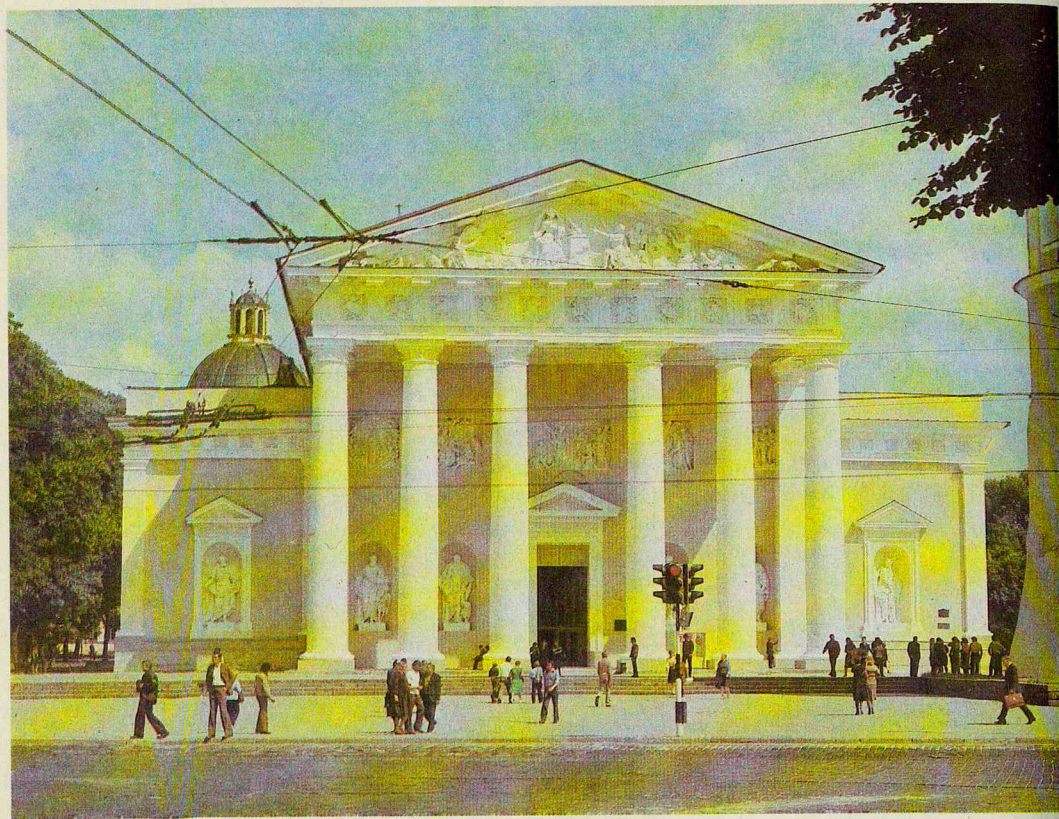

Vilniaus pilių
pastatų ir
gynybinės sistemos
architektūra

59 Katedra. Pagrindinis fasadas. Apačioje vaizdas iš pietryčių

Vilniaus katedra

Pastato architektūra

Didingiausias Vilniaus (ir Lietuvos) klasicizmo architektūros paminklas yra genialaus architekto Lauryno Stuokos-Gucevičiaus sukurta Vilniaus katedra. Šiandien ji kartu su varpinės bokštu sudaro darnų junginį, paženklinantį istorijos, bendros ilgaamžės kaimynystės. Vienas jų — L. Stuokos-Gucevičiaus kūrinys — žavi klasicistinių formų monumentalumu, paprastumu bei griežtumu, harmoninga dalių vienvove. Po šia išviršine rimtimi iš pirmo žvilgsnio net sunku įžiūrėti gilia, sudėtingą, atspindinčią daugelį epochų bei architektūros stilių šio pastato praeitį. Tuo tarpu varpinė, veržliai stiebdamasi aukštyn, atrodo lyg paskubomis užsimitusi to paties laikotarpio apdangalą — viršutinio aštuoniasienio tarpinio bei stogo šalmo su smaile klasicistinių antstatų, — tačiau apačioje taip ir likusi su savo rūsčiomis, dar XIV a. Vilniaus pilies gynybinės architektūros formomis.

Šie abu pastatai yra geriausiai išlikę, todėl daugiausia informuoja apie Vilniaus pilių architektūros praeitį. Jų tyrimų medžiaga yra geras pagalbininkas nagrinėjant kitų Vilniaus Žemutinės ir Aukštutinės pilių pastatų architektūros raidą.

L. Stuoka-Gucevičius, studijuodamas Romoje bei Paryžiuje, įvaldė naują, tuo metu madingą klasicizmo architektūros teoriją, gerai susipažino su antikos architektūra. Vakarų Europoje XVIII a. antroje pusėje po vėlyvojo baroko architektūros formų žaismingo grakštumo, gracingumo, emocingumo pasukta prie paprastesnių bei santūresnių formų. Klasicizmas, kaip savo metu ir renesansas, vėl atsigrėžė į antiką, ėmė tirti, kartoti antikos architektūros formas. Kaip tik tuo metu Švietimo epocha iškėlė intelekto pirmumą, o kylanti antifeodališkai nusiteikusi buržuazija siekė pažinti pasaulį racionaliai bei organizuoti visuomenės gyvenimą remiantis mokslu ir švietimu. Klasicizmo architektūros propagotojai, stengdamiesi racionaliai pagrįsti architektūros formas, įniko į pastatų proporcijų matematinius skaičiavimus. Grožio idealu buvo paskelbtos taisyklingos geometrinės formos, jų simetriškas išdėstymas, orderio tektonika. Kolona, panašiai kaip ir renesanso epochoje, vėl įgijo savo tikrąją paskirtį: būti atrama, o ne dekoratyvine puošmena. Atsiliepdamas į Prancūzijos buržuazinės revoliucijos patosą, klasicizmas siekė suteikti pastatams monumentalumo. Pastato didingumą stengtasi pabrėžti lygiomis sienų plokštumomis, paprastų formų, bet dažnai didžiulių proporcijų kolonomis. To meto architektūros teoretikai net pareiškė, kad tobuliausia monumentalaus pastato forma yra neišskaidytas kubas.

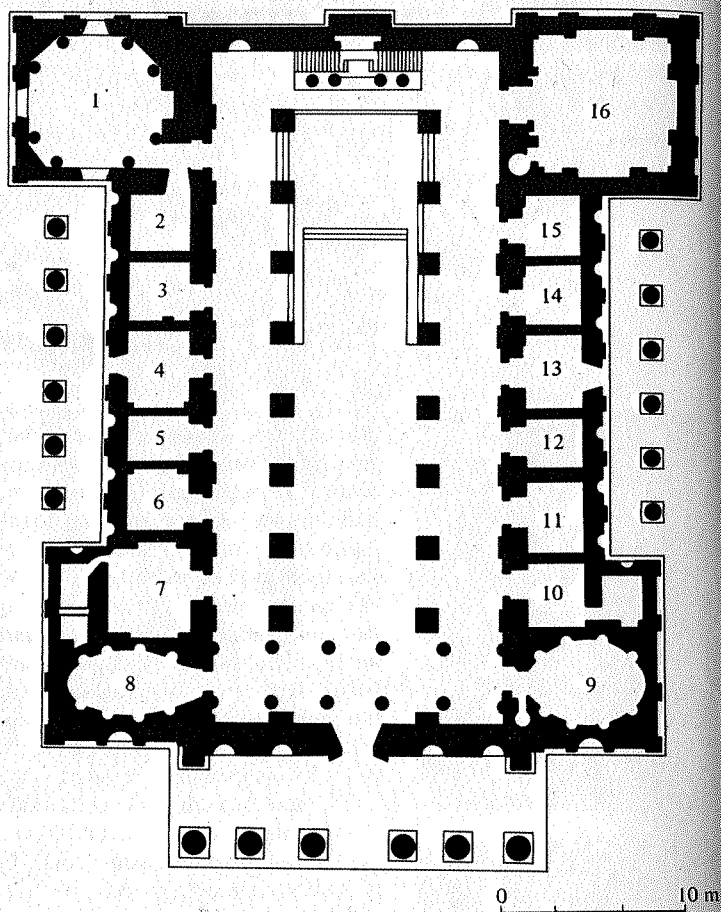

60 Mozė. T. Rigio skulptūra

61 Portiko skliauto kesonai

62 Katedros pirmojo aukšto planas:

- 1 — zakristija,
- 2 — laiptinė,
- 3 — šv. Petro (Rakauskų, šv. Stanislovo) koplyčia,
- 4 — šiaurinis įėjimas (buv. Kęsgailių II koplyčia),
- 5 — Išganytojo karsto koplyčia (senasis šiaurinis įėjimas),
- 6 — Kęsgailių I (Jasinskių, šv. Antano),
- 7 — Valavičių (senoji Karalių),
- 8 — šv. Vladislovo (A. Vainos),
- 9 — Marijos vardo („Gaudeamus“, senoji Vyskupų, Juodoji, Kasakauskų) koplyčia,
- 10 — sandėlis,
- 11 — Goštautų koplyčia,
- 12 — Monvydų koplyčia (senasis pietinis įėjimas),
- 13 — pietinis įėjimas (buv. Šventosios trejybės koplyčia),
- 14 — spėjama senoji Monvydų koplyčia,
- 15 — Vyskupų (Jono Žygimantaičio) koplyčia,
- 16 — Karalių (šv. Kazimiero) koplyčia

Iš čia klasicizmo kanonų reikalavimas: pastatas privalo būti taisyklinga geometrinė figūra: kvadratas, stačiakampis ir pan.

Visus naujojo architektūros stiliaus — klasicizmo — bruožus L. Stuoka-Gucevičius įkūnijo savo žymiausiame kūrinyje — Vilniaus katedroje. Šio klasicistinio pastato sukūrimas vertinamas kaip esminis lūžis Vilniaus XVIII a. pabaigos architektūroje, leidęs galutinai atsiriboti nuo tuo metu Lietuvoje baigiančio blėsti vėlyvojo baroko tradicijų (220, 60, 61).

Sukurti šį didingą meno kūrinių buvo nelengva. Architektui reikėjo atsižvelgti į pagrindinės pastato dalies gotikinį turį, jo vidaus struktūrą, išsaugoti didelės savarankiškos meninės vertės barokines šv. Kazimiero ir Valavičių koplyčias, skirtingų stilistinių epochų sukurtą įvairovę sujungti į harmoningą visumą. Be to, reikėjo palikti abipus pastato išdėstytas mažesnes koplyčias.

Siekdamas išsaugoti šv. Kazimiero koplyčią, L. Stuoka-Gucevičius turėjo laikytis klasicizmo kanonų keliamo simetrijos reikalavimo — šiauriniame pastato kampe pastatyti barokinio silueto kupolu apvainikuotą dviaukštę zakristiją. Vakarinėje pastato dalyje senoji Valavičių koplyčia, palyginti su kitomis šiaurinėmis koplyčiomis, buvo labiau išsikišusi į išorę. Atsižvelgdamas į tai, taip pat siekdamas atsvaros rytinėms šv. Kazimiero koplyčiai ir nau-

¹ Vilniaus katedros vakarinio portiko kolonos yra 18 modulių aukščio (17,65:0,98=18), taigi dviem moduliais aukštesnės už įprastines dorėninio orderio kolonas. Sprendžiant iš pagrindinio portiko ir halinės trinavės dalies karnizo, L. Stuokos-Gucevičiaus katedrai panaudotą orderį reiktų apibūdinti kaip romėnų dorėninį su modiljonais. Tačiau dalis šio orderio elementų yra transformuoti, supaprastinti (kolonos neturi dorėniniam orderiui būdingų kaneliūrų, kapitelio echinas be papuošimų), artimi toscaninio orderio formoms.

² Šoninių galerijų kolonos yra 16 modulių aukščio; triglifų plotis 0,66 m, o kolonų aukštis 10,52 m.

jajai zakristijai, vakarinės dalies abiejuose kampuose L. Stuoka-Gucevičius pastatė didesnes simetriškas, elipsės formos koplyčias (Vladislovo ir Marijos vardo). Tačiau šoniniuose fasaduose jos nedomino, jų didesnę plotą vizualiai maskuoja šiaurinės ir pietinės kolonados. Beje, siekdamas visiškos simetrijos, architektas turėjo nugriauti prie pietinio fasado šv. Kazimiero koplyčios zakristiją, apardyti iš išorės Valavičių koplyčios šiaurytinį kampą.

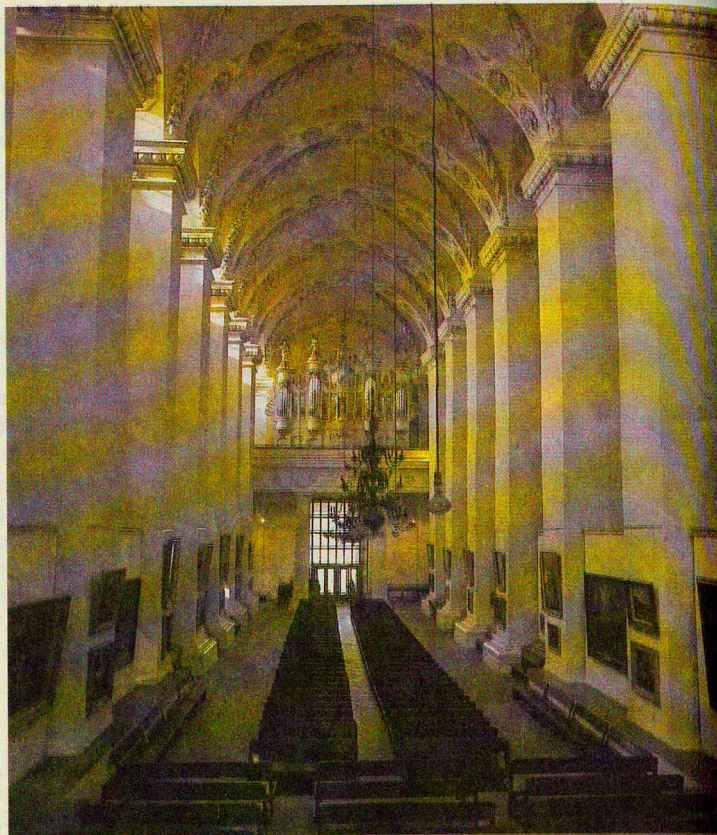
L. Stuokos-Gucevičiaus katedros vakariniame (pagrindiniame) fasade dominuoja didžiulis šešių masyvių kolonų portikas. Jų aukštis — 17,65 m. Tai aukščiausios kolonos Lietuvoje, o prieškarinio laikotarpio katedros konservatorių feigimu, didesnių kolonų nėra buvę ir to meto Lenkijoje. Aukštas kolonas L. Stuoka-Gucevičius pasirinko verčiamas būtinybės: portiko ir kolonų aukštį nulėmė halinės pastato dalies aukštis. Tačiau tai kaip tik derinosi su klasicizmo teoretikų pamėgtu didybės, XVIII a. pabaigai būdingu heroiško siekimu. Virš portiko kolonų yra platus, statiškas trikampis frontonas, ribojantis pastato pastogės erdvę; kurdamas jį, architektas elgėsi laisviau — pažemino iki tol buvusį statesnių šlaitų stogą, o senuosius rytinį ir vakarinį frontonus visai panaikino. Katedros pagrindinį fasadą pagyvina T. Rigio sukurtos stambių formų, ekspresyvių pozų skulptūros, horeljejinės kompozicijos; portikui žavesio teikia skliauto kesonai su subtilaus piešinio rozetėmis.

Senosios halės rytinę sieną L. Stuoka-Gucevičius paliko pirmąją, tačiau jos viršuje visose trijose navose iškirto naujus didesnius langus, o šoninių navų langų nekeitė. Virš šoninių koplyčių įrengė archyvams skirtas sales, viename ir kitame pastato šone jas apšviečia penki pusiau padalyti langai, t. y. viršutinė langų pusė skirta salėms, o apatinė — po salėmis esančioms koplyčioms apšviesti. Abu šoniniai fasadai vienodi. Pastato halinės trinavės dalies viršuje išsikiša masyvus karnizas, kurio kabamąją dalį iš apačios palaiko 0,94 m ilgio ir 0,96 m pločio modiljonai, padaryti iš smiltainio. Triglifai 0,58 m pločio¹. Halinės pastato dalies šoninių navų langus L. Stuoka-Gucevičius paliko su pusapskritėmis sąramomis.

Šoninių fasadų vidurinės dalies koplyčias jungia dorėninio orderio kolonada² ir vientisas antablementas, kurio proporcijas ir elementus L. Stuoka-Gucevičius suderino su barokinės šv. Kazimiero koplyčios antablementais. Šoninių sienų, esančių už kolonadų, nišose yra 12 rokokinių skulptūrų (7 Lietuvos didžiųjų kunigaikščių skulptūros pietiniame fasade ir 5 apaštalų bei jėzuitų šventųjų šiauriniame). Po 1831 m. sukilimo jos čia atkeltos iš uždarytos šv. Kazimiero bažnyčios (36, 87).

Vidurinėje navoje prie rytinės sienos įrengtas didysis altorius — dorėninio orderio keturių kolonų portikas su trikampiu frontonu viršuje. Portiko architektūros formos santūrios, harmoningos, jo kolonų ir prie rytinės sienos priglaustų piliastrių kapiteliai bei frizo ornamentai paausuoti. Keturkampių piliorių viršuje L. Stuokos-Gucevičiaus įrengti dorėniniai kapiteliai, kryžminiu būrių pavidalo skliautų susikryžiuojančios briaunos dekoruotos girliandomis, skliautų paraminės arkos papuoštos rozetėmis. Ant šoninių sienų aukštai po langais — dideli K. Vilianio paveikslai. Pietinės ir šiaurinės sienų išsklotinėse darniai surikiuoti durų angų į koplyčias por-

63 Vaizdas į vargonų pusę

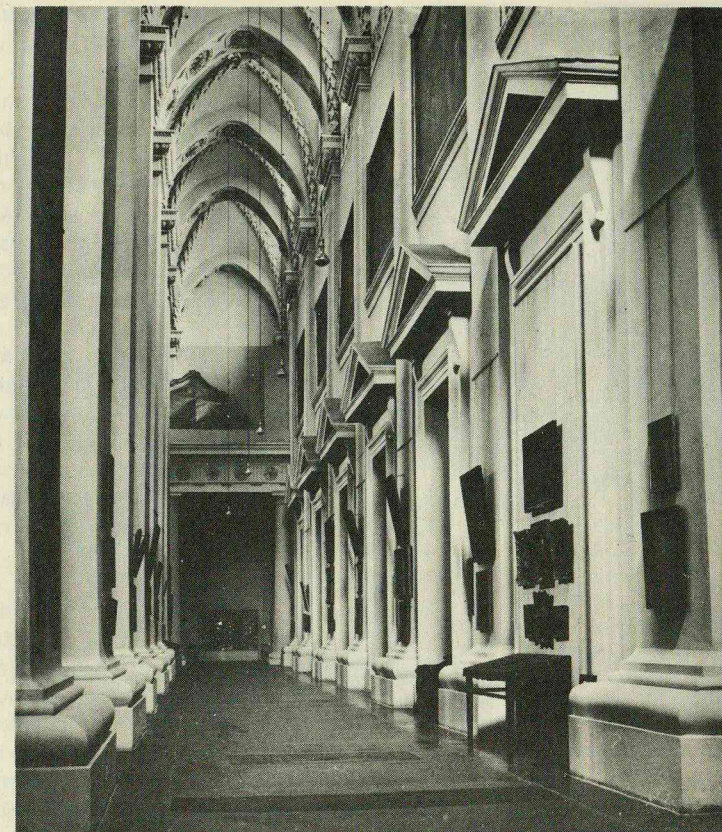
³ Kopyčios architektūra, ypač jos vidaus įranga, labai panaši į Romos Šv. mergelės Marijos bažnyčios Borgezių kopyčią, statytą XVI a. pradžioje — XVII a. pabaigoje (158, 110). Santūrus ir monumentalūs fasadai liudija apie manieristinių tendencijų įtaką šios kopyčios architektūrai.

talai. Sienų bei piliastų plokštumas vienur kitur gyvina memorialinės lentos. Nepaisant visų šių dekoro priemonių, klasicistinio pastato vidus tuštokas, atrodo nebaigtas.

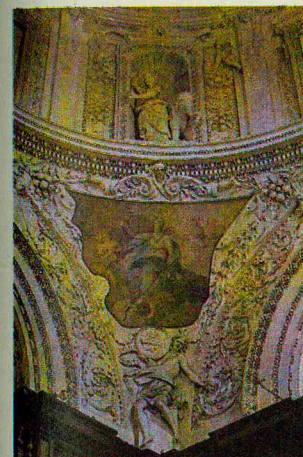
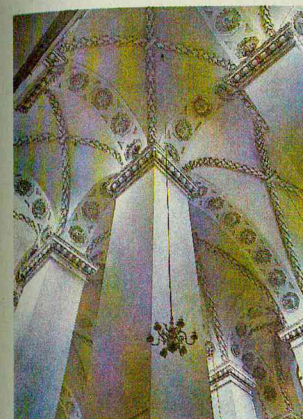
Halinės pastato dalies šaltokam, santūriam interjerui kontrastu suskamba grakščios, sodrios šv. Kazimiero kopyčios dekoro formos, sukurtos baroko laikotarpiu.

Šv. Kazimiero kopyčia — vienas meniškiausių Vilniaus ankstyvojo baroko paminklų, kuriame ryšku italų meno įtaka³. Kopyčios apatinė dalis kvadratinio plano (15,3×15,3 m), 15 m aukščio, taigi jos turis kubo formos, virš kurio aštuoniasienis būgnas su barokiniu kupolu ir žibintu. Žibintą puošia 8 jonėninio orderio kolonėlės ir ornamentuotas azūrinis kryžius su paaukuotu rutuliu. Kopyčios aukštis 33,5 m. Sienos mūrytos iš švediško smiltainio blokų, fasadų plokštumas į tris dalis skaido dorėninio orderio piliastrai, ant jų antablementas. Piliastų išdėstymo vietos suderintos su interjero sienų padalomis. Pietiniame fasade įmontuota marmurinė kopyčios įkūrimo lenta su profiliniu, barokiniais reljefais papuoštu apvadu, sukurtu 1636 m. (kaip manoma, skulptoriaus K. Tenkalos). Kopyčios interjero I tarpinio kampuose juodo marmuro sienų fone išsiskiria rusvi piliastrai; tarp jų, sienų nišose, stovi XVIII a. pirmojoje pusėje sukurtos medinės, padengtos sidabru Lietuvos didžiųjų kunigaikščių skulptūros. Krinta į akis tam laikotarpiui būdingas skulptūrų detalių preciziškumas, kai kurių elementų modeliavimo grakštumas.

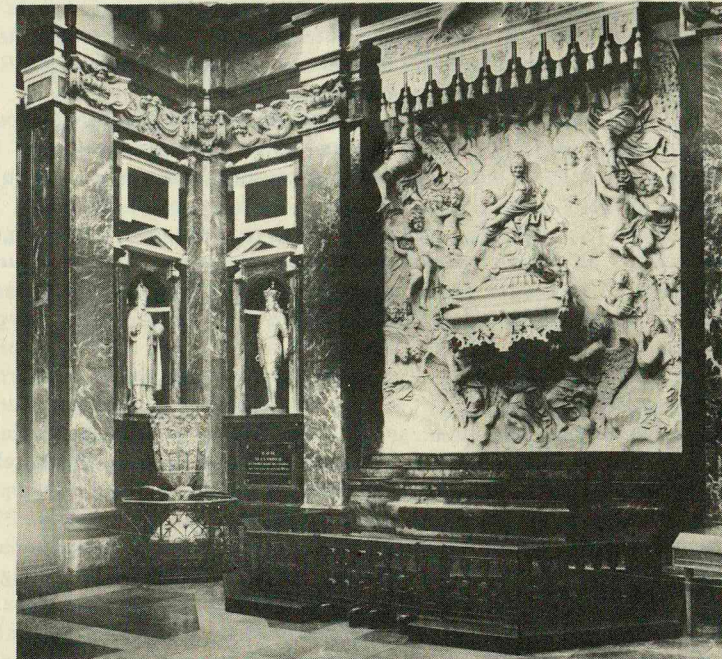
64 Skliautų fragmentas

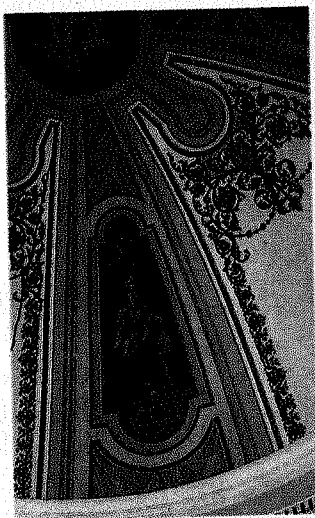
65 Soninės navos vaizdas

66 Karalių (šv. Kazimiero) kopyčios kupolo dekoro fragmentas

67 Karalių (šv. Kazimiero) kopyčios interjeras

68 Zakristijos skliauto fragmentas

Nišų viršuje — trikampiai balto marmuro sandrikai. Piliastų kapiteliai, turintys jonėninio orderio bruožų, iš smiltainio.

Virš piliastų esanti puošni marmurinė antablementą sienų vidurinėse dalyse skaido didingos triumfo arkos, jungiančios kvadratinio plano I tarpsnio apatinę ir viršutinę dalį. Triumfo arkas iš šonų rėmina piliastrai, viršuje pereinantys į archivolčius, dekoruotus arabeskomis. Ant koplyčios šoninių sienų — dvi italų dailininko Mikelio Arkangelo Palonio 1692 m. sukurtos freskos: „Šv. Kazimiero karsto atidengimas“ ir „Stebuklas prie šv. Kazimiero karsto“. Barokinės kompozicijos freskos papildo koplyčios interjerą.

I tarpsnio viršutinėje dalyje šiaurinėje ir vakarinėje sienose įrengti balkonai, kuriuos palaiko marmurinės gembės.

Ypač puošni yra koplyčios pagrindinio altoriaus barokinė horelėfinė stiuko kompozicija. Iš tamsoko koplyčios sienų fono pirmiausia jis išsiskiria jaukiu šviesumu ir gyvybiškumu, formų grakštumu. Altoriaus vidurinėje dalyje pavaizduotas angelų laikomas šv. Kazimiero karstas⁴ ir Marija su kūdikiu, aplinkui debesų fone įvairiomis pozomis sugrupuoti angelai. Labiausiai išryškinta Marijos su kūdikiu grupė. Visų altoriaus figūrų judesiai nukreipti į kompozicijos centrą, dinamiški. Altoriuje sudaryta perspektyvos, erdvės iliuzija, pabrėžta vaizduojamų figūrų psichologinė išraiška. Altorių 1686—1688 m. sukūrė italų skulptorius P. Pertis⁵, o banguotu paviršiumi mensa įrengta 1782 metais.

Koplyčios apatinio, kvadratinio tarpsnio viršutinės dalies arkų, burių apvadų, apskritojo karnizo paviršiai gausiai papuošti stiuko plastika, kurioje daug įmantrių arabeskų motyvų, vietomis pereinančių į groteską, barokui būdingų kriauklių, kartušų. Šio tarpsnio pietinės pusės burėse yra dvi freskos, vaizduojančios šv. Kazimiero apoteozę, o šiaurinės sienos burėse — du P. Smuglevičiaus aliejiniiais dažais tapyti alegoriniai paveikslai: „Kova su aistromis“ ir „Aistrų nugalėjimas“. Kvadratinę dalį viršuje užbaigia apskritas karnizas.

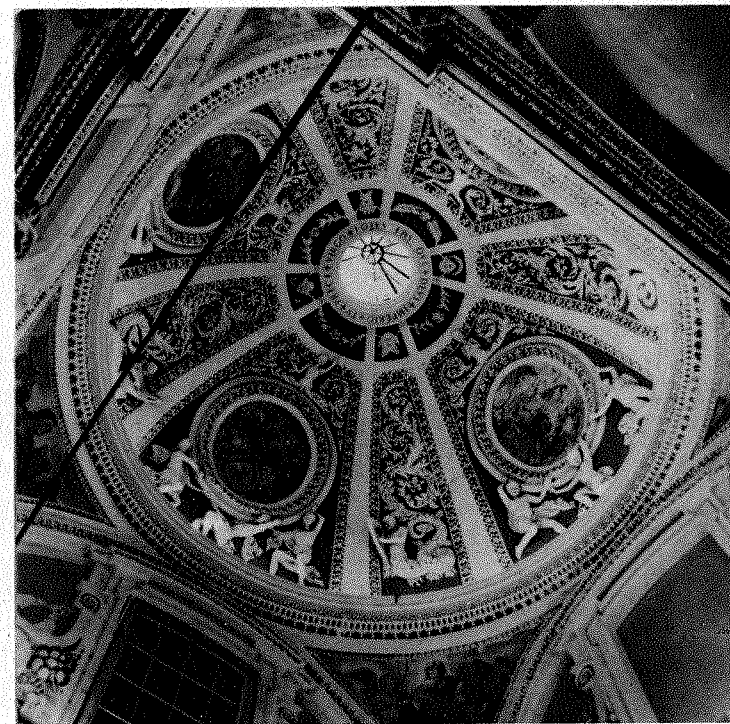
Aštuoniasienis tarpsnis iš vidaus pusės yra apskrito plano, gausiai dekoruotas skulptūriniais reljefais, tarplangių nišose yra 4 dinamiškos, gausiai drapiruotos moterų statulos su emblemomis; jos simbolizuoja Išvermę, Teisingumą, Santūrumą ir Pastovumą. Kupolo vidinį paviršių skaido ties būgno piliastrais prasidedančios 8 išcentrinės trapecinės formos juostos; juostų pakraščiai negausiai dekoruoti reljefiniais ornamentais, tačiau jų ribojamos juostos yra tuščios ir lygios, palyginti su gausiai dekoruotomis koplyčios sienomis, jos atrodo nebaigtos.

Savo architektūra šv. Kazimiero koplyčiai artima Valavičių koplyčia (iki XVII a. pradžios Karalių). Jos du apatiniai tarpsniai taip pat su kupolu. Koplyčia mažesnė už šv. Kazimiero, tačiau iki L. Stuokos-Gucevičiaus rekonstrukcijos šiaurinėje pusėje tarp kitų koplyčių ji buvo didžiausia. Pirmieji du tarpsniai yra 12 m, kupolas — 5,3 m aukščio. Pirmojo tarpsnio vidaus planas šiuo metu yra 8,6×7,05 m, tačiau iki XVIII a. pabaigos jis buvo artimesnis kvadratui (maždaug 8,6×7,8 m). 1982 m. tyrimu duomenimis, koplyčios pietinė siena iš vidaus L. Stuokos-Gucevičiaus pastorinta (72 pav.). Kupolas viršuje užbaigtas kūginiu švieslangiu. Koplyčios sienos ir kupolas — iš plytų; kupolo švies-

⁴ 1953 m. šv. Kazimiero karstas su palaikais iš katedros buvo perkeltas į šv. Petro ir Povilo bažnyčią, o 1989 m. vėl sugrąžintas į katedrą.

⁵ Pjetras Pertis (Peretis) su Džovanu Marija Galii 1677—1686 m. stiuko lipdiniais dekoravo šv. Petro ir Povilo bažnyčią. P. Pertis XVII a. ketvirtajame—XVIII a. pirmajame ketvirtyje dirbo Lietuvoje, mirė 1726 m. Vilniuje.

69 Valavičių koplyčios kupolas

70 Valavičių koplyčios kupolo freskos

langio pamatas — iš smiltainio blokų. Interjero skulptūriniai ornamentai bei horelėfinės figūros — iš stiuko.

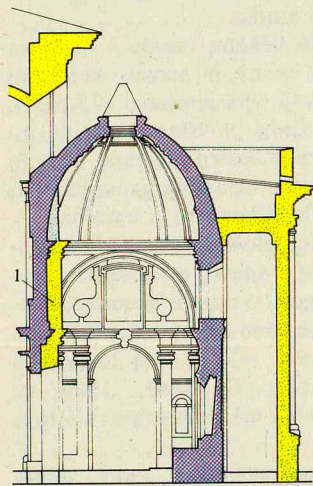
Koplyčios barokinio šiaurinio fasado liekanų esama ir prie jos pristatytoje zakristijoje. Į šią patalpą išeina ir senasis koplyčios langas, esantis koplyčios šiaurinėje sienoje virš altoriaus (73 pav.).

Koplyčios viduje apatinio tarpsnio sienų plokštumas skaido piliastrai su jonėniniais kapiteliais. Tarp piliastų įterptos triumfo arkų pavidalo nišos. Antablemento frizas išpuoštas groteskinėmis figūromis, karnizą su triumfo arkų archivolčiais jungia agrafai.

Antrojo tarpsnio pusapskrites sienų plokštumas vainikuojančios arkos ir karnizas saikingai dekoruoti arabeskų ornamentais. Burių plokštumose įkomponuotos spalvingos freskos, o sienų plokštumose — stačiakampės nišos. Šiaurinėje sienoje vietoj nišos yra langas. Langas buvo ir vakarinės sienos nišoje: seną langą virš choro mini 1743 m. vizitacija (145, II, 294). 1983 m. zonuojant sieną, taip pat nustatyta, kad ši niša užmūryta XVIII a. pabaigoje.

Apskritai I ir II tarpsnio dekoras negausus, sienų plokštumos, piliastų paviršiai beveik lygūs, I tarpsnio kampų nišose, tarp piliastų, skulptūrų nėra. Dar mažiau dekoruota I ir II tarpsnio pietinė siena. Po pastorinimo XVIII a. pabaigoje buvo atkurti tik bendresni jos dekoro elementai. Koplyčios apatinių tarpsnių nebaigtumo išpūdį švelnina gana puošni barokinė altoriaus kompozicija iš skulptūrų ir dekoratyviai traktuotų architektūrinių formų. Rytinės sienos nišoje yra vyskupo E. Valavičiaus rudo marmuro memorialinė lenta su ankstyvojo baroko apvadu, kurio kompozicijos pagrindinis akcentas yra viršutinėje lentos dalyje į ovalią nišą įkomponuotas koplyčios fundatoriaus biustas.

71 Valavičių koplyčios kupolo
freskos

72 Valavičių koplyčios vertikalus
pjūvis: 1 — koplyčios pietinės sienos
pastorinimas (XVIII a. pabaiga)

Labai puošnus Valavičių koplyčios kupolas. Panašiai kaip ir šv. Kazimiero koplyčioje, kupolo skliautą į trapezines juostas skaido vertikalios briaunos, tačiau kampiniai tarpniai čia kur kas siauresni. Briaunos bei iš apačios matomos kupolo plokštumų dalys gausiai dekoruotos arabeskomis, horeljefinėmis figūromis. Kampinių juostų dugne nuo apačios į viršų spirale kyla akanto lapų vija, nusagstyta žiedais. Augalinių ornamentų sukurtą šventišką nuotaiką papildo kampinių juostų apačioje vienas priešais kitą išdėstytų keturių muzikantų tema: jų rankose iš XVII a. iki mūsų dienų atėję muzikos instrumentai (fleita, smuikas, gitara, arfa).

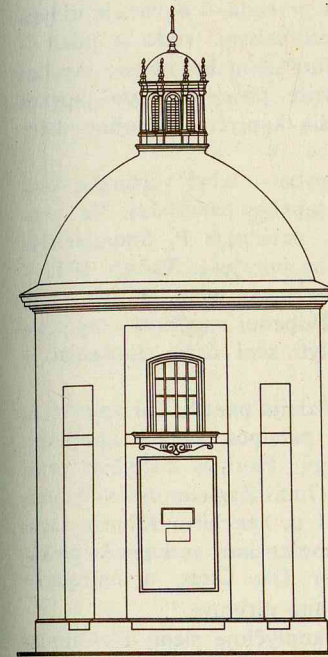
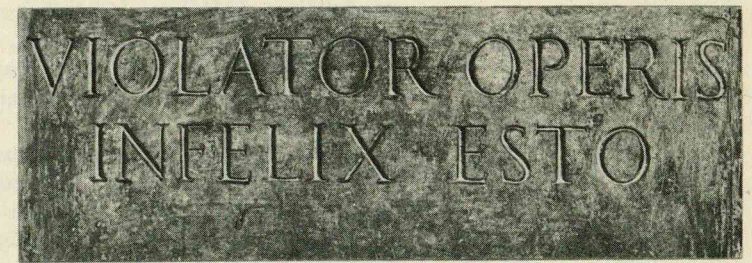
Kupolo šoninėse juostose augaliniu ornamentu papuoštuose ovaliuose rėmuose yra keturios freskos: „Apreiškimas Marijai“, „Marijos aplankymas“, „Marijos dangun žengimas“ ir „Marijos vainikavimas“. Vakarinėje, šiaurinėje ir rytinėje juostose ovalius freskų rėmus iš apačios palaiko jaunuolių figūros; pietinėje kupolo dalyje tokių figūrų nebėra, nes, XVIII a. storinant koplyčios pietinę sieną, jos buvo sunaikintos, ir tik jų likučiai paslėpti po mūru.

Freskų kūrėjas nežinomas. 1982—1984 m. jas restauravo dailininkai restauratoriai Povilas Kuodis ir Juozas Pilipavičius. Jos rastos labai retušuotos, retušą reikėjo pašalinti. Restauruojant pietiniame kupolo šone atidengta po XVIII a. užmūrijimu išlikusi apatinė freskos dalis (71 pav.).

Koplyčios baltų stiuko ornamentų fonas tamsiai pilkas, toks jis buvo ir XVII amžiuje.

1973—1983 m. tyrimais nustatyta, kad Valavičių koplyčios pamatai mūryti iš gotikinių plytų. Tačiau antžeminė dalis (sienos

74 Įrašas lotynų kalba Valavičių
koplyčios fasade

73 Valavičių koplyčios pirmąs-
tis fasadas

ir kupolas) iš renesansinių, daugiausia gelsvų bei rusvų plytų (vidutiniai dydžiai: $30,8 \times 15,2 \times 7,3$ cm), rišimas renesansinis. Kupolo vertikalios juostos išmūrytos vėliau iš didesnių plytų ($32,4 \times 16,2 \times 7$ cm). Be to, po kupolo pietinės freskos apvadu rasta ankstesnės lipdybos liekanų. Visa tai liudytų, kad Valavičių koplyčios sienos ir kupolas mūryti po 1530 m. gaisro, nes 1610 m. Karalių koplyčia nuo gaisro nenukentėjo (101, 222), o XVII a. pradžioje vyskupo E. Valavičiaus iniciatyva koplyčios interjero sienos ir kupolas buvo dekoruoti stiuko lipdiniais ir freskomis. Valavičių koplyčios interjero struktūra, ypač I ir II tarpsnio zonoje (sienų skaidymas nišomis, piliastrais, burių pobūdis), labai panaši į Vavelio katedros renesansinės Žygimantų koplyčios, kurią 1519—1533 m. pastatė ir įrengė architektas B. Berecis bei jo padėjėjai B. Džanotis ir Dž. Činis (139, 19—25). Be to, analogiškos centriškos kupolinės kompozicijos koplyčios buvo būdingos italų renesansui. Taigi galima teigti, kad Valavičių koplyčios architektūra yra renesansinė, o interjero apdaila — barokinė.

Buvusi zakristija iš išorės yra kvadratinio plano, tačiau viduje aštuoniasienė; prie kampinių sienų poromis sustatytos dorėninio orderio kolonos palaiko apskrito kontūro antablementą, o pastarasis — kupolą. Jo plafoną puošia XIX a. viduryje dailininko Alberto Žameto nutapyti dekoratyviniai ornamentai ir keturios alegorinės moterų figūros, simbolizuojančios dorybes: Išmintingumą, Teisingumą, Narsumą ir Santūrumą. Zakristijos interjeras vienas labiausiai pasisekusių klasicizmo interjerų Lietuvoje. Virš zakristijos, antrajame aukšte, yra apskrito plano salė, dengta kupolu, tačiau be papuošimų (anksčiau joje buvo katedros išdas).

Savitos kompozicijos abipus pagrindinio fasado simetriškai išdėstytos šv. Vladislovo ir Marijos vardo koplyčios. Jos abi ovalo plano, koplyčios labai išstetos į aukštį, didžiulius jų kupolus viršuje užbaigia taip pat ovalūs švieslangiai. Abiejų koplyčių šoninėse sienose yra po keturias ritmingai išdėstytas nišas skulptūroms, virš jų — po keturias keturkampes plokščias nišas. Šiaip jau koplyčių sienų plokštumos išlieja į kupolą be padalų bei skirties, visiškai neturi plastinio dekoru elementų.

Projektuodamas šias koplyčias, L. Stuoka-Gucevičius manė dekoruoti jų sienas bei kupolus. Be abejo, jam pritariant, XVIII a. pabaigoje P. Smuglevičius išpuošė Marijos vardo koplyčios sienas ir kupolą. Šv. Vladislovo koplyčia tuo metu taip pat buvo išdekoruota iki šiol dar nežinomo dailininko.

1982 m. tyrimų duomenimis (43), šv. Vladislovo koplyčios dekoras buvo polichrominis, jo tematika — architektūrinė. Kupolą nuo sienų skyrė apie 100 cm pločio frizas, dekoruotas ritmingai išdėstytų augalinių motyvų ornamentais. Kupolo sferos paviršius

spinduliais suskaidytas į kintamo dydžio kesonus, kuriuose įkomponuotos įvairaus piešinio rozetės. Kopyčios sienų plokštumas skaido piliastrai, kurių viršuje — kapiteliai, o ant jų — karnizas. Tarp viršutinio plataus frizo ir minėto karnizo buvo dar trys siauresni karnizai.

Aukštos, lygios, šulinį primenančios kopyčios sienos, suskaidytos nišų bei orderio elementų (piliastrų, antablemento), iliuziškai lyg ir paplatėja. Sienų ribojama erdvė tartum sujungta su erdvėmis, esančiomis toliau už piliastrų. Sienų dekoru spalvos taip pat tarnauja tariamam erdvės praplėtimui: apatinė sienų dalis ištapyta šiltesnėmis — geltona, rausva ar ruda, — o viršuje didysis frizas ir kupolas šaltesnėmis — mėlyna, žalsvai ruda ar pilka — spalvomis. Tyrimų metu nustatyti keturi sienų bei kupolo tapybos etapai, tačiau trys vėlesnieji nepakeitė pirmojo etapo tapybos bendro pobūdžio. XIX a. viduryje šią kopyčią atnaujino dailininkas A. Žametas.

Šv. Vladislavo kopyčios sienų tapyba — labai vertingas, unikalus XVIII a. pabaigos klasicistinės tapybos paminklas. Ne menkesnės vertės sienų tapyba XVIII a. pabaigoje P. Smuglevičius buvo išpuošęs Marijos vardo kopyčios interjerą. Tačiau 1941—1943 m. pirmą kartą tapybos liekanos buvo labai, jei ne visai, sunaikintos: tuo metu dailininkui J. Hopenui ruošiantis kopyčios sienas naujai dekoruoti, buvo nuvalyti seni dažų sluoksniai ir pertinkuotos kopyčios sienos.

Kitų kopyčių tūrinė-erdvinė kompozicija panaši. Tai apie 10 m aukščio daugiausia kvadratinio plano patalpos, menkai apšviestos išorinėje sienoje aukštai įrengtų langų. Pietines kopyčias prieš karą dekoravo J. Hopenas. Vyskupų (Jono Žygimantaičio) kopyčios šoninėse sienose įmontuotos XVI a. kanclerio Alberto Goštauto ir vyskupo Povilo Alšėniškio renesansinės antkapinės plokštės. Pirmąją sukūrė B. Džanotis ir Dž. Činis, o antrąją — skulptoriaus Džovano Marijos Padovano dirbtuvė.

Tik vienoje šiaurinėje, šv. Petro, kopyčioje sienų plokštumas skaido dorėninio orderio piliastrai, ant kurių atremtas paprastų formų antablementas. Virš jo — lėkštas kryžminis skliautas.

Po šv. Kazimiero kopyčia 1931—1939 m. įrengto mauzoliejiaus planas kvadratinis, keturi stulpai erdvę dalija į 9 vienodo dydžio tarpnius, dengtus skliautais. Mauzoliejiaus vidaus apdailą suprojektavo architektas S. Bukovskis. Jis panaikino J. Kloso projekte buvusius stulpų kapitelių, pažemino iki 110 cm skliautų atramas; vietoj J. Kloso numatytų kvadratinių stulpų suprojektavo aštuoniakampius. Stulpų ir piliastrų apdailą bei grindis padarė iš vietinio raudonojo ir juodojo Volynės granito. Šitaip mauzoliejiaus interjerą stengtasi sušvelninti, padaryti jaukesnį. J. Kloso projekte jis buvo klasikinių formų.

1939 m. rugsėjo 1 d. prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas su-trukdė įgyvendinti S. Bukovskio projektą, kuriame buvo numatyta karalių sarkofagus padengti kalta sidabro skarda. Mauzoliejiaus pietinėje sienoje turėjo būti įrengta konsolė, o ant jos siūlyta pastatyti Marijos statulą. Vidaus erdvei apšviesti visų devynių tarpnių skliautų raktuose buvo projektuojama pakabinti šviestuvus iš kalto sidabro.

1931—1932 m. tyrimų rezultatai

⁶ XVI a. pabaigoje šioje kryptoje buvo laidojami Sapiegų giminės nariai. XVII a. pradžioje jų karstai iškelti į tuo metu pastatytą šv. Mykolo bažnyčią (104, 180, 181).

Kalbėdami apie Vilniaus katedros architektūrą, lig šiol daugiausia dėmesio skyrėme klasicizmo ir baroko stilių šiame pastate apraiškoms. Tačiau katedra yra buvusi ir gotikinė, ir renesansinė. Šių stilių pėdsakų galima rasti dar ir šiandien.

Katedros tyrėjai, vadovaujami J. Kloso, jau 1931—1932 m. aptiko gotikinių mūrų. Tuo metu daugiausia tirti rūsiai. Iš viso rasta daugiau kaip 20 kriptų, įrengtų XV—XVII amžiuje. Iki 1932 m. buvusi katedros pamatų ir kriptų būklė pavaizduota 56 paveiksle. Šiame plane atsispindi prieškarinių tyrėjų pastangos pateikti pastato dalių istorinę kartogramą. Eksplikacijoje, kuri buvo pridėta prie šios kartogramos (45, Nr. 4472), kryžmai užbrūkšniuotos pamatų dalys pavadintos „vidurinių amžių mūrais“. Mūrų dalys, užbrūkšniuotos vienos krypties brūkšniais, priskirtos prie renesanso, baroko ar dar vėlesnio laikotarpio statybų. Šv. Kazimiero kopyčios vietoje matyti senosios Valavičių kopyčios liekanos (jos pietryčių kampas su įstrižai pastatytu masyviu kontraforsu). 1931 m. šios liekanos rastos būsimo karalių mauzoliejiaus duobėje. Prie senosios kopyčios pamatų aptikta kriptos skliautų liekanų (161)⁶.

Simetriškas ką tik aprašytajam yra kontraforsas pastato šiauriniame kampe, po buvusią zakristiją. Kartogramoje šie abu kontraforsai užbrūkšniuoti vienodai — kryžmai. Tiek senosios Valavičių kopyčios, tiek po zakristiją esančių senųjų mūrų kampiniai kontraforsai yra pastatyti įstrižai. Tai rodo, kad XV—XVI a. į rytus nuo šių kontraforsų nėra buvę kopyčių ir taip halinės trinavės dalies paskutinė (rytinė) travėja buvo išskirta, paryškinta.

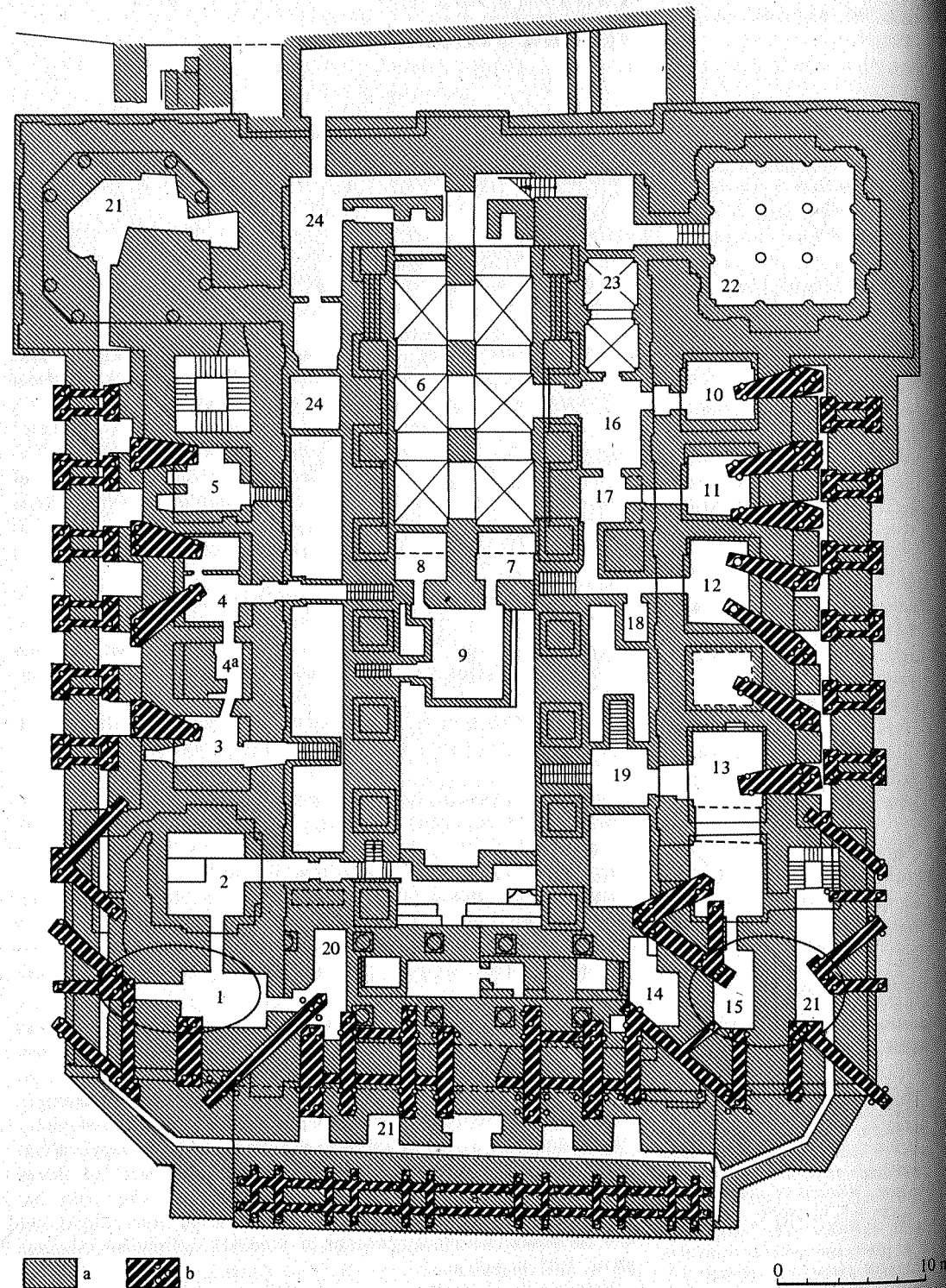
Perkasose, kastose tarp pirmosios pilorių poros (6 ir 8 perkasos), 1931 m. rasta 1,4 m. storio gotikinės sienos fragmentas ir 1,17 m pločio portalo angokraščio liekanų. Gotikinė siena ėjo iki dešinėsios navos, čia ji baigėsi kampu su įstrižai pastatytu kontraforsu. Prie vidinės sienos pusės 1,85 m gylyje rastos raudonų plytų grindys; šiek tiek vėlesnės grindys — 1,67 m gylyje⁷. Senųjų mūrų fragmentų, einančių skersai pastato, taip pat aptikta halinės trinavės dalies rūsiose tarp ketvirtosios ir penktosios pilorių poros.

Vilniaus ir Naugarduko vaivadijų konservatorius S. Lorencas 1934 m. rašė, kad šių dviejų skersai pastatą einančių sienų liekanos yra Jogailos statytos pirmosios Vilniaus katedros. Jo teigimu, pirmoji katedra — tai nedidelis, vienanavis stačiakampio plano pastatas⁸, mūrytas iš plytų; tik jos pamatai — iš lauko akmenų. Pagrindinės durys į šį pastatą buvo iš vakarų pusės, jų angokraščiai ir vakarinės sienos vidinis paviršius buvo tinkuoti. Iš išorės pastatas netinkuotas, čia sienos faktūra iš raudonų plytų su gotikai būdingu perdegtų plytų ornamentu. S. Lorencas spėjo, kad pirmosios katedros lubos buvo medinės, grindys — raudonų plytų, 1,85 m gylyje.

Prie vidinio vakarinės sienos paviršiaus rastas aštuoniakampės

⁷ 1931—1937 m. katedrą konservuojant išlyginus grindų įdubimus, šių abiejų grindų liekanos atsidūrė atitinkamai 1,91 m ir 1,73—1,76 m gylyje.

⁸ S. Lorencas paminėjo, jog pirmoji katedra buvo vienanavė, tačiau jos pločio nenurodė. Lietuvos vienanavių gotikinių bažnyčių vidaus plotis buvo ne didesnis kaip 10 metrų, pvz., Vilniaus šv. Onos bažnyčia yra 8,7 m pločio, senoji šv. Onos bažnyčia pilies teritorijoje 6 m; plačiausia gotikinė vienanavė bažnyčia pastatyta Zapiškyje; jos vidaus plotis siekia 10 metrų.

75 Katedros rūsių planas su 1932—1935 m. pamatų tvirtinimo konstrukcijomis:
a — pastato požeminės dalies mūrai,
b — pamatų tvirtinimo konstrukcijos (poliai ir rostverakai)

Kriptų ir rūsių pavadinimai:
1 — šv. Vladislavo,
2 — Valavičių,
3 — Kęsgailių I,
4 — Kęsgailių II, 4a — prieš karą įrengtas rūsys,
5 — šv. Petro koplyčios,
6 — kapitulos,
7 — karalių,
8 — kriptą, esanti į šiaurę nuo karalių kriptos,
9 — vidurinė,
10 — vyskupų,
11 — sufraganų,
12 — Šventosios trejybės koplyčios kriptą,
13 — Goštautų koplyčios kriptą,
14 — pietinė kriptą po vargonų chorą,
15 — kriptą po Marijos vardo koplyčia,
16, 17, 19 — prieangiai priešais pietines kriptas,
18 — spėjama V. Protasevičiaus kapo kriptą,
20 — šiaurinės navos kriptą po vargonų chorą,
21 — aplink pastatą įrengtas kanalas gruntiniam vandeniui nutekėti,
22 — mauzoliejus,
23 — 1932—1937 m. išbetonuota kriptą,
24 — prieš karą iškasti rūšiai, skirti katilinei

atramos, priglautos prie šios sienos tinkuoto paviršiaus, liekanas S. Lorencas priskyrė antrajai Vilniaus katedrai, statytai po 1419 m. gaisro. Jo manymu, ši katedra buvo trinavė; jos vidus dviejų aštuoniakampių pilorių eilių padalytas į navas. Katedros fasadą puošė du bokštai, vienas jų, pietinis, buvo aukštesnis; tarp bokštų būta prieangio. Šiai antrajai katedrai, anot S. Lorencas, priklausė 1,67 m gylyje rastos plytinių grindų liekanos. Taigi S. Lorencas vakarinę sieną tinkuotu vidiniu paviršiumi tapatino ir su pirmąja 1387 m. katedra, ir su antrąja po 1419 m. gaisro pastatyta katedra.

S. Lorencas teiginys apie Jogailos mūrinę katedrą prieštaravo prieškarinėje lenkų literatūroje paplitusiai nuomonei, jog pirmoji katedra buvo medinė. S. Lorencas taip pat neabejojo, kad mūrinė katedra pastatyta po 1419 m. gaisro. Visa tai prieštaravo J. Kłoso samprotavimams, kilusiems dar prieš tyrimų pradžią (135, 118). Tyrimų vadovas J. Kłosas, kaip minėta, netikėtai mirė nespėjęs šiuo klausimu nei palikti išvadų, nei apibendrinti tyrimų medžiagos. Tačiau trečiajame „Vadovo po Vilnių“ leidime, išleistame po J. Kłoso mirties, 1937 m., vėl parašyta, kad „Jogaila pastatė medinę katedrą pagoniškos šventyklos ir miško vietoje“, o po 1419 m. gaisro pastatyta katedra buvusi mūrinė, trinavė (136, 110). Taigi J. Kłoso ir S. Lorencas nuomonės apie pirmąją Jogailos katedrą buvo skirtingos, nepagrįstos nuodugnia tyrimų medžiagos analize.

Baigus katedrą remontuoti ir konservuoti, rūsių vaizdas gerokai pasikeitė: po šv. Kazimiero koplyčia įrengtas mauzoliejus, pertvarkyti laiptai į požemio kriptas, išbetonuota ar išmūryta keletas naujų patalpų rūsiuose, kanalai aplink katedrą daugelyje vietų visai užstatyti naujomis pamatų konstrukcijomis, kai kuriose kriptose atsirado 1,3—1,5 m aukščio betoninių blokų. Ypač daug pakeitimų padaryta prie vyskupų, sufraganų bei kapitulos kriptų. Jos sujungtos į bendrą grupę, turinčią vienus laiptus. Padaryta pakeitimų ir vidurinės bei karalių kriptos ruože (75 pav.).

Kvadratinio pastato liekanos

Kaip minėta, Vilniaus katedros 1931—1932 m. tyrimai, atlikti J. Kłoso, buvo fragmentiški, nebaigti. Neturėdami kitų duomenų, po karo Vilniaus senovės tyrinėtojai, samprotaudami apie katedros praeitį, rėmėsi prieškarinėje periodikoje paskelbtomis 1931—1932 m. išvadomis (95, 4; 168, 4; 214, 64). Nauji tyrimai buvo pradėti tada, kai pastato sienose ir skliautuose vėl atsirado plyšių. 1968—1976 m. katedrą tyrinėjo Paminklų konservavimo institutas*. Į kompleksinę darbų programą, be inžinerinių klausimų, įėjo istoriniai tyrimai, pastato mūrų architektūriniai bei archeologiniai, geologiniai, taip pat kultūrinių sluoksnių rūsiuose ir aplink pastatą žvalgomieji archeologiniai tyrimai. Papildomi tyrimai buvo daromi 1980—1982 m. perdažant pastato fasadus bei restauruojant Valavičių koplyčios interjerą. 1984—1985 m. po pastato grindimis buvo rengiami kanalai naujai tobulėnei

* Dabar Paminklų restauravimo projektavimo institutas.

oro kondicionavimo sistemos. Kanalų vietoje vėl buvo daromi plačios apimties archeologiniai ir architektūriniai tyrimai.

Tiriant Vilniaus katedrą ir pilių gynybinės sistemos bei kitų senųjų pastatų liekanas, reikėjo nustatyti ir jų chronologiją. Pirmiausia stengtasi kiek galima daugiau naudotis istoriniais šaltiniais, tačiau neretai teko remtis liekanų architektūros formų analize, analogijomis, taip pat statybos ypatybių nagrinėjimu.

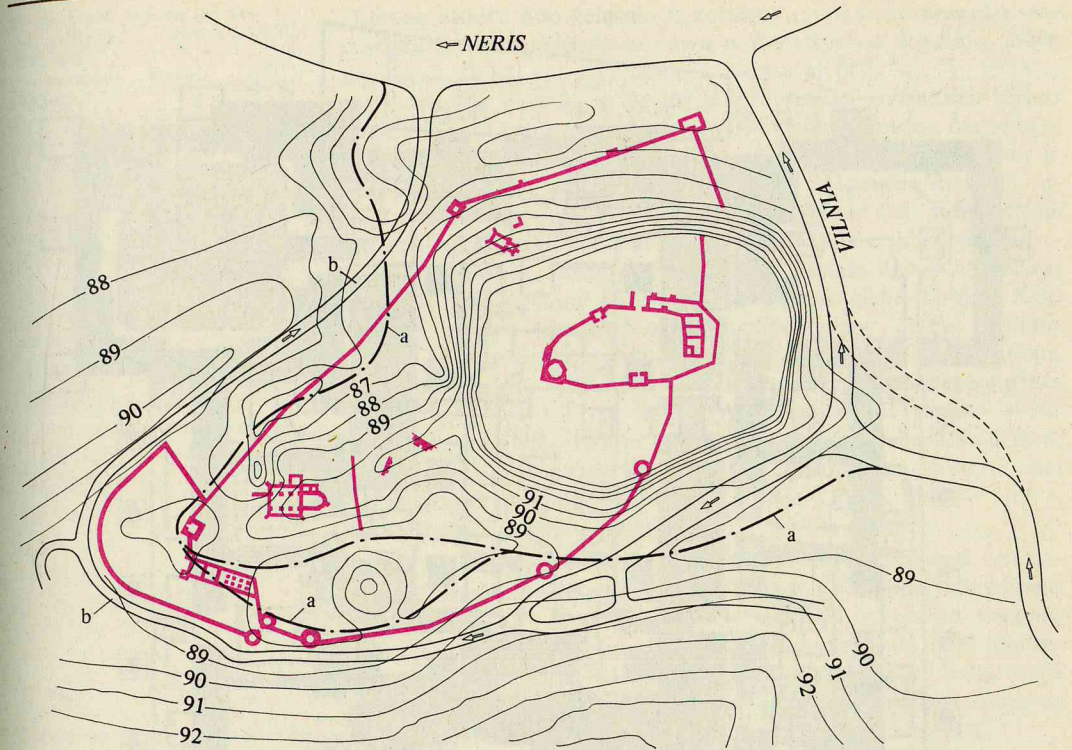
Statybos technikos nagrinėjimo svarbą senųjų pastatų datavimui yra savo praktika patvirtinę daugelis žymių tarybinių mokslininkų: M. Kargeris (246; 247), P. Rapoportas (260; 261), N. Voroninas (236; 237), M. Malevskaja (254; 255), I. Značko-Javorskis (243) ir kt. Šioje knygoje taip pat dažnai remiamasi statybos technikos tyrimais. Lietuvos architektūros paminklų statybos technikos ypatybes (išskyrus Vilniaus Žemutinės ir Aukštutinės pilių objektus) per pastaruosius tris dešimtmečius nagrinėjo šie tyrėjai: S. Abramauskas (55), V. Levandauskas (146; 147; 148), A. Jankevičienė (147), S. Mikulionis, D. Zareckienė, Ž. Simanavičius ir kt. Nustatyta, kad XIII a. antrosios pusės—XIV a. pirmosios pusės Lietuvos pastatų plytos plačios, plotis kartais esti pusės arba daugiau plytos ilgio, t. y. plytos kraštinių santykis 1:b mažesnis už 2 arba lygus 2. Šiuo laikotarpiu Medininkų, pirmosios Kauno, taip pat Krėvos bei Lydos pilių statybai naudotos dviejų formatų (stambaus ir mažesnio) plytos: 29,6—32,8×15,8—18,4×7—10,2 cm ir 22—30×12,7—15×5,3—7,6 cm (146, 440). Gotikiniams XIV a. antrosios pusės—XVI a. pastatams gamintos taip pat dvejopos plytos: 29,5—32,5×14—16×8,5—9,5 cm ir 26—28×12—13×7,8—9,1 cm (147, 62—64; 253, 11). Gotikos laikotarpio abiejų formatų plytų kraštinių santykis 1:b>2. Lietuvos renesanso pastatų plytos suplonėjo iki 7—8 cm, o kai kurių net iki 6,5 cm (253, 17). Renesansinių plytų kraštinių santykis 1:b:h=4:2:1.

Baltiškasis (vendinis) plytų rišimo būdas taikytas iki XIV a. vidurio, gotikinis — nuo XIV a. vidurio iki XVII a. pradžios, renesansinis — nuo XVI a. vidurio. Tiriant Vilniaus pilių teritorijos senuosius pastatus bei jų liekanas, remtasi šiais minėtų autorių duomenimis kaip lyginamąja medžiaga.

Geologiniai tyrimai (30; 39) davė vertingos medžiagos apie Žemutinės pilies teritorijos pirmykštį reljefą. Dabar aplinkinės teritorijos paviršius beveik lygus, tik su nedideliu pakilimu į Pilies kalno pusę. Prieš 7—8 šimtmečius žemės paviršius buvo 3,5—6,8 m žemesnis palyginti su dabartiniu. Pilies kalno vakarinė papėdė buvo aukštesnė, kyšulio formos, tas kyšulys siekė katedros pietvakarinį kampą. Kyšulys buvo 3—4 m aukščio; iš pietų, vakarų ir šiaurės jį juosė senoji Vilnios vaga ir Neris; o iš rytų saugojo Pilies kalnas.

Per pastaruosius kelis dešimtmečius atliktų geologinių tyrinėjimų analizė rodo, kad pirmykštė kairiosios Vilnios šakos vieta, kaip parodyta Fiurstenhofo plane, nėra pirminė. Turimi duomenys jau leidžia nustatyti žemiausias reljefo vietas, kuriomis, be abejo, tekėjo senoji Vilnia (76 pav.). Ši vaga, palyginti su kairiąja Vilnios šaka pagal Fiurstenhofo planą, buvo arčiau Pilies kalno⁹. Be to, laikui bėgant, Žemutinės pilies teritorijoje Neris vaga pasistūmėjo dešiniojo kranto link, kairiajame krante palikdama aliuvinės kilmės nuosėdų (30, 21).

⁹ Vilnios kairiosios šakos senvagėje Gedimino aikštėje kultūriniai sluoksniai, skaičiuojant nuo dabartinio žemės paviršiaus, sudaro 7—8 m storį. Senvagės dugne yra aliuvinės kilmės nuogulų, viršutinėje šio sluoksnio dalyje tarp organikos priemaišų yra plytų trupinių.

76 Žemutinės pilies pirminio žemės paviršiaus rekonstrukcija:
a — Vilnios upės senosios vagos spėjama vieta;
b — Vilnios upės kairioji vaga pagal 1740 m. Fiurstenhofo planą; skaitmenys žymi pirminio žemės paviršiaus altitudes

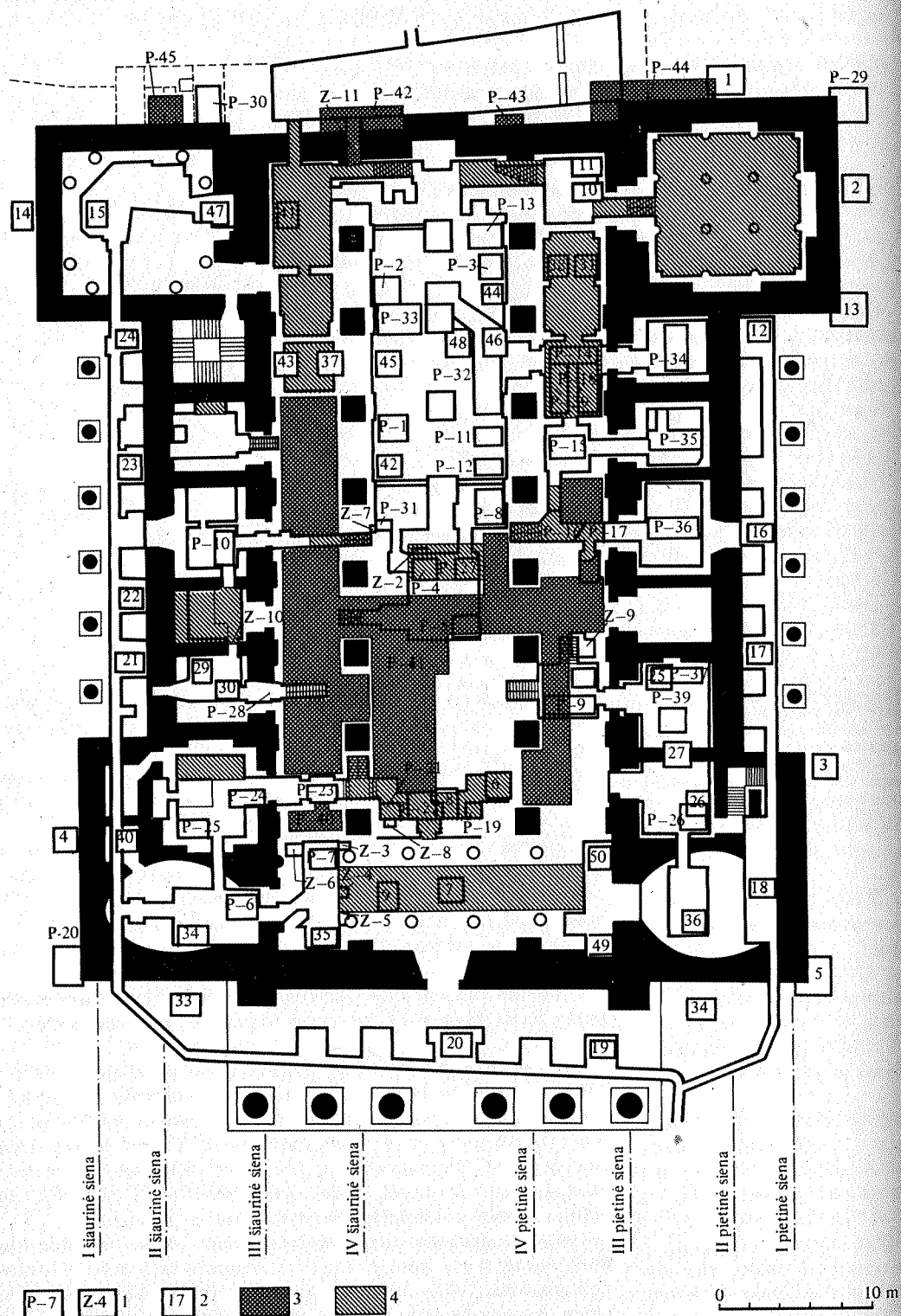
Į pietryčius nuo katedros būta 2,7—3 m aukščio kalvelės; senoji Vilnios vaga galėjo ją aplenksti tiek iš šiaurės, tiek iš pietų pusės. Dar viena aukštumėlė buvo dabartinės T. Vrublevskio gatvės vietoje. Fiurstenhofo plane vaizduojama kairioji Vilnios šaka XVIII a. tekėjo šios aukštumėlės pietrytiniu šlaitu: tai dar kartą rodo, kad senoji Vilnios vaga buvo arčiau Pilies kalno.

Katedros pamatų tyrimui 1970—1976 m. buvo iškastos 39 perkasos (77 pav.). Nustatyta, kad didesnė pamatų dalis remiasi į tvirtą gruntą — vakarinėje Pilies kalno papėdėje buvusį kyšulį. Tik pastato dalys, pristatytos XVIII a. pabaigoje iš pietų, vakarų ir šiaurės pusių, peržengė kyšulį, ir dėl to teko jas atremti į medinių polių pamatą.

Gruntinio vandens gylis Gedimino aikštėje priklauso nuo sezono: žiemą čia jis slūgso 4—4,5 m gilyje, o pavasarį bei lietingu metu — 3,6—3,9 m.

1964 m. prie XV—XIX a. pastato kalno papėdėje, o 1970—1985 m. katedros rūsiuose kultūriniame sluoksnyje virš kyšulio (pusiasalio) pirminio paviršiaus aptikta rankomis lipdytų puodų šukių brūkšniuotu ir grublėtu paviršiumi. Tokios puodų šukės datuojamos I tūkstantmečio pr. m. e. antrąja puse bei m. e. I tūkstantmečiu. Vadinasi, Pilies kalno vakarinėje papėdėje ant kyšulio formos aukštumėlės tuo metu jau buvo sodybų.

1968 m. pradėjus tirti katedros rūsius, vienas iš uždavinių buvo nustatyti tos, anot S. Lorencio, vienanavės Jogailos katedros kontūrą, nes 1931—1932 m. katedros tyrėjų sudarytame rūsių plane jo nepažymėta (žr. 56 pav.). Seniausių mūrų liekanas

77 Katedros perkasų planas:
1 — perkasos, kastos 1970—1976 m.,
2 — perkasos, kastos 1931—1932 m.,
3 — plotai, kuriuose kasinėta 1931—1939 m.,
4 — plotai, ištirti 1984—1986 m.

rūsiuose atskirti nuo vėlesnio laikotarpio mūrų buvo nesunku. Jos mūrytos iš lauko akmenų su rusvu molio atspalvio skiediniu, mūro paviršiuje tik kai kur tarp akmenų įterpta plytaliukų. Šių liekanų rasta dviejose vietose: pirmosios piliorių poros pagrindinio įėjimo ašyje¹⁰ ir tarp ketvirtosios bei penktosios piliorių poros; čia senųjų mūrų fragmentai ne trumpesni kaip 16—17 m. Kasant perkasas ir zonduojant kriptų sienėles, pagaliau 1973 m. pavyko nustatyti senojo pastato kontūrą (78 pav.). Jo pietrytinis bei pietvakarinis kampas aptikti pietinėje navoje, o šiaurryčių bei šiaurvakarių — šiaurinėje navoje. Nustatyta, kad senojo pastato ilgis prie pamatų vakarų—rytų kryptimi buvo 22,7 m, o plotis siekė 22,4 m. Kaip matome, senasis pastatas buvo kvadratinio plano, didelis jo plotis liudija, kad jis negalėjo būti vienanavis. Kvadratinio pastato sienų storis prie pamatų 1,58—1,7 m, tik rytinės sienos pamatas šiaurinės navos ruože yra 1,37 m storio. Vakarinės sienos pamato viršus šiuo metu yra 1,95—1,98 m gilyje (skaitant nuo dabartinio pastato grindų lygio), šiaurinės — 1,75—1,9 m (sienos viduryje net 3,8 m gilyje), rytinės — šiaurinėje navoje 1,53 m, kitur — 1,65—1,8 m gilyje, pietinės sienos — 1,87—3,05 m gilyje.

Prie kvadratinio pastato kampų buvo įstriži masyvūs kontraforsai. Pietrytinio kampo kontraforso plotis 1,5 m, ilgis prie pamatų galėjo siekti 2,5—3 m. Zonduojant šiaurinės navos po vargonų choru kriptos sienas, rastas šiaurvakarių kontraforsas. Abu kontraforsai (pietrytinis ir šiaurvakarinis) priglauti prie kvadratinio pastato kampų¹¹. Šiaurryčių kampe įstrižo kontraforso nebuvo; kampą prilaikė galu atremta šoninės koplyčios šiaurinė siena.

Pastato pietinės sienos išorėje rasta dviejų šoninių kontraforsų liekanų. Sprendžiant iš atstumų tarp jų, prie pietinės sienos tik tie du kontraforsai ir buvo. Kontraforsų mūras priglautas prie pietinės sienos, su ja nesujungtas. Šoninių kontraforsų prie šiaurinės sienos neišliko.

Kvadratinio pastato vakarinėje pusėje yra buvęs bokštas. Šiaurinės navos po vargonais kriptoje kol kas aptiktas tik vienas, šiaurinės, bokšto sienos pamatas. Kriptos skliauto pietinė pėda remiasi į šio pamato liekanas. Sprendžiant pagal vieną prieš karą darytą po vargonais esančių mūrų apmatavimo brėžinį (82 pav.), siena buvo apie 3 m storio, o jos liekanų viršus rastas 1,2—1,3 m gilyje. Bokšto šiaurinės sienos mūras priglautas prie kvadratinio pastato vakarinės sienos, plyšys šiuo metu yra 4—7 cm pločio¹².

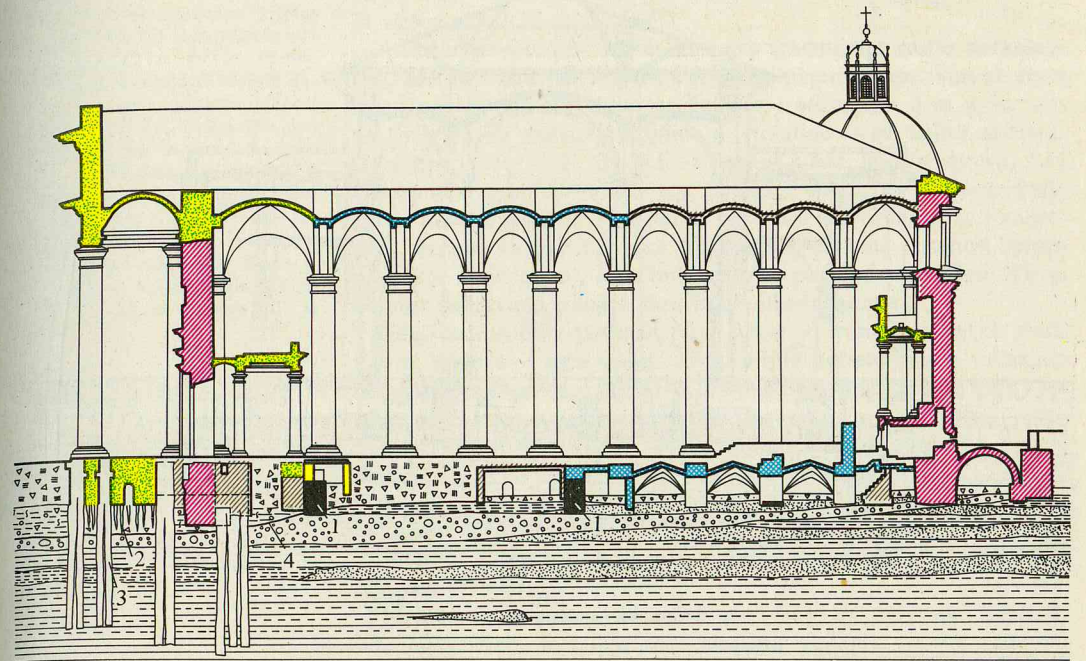
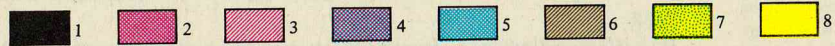
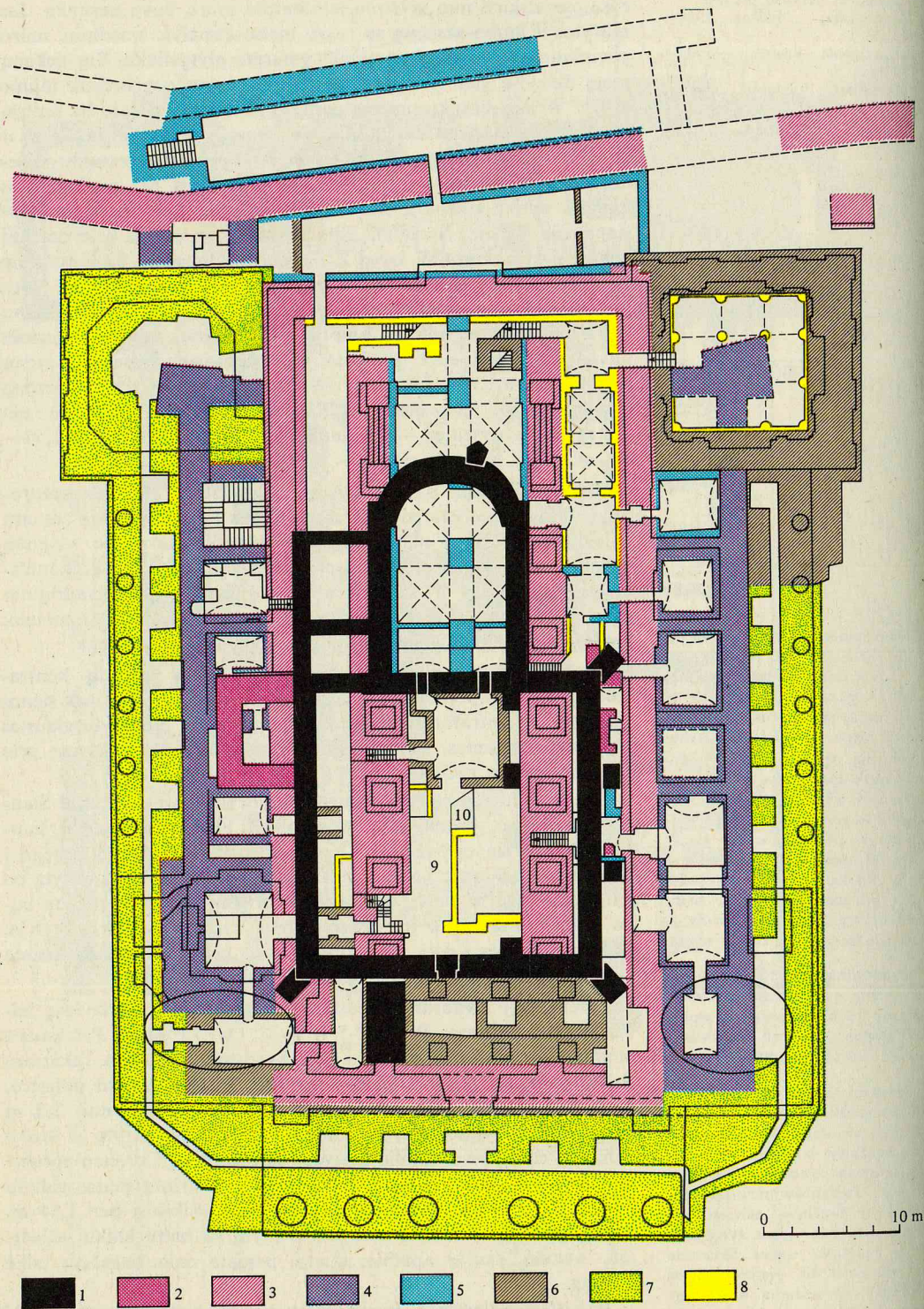
Apie senojo kvadratinio pastato vidinės erdvės planavimą leidžia spręsti perkasos P-19, P-5 ir P-27 (žr. 77 pav.). Pirmiausia paminėtinas gotikinio piliastro prie kvadratinio pastato vakarinės sienos pamatas, aptiktas perkasoje P-19. Paaikėjo, kad piliastro, kurį S. Lorenas priskyrė Vytauto Katedrai, apačia nuo 2,3 m gylis yra visai kito statybos etapo. Ji taip pat mūryta iš lauko akmenų, rišta rusvu (molio spalvos) skiediniu. S. Lorenco aprašyto gotikinio piliastro plotis viršuje (nuo vakarinės sienos vidinio paviršiaus) 1,06 m, o apatinė, senoji dalis atsikišusi per 1,54 m. Be to, gotikinis piliastras mūrytas iš plytų su baltu kalkių skiediniu. Atrodo, kad ir apatinė, senoji, pamato dalis anksčiau laikė atramą.

Panašaus piliastro pamatui galėtume priskirti perkasoje P-27 rastas mūro liekanas prie kvadratinio pastato rytinės sienos vidinio

¹⁰ Kaip minėta, tarp pirmosios piliorių poros 1931 m. rastos sienos liekanos S. Lorenas laikė gotikinės katedros vakarinio fasado siena. Nuodugnai jas ištyrus, nustatyta, kad ši siena yra dviejų statybos laikotarpių. Apatinė jos dalis mūryta iš lauko akmenų su rusvu skiediniu; virš jos, 1,98 m gilyje nuo dabartinio grindų lygio, išlikę juodos žemės pėdsakų, o ant jos — 2—3 cm storio raudono nedegto molio šluoksnis, ir tik virš šio molio prasideda mūras su baltu skiediniu, t.y. S. Lorenco aprašytos gotikinės frontoninės sienos mūras.

¹¹ Kvadratinio pastato pietrytiniam kampe į pamatus horizontaliai gana tvarkingai įmūrytas plokščias akmuo. Gal tai kvadratinio pastato kertinis akmuo?

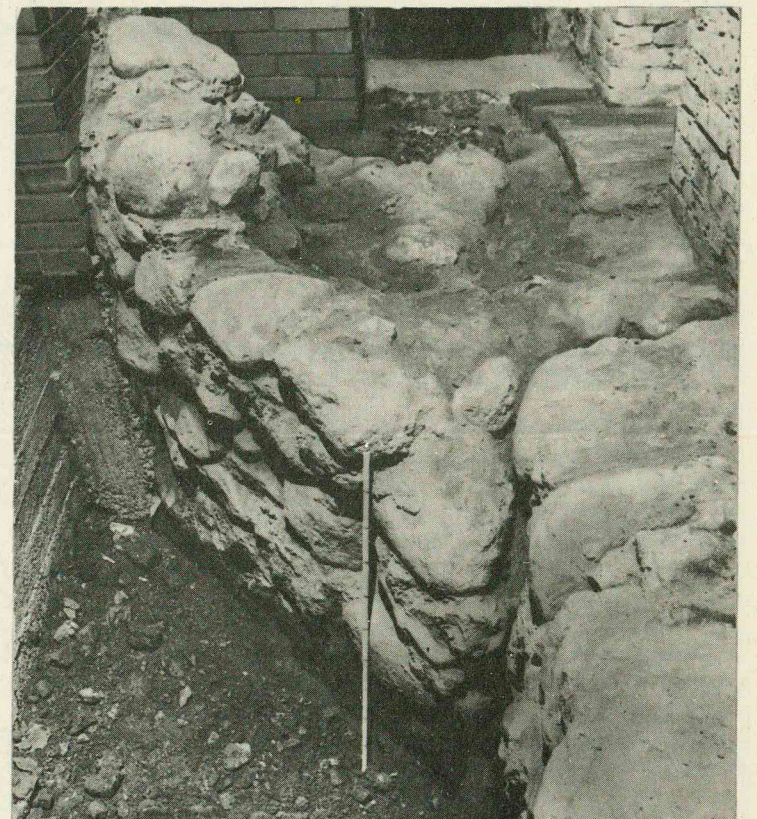
¹² Spėjamo bokšto pietinės sienos kol kas neieškota. Minėtame senojo mūro povargoninės dalies apmatavimo brėžinyje bokšto pietinės sienos vietoje matomos kažkokio mūro liekanos. Tačiau šio mūro sąlyginis žymėjimas brėžinyje skiriasi nuo bokšto šiaurinės sienos žymėjimo. Be to, pietinės sienos liekanose (jei tik išvis čia pietinės sienos liekanos) pavaizduota niša, kuri vargu ar galėjo būti bokšto pamatinėje dalyje (žr. 82 pav.).

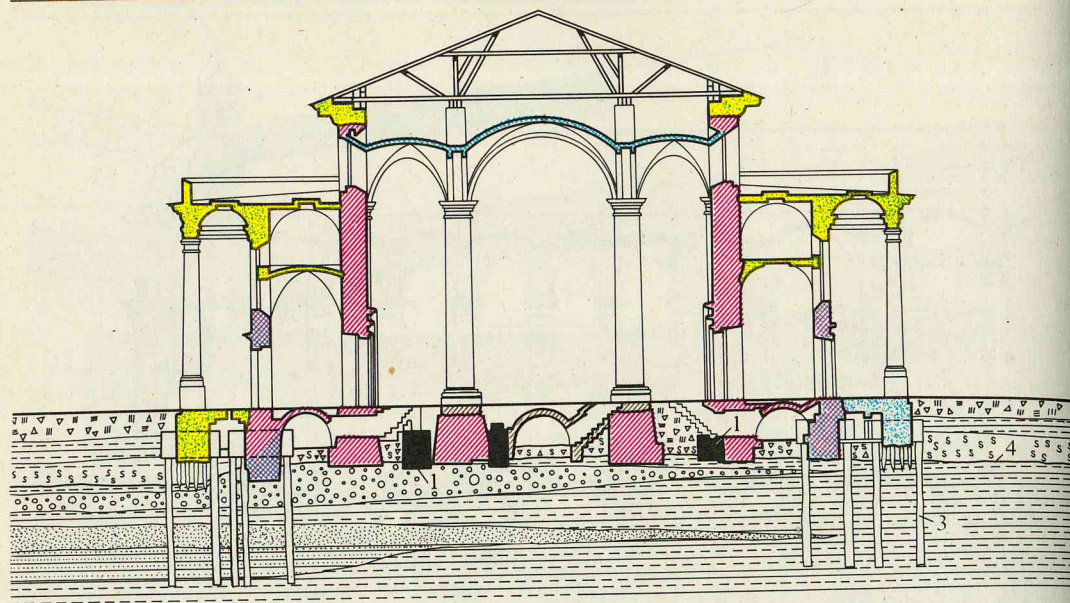

78 Katedros rūšių planas. Pastato istorinė-stilistinė kartograma:
1 — kvadratinio pastato liekanos,
2 — šiaurinis priestatas ir kitos XIV a. pabaigos koplyčios,
3 — katedros, statytos po 1419 m. gaisro, sienos,
4 — koplyčios, pastatytos XV a.—XVI a. pradžioje,
5 — XVI a. rekonstrukcijų mūras,
6 — šv. Kazimiero koplyčia ir kiti XVII—XVIII a. rekonstrukcijų mūrai,
7 — L. Stuokos-Gucevičiaus pristaitytos sienos,
8 — XX a. mūrai,
9 — 1986 m. įrengtas koridorius,
10 — pagonišku apeigų aikštelės liekanos

79 Katedros išilginis pjūvis:
1 — senojo kvadratinio pastato pamatų liekanos,
2 — XVIII a. pabaigos mediniai poliai,
3 — 1932—1935 m. betonuoti poliai,
4 — natūralaus žemės paviršiaus viršutinė riba

80 Senojo kvadratinio pastato pietrytinio kontraforso ir rytinės sienos liekanų sandūra

0 10 20 m

81 Katedros skersinis pjūvis:

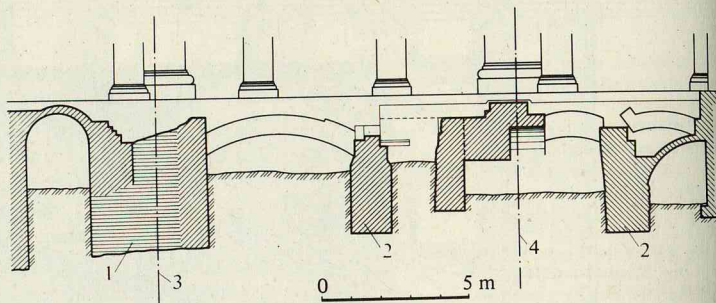
1 — senojo kvadratinio pastato pamatų liekanos,
3 — 1932—1935 m. betonuoti piliai,
4 — natūralaus žemės paviršiaus viršutinė riba

82 Senųjų mūrų po vargonų choru brėžinys, sudarytas 1931—1932 m. katedros tyrėjų:

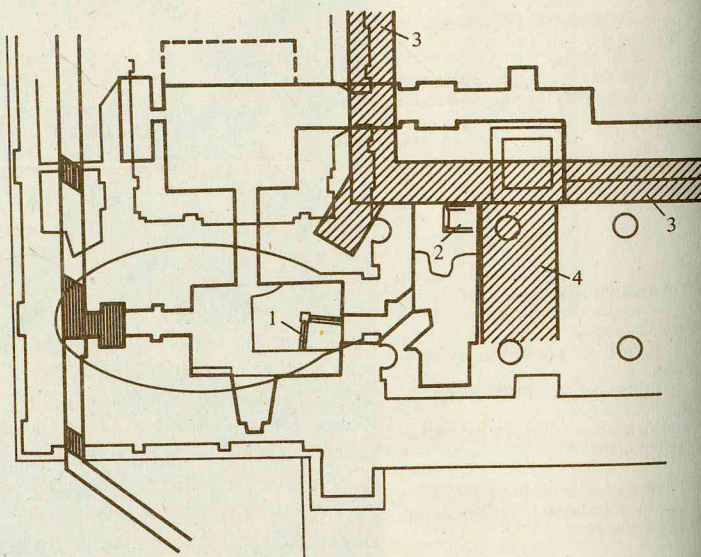
1 — XIII—XIV a. lauko akmenų mūras su rusvos spalvos skiediniu,
2 — XV—XVI a. mūrai,
3 — šiaurinių piliorių (IV šiaurinės sienos) ašis,
4 — pietinių piliorių (IV pietinės sienos) ašis

83 Perkasų P-6 ir P-7 planas su medinių statinių liekanomis:

1 — perkasoje P-6 rasto medinio pastato kampas,
2 — perkasoje P-7 rasto šulinio rentinio liekanos,
3 — senojo kvadratinio pastato liekanos,
4 — į vakarus nuo senojo kvadratinio pastato rasto bokšto pamato, mūryto iš lauko akmenų, liekanos

0 5 m

¹³ Prie šio piliastro vakarinės pusės yra prie jo prisiliejusios kriptos liekanų (130, 23). Jos skliauto viršus rastas 2,2 m gilyje. Pietinė skliauto dalis nuardyta klojant dabartinio pastato pietinės piliorių eilės pamatą. Tai, kad kripta yra giliai, rodo jos senumą. Be abejonės, ji priklausė kvadratiniam pastatui, buvo po jo grindimis. Šios kriptos rytinės dalies liekanos aptiktos 1931—1932 m. (162), jos pietinis galas atkastas ir išmatuotas 1984 m. Kriptos ilgis 3,9 m, plotis apie 2,5 m, grindys 4,07 m gilyje.

paviršiaus. Šis pamatas nuo rytinės sienos atsikišęs per 1,11 m, jo viršus yra 2,27 m gilyje¹³.

Atskirai stovėjusios vidinės atramos fragmentas rastas perkasoje P-5, kastoje vidurinės kriptos pietvakariniame kampe. Šios atramos mūro analizė parodė, kad jos liekanų apačia nuo 2 m gylio taip pat mūryta su rusvu skiediniu, o viršutinė — su baltu; skirtingi ir abiejų dalių plytų dydžiai. Atramos vieta leidžia spręsti, kad kvadratinio pastato viduje yra buvusios keturios atramos. Beje, išorės kontraforsai buvo pastatyti ant vidinių atramų ašių. Kvadratinio pastato viduje išlikusios tik pietinių atramų liekanos; sprendžiant iš rūšio plano, šiaurinių atramų pamatai sunaikinti XV a. klojant dabartinio pastato šiaurinių piliorių pamatą.

Taigi kvadratinis pastatas buvo trinavis, vidurinės navos plotis 9,2 m, šoninės — apie 4,9 m. Kvadratinio pastato viduje vakarinės bei rytinės sienos atramos buvo labai išsikišusios į pastato vidų. Tai rodo, jog kvadratinio pastato planas archaiškas. Pavyzdžiui, Tryro (VFR) katedroje taip pat yra analogiškų seno kvadratinio pastato liekanų, jo viduje rasta į vidų labai iškištų sienų atramų. Ši katedra perstatyta XI a., o senoji, kvadratinė, jos dalis statyta anksčiau (175, 19, 122).

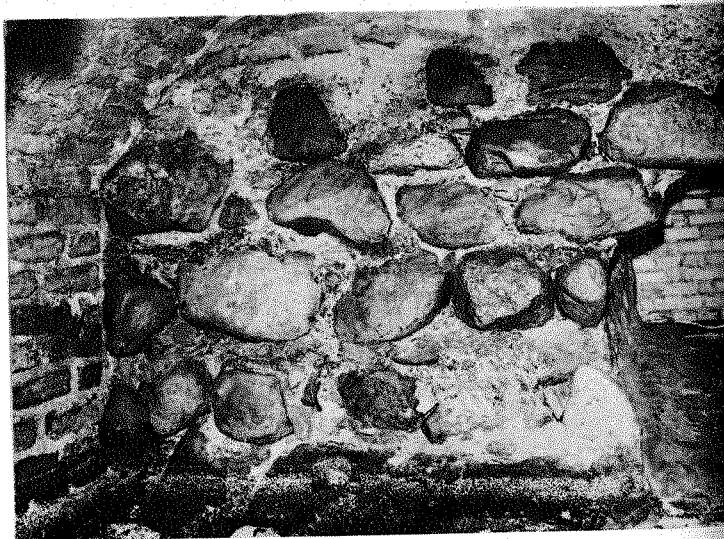
Vilniaus katedroje rastų kvadratinio pastato liekanų mūro svarbiausios ypatybės:

1) mūro konstrukcija kiautinė: paviršiuje akmenys dėti horizontaliomis eilėmis, tarpuose tarp akmenų vietomis įterpta raudonų plytų arba akmenų nuolaužų; mūro viduje sudėti mažesni akmenys;

2) kvadratinio pastato pamatų liekanose pavyko apmatuoti apie 20 plytų: daugumos jų matmenys 28,3—29,5×14,8—15,6×7,8—9,5 cm. Be to, šiaurinėje navoje tarp 4-ojo ir 6-ojo piliorių, 1,2—2,6 m gilyje, griuvenose rasta daugiau kaip 100 sveikų plytų su prilipusiomis rudo skiedinio liekanomis. Taigi jos taip pat priklausė senajam kvadratiniam pastatui, jų vidutiniai dydžiai: 27,2—28,4×13,7—14,3×7,6—8,3 cm¹⁴. Visų šių plytų ilgio ir pločio santykis 1:b mažesnis arba lygus 2, jų dydžiai ir proporcijos tokie patys kaip XIII a. antrosios pusės—XIV a. pirmosios pusės Lietuvos aptvarinių pilių mažojo formato plytų. Visos jos be braukų, raudonos spalvos. Pasitaiko šiek tiek plytų ir su braukomis (apie 10%), bet jų matmenys kitokie: 27—29×11,8—12,8×8—10 cm. Griuvenose aptikta taip pat skliautų mūrijimui naudotų irgi su rudo skiediniu plytų: 23—24×16,8—17,5×6,5—7,5 cm ir 24,3—25,4×21,7—22,1×7,5—8,1 cm;

3) kvadratinio pastato ir pamatai, ir antžeminė dalis mūryti su rudos spalvos skiediniais. Jie labai riebus (1:0,3÷1:0,9), jų gamybai naudotos stipriai hidraulinės kalkės, skiedinių rišamojoje medžiagoje esama organinių priedų — gyvulinės kilmės baltymų. Užpilde yra pelenų ir šiek tiek susmulkintos medžio anglies. Rudi skiediniai natūrinėse sąlygose (drėgni) daug kietesni negu sausi. Taigi senovės meistrai, statę kvadratinio pastato pamatus ir sienas, puikiai žinojo skiedinių su hidraulinėmis savybėmis specifinę ruošimo ir mūrijimo technologiją, iki XII a. Vakarų Europoje plačiai naudotą daugiausia hidrotechninių pastatų pamatams ir sienoms mūryti. Be to, laboratoriniais tyrimais nustatyta, kad rudų skiedinių rišamoji medžiaga yra labai stipriai ar net visai persikristalizavusi, t. y. dėl didelio senumo bei aplinkos sąlygų savo savybėmis priartėjusi prie natūralaus akmenų savybių.

¹⁴ Rygoje XIII a. plytos buvo 27—29 cm ilgio, XIV a. pradžioje jos pasiekė 29—31 cm, o XIV a. pabaigoje—XV a. naudotos jau daugiau kaip 31 cm ilgio plytos (269, 119). XII—XV a. Vokietijoje ir Lenkijoje naudotos tik mažesnio formato plytos.

84 Perkasoje P-6¹ rasto medinio
pastato kampas85 Kriptos, esančios į kairę nuo
karalių kriptos, mūro fragmentas
(kvadratinio pastato rytinės sienos
mūro pavyzdys)

Radus senojo kvadratinio pastato liekanų, iškilo klausimas, ar rytinėje jo pusėje nebuvo presbiterijos. Perkasos P-8, P-31, P-32 ir P-33 šią prielaidą patvirtino (15). Perkasos P-8 buvo kasama karalių kriptoje. 2,95 m gylyje nuo dabartinių pastato grindų rasta mūro iš lauko akmenų ir labai patvaraus smulkiagrūdžio pilkšvai balto skiedinio liekanų. Šis mūras atsišakojo nuo kvadratinio pastato rytinės sienos ir ėjo į rytus tik apie 0,95 m. Toliau jis buvo nugriautas; rytinėje kriptos dalyje 3,95–4 m gylyje rasta anksčiau buvusio mūro apatinė lauko akmenų eilė. Kapitulos kriptoje, kasant perkasą P-32, 3,94–4,2 m gylyje po 1 m griuvenų sluoksniu aptikta taip pat mūro iš lauko akmenų pėdsakų. Vienur kitur akmenys buvo visai išardyti, o jų vietoje likęs tik 15–18 cm gylio griovys, užpildytas plytų ir akmens skalda, žalsvai baltos spalvos skiedinio gabalais, medienos fragmentais. Griovys iškastas natūraliame pilkai žalsvos spalvos priemolyje. Pradėjo aiškėti, kad čia buvo presbiterijos pietinės sienos pamatas. Maždaug už 10,85 m į rytus nuo senojo kvadratinio pastato rytinės sienos presbiterijos pamatas buvo palaipsniui išlenktas į šiaurės pusę. Pamažu išryškėjo presbiterijos apsidos pamato kontūras, kurio kreivė panaši į apskritimo lanką. Be to, nustatyta, kad presbiterijos šoninės (pietinės) sienos sandūroje su apsida tiek iš vidaus, tiek iš išorės esama mūro užkarpų. Dėl to atrodo, tartum ties sandūra apsida siauresnė už presbiteriją (žr. 78 pav.). Perkasoje P-33 apsidos kontūro kreivės pėdsakai išnykę, tačiau buvusių pamatų pėdsakų aptikta ir čia.

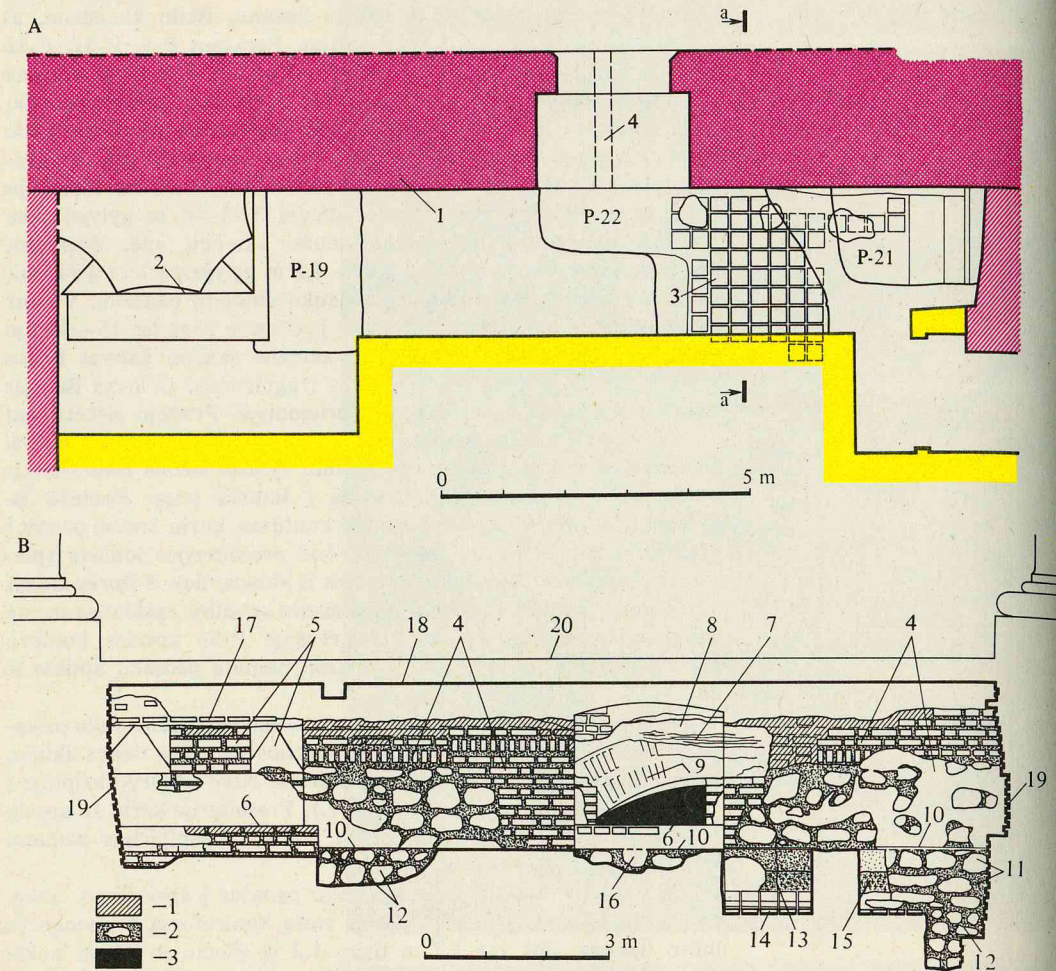
Presbiterijos šiaurės sienos vietoje šiandien stovi dabartinio pastato IV šiaurinės sienos pamatas. Presbiterijos šiaurinės sienos likučių rasta perkasoje P-31 ir zondaže Z-7, kurie buvo padaryti kriptoje į šiaurę nuo karalių kriptos (žr. 77 pav.). Presbiterija kartu su apsida buvo 15,9 m ilgio ir apie 12,1 m pločio. Presbiterijos pamatai apsidos zonoje apie 1,7 m pločio.

Kaip minėta, apsidos kontūras buvo panašus į apskritimo lanką, tačiau šio kontūro pietryčių pusėje rasta kontraforsą primenančio mūro liekanų. Jos yra 1,7 m ilgio, 1,2 m pločio ir 0,7 m aukščio, mūrytos iš lauko akmenų; skiedinys baltas, žalsvo atspalvio. Kontraforsą primenantis mūro luitas vienu galu padėtas ant apsidos pamato apatinės akmenų eilės, o sandūros siūlėje esama sąnašinės juodos žemės intarpo. Vadinasi, jei čia kontraforso liekanos, tai jis prie apsidos galėjo būti pristatytas vėliau. Daugiau tokių kontraforsus primenančių mūro liekanų neišliko.

Ruošiant dabartinio pastato kapitulos kriptai pamatų duobę, presbiterijos sienos buvo nugriautos beveik iki pamatų, grindys taip pat išardytos. Perkasoje P-32 tarp griuvenų rasta keletas glazūruotų grindų plytelių, jų nuolaužų, tačiau negalima pasakyti, ar jos į čia pateko iš išardytų presbiterijos grindų, ar iš kvadratinio pastato vidaus.

Presbiterijos sienų mūro skiedinys skiriasi nuo kvadratinio pastato mūro skiedinio. Presbiterijos mūro skiedinys labai kietas, smulkiagrūdis, lūžyje panašus į smiltainį, baltas ar pilkšvai baltas; skiedinys gamintas naudojant hidraulinės kalkes, kalkių su užpildu santykis 1:0,3 ÷ 1:0,6. Rišamosios medžiagos organiniai priedai — gyvulinės kilmės baltymas. Presbiterijos skiedinių rišamoji medžiaga, panašiai kaip kvadratinės dalies rudųjų skiedinių, dėl senėjimo procesų yra visiškai persikristalizavusi.¹⁵

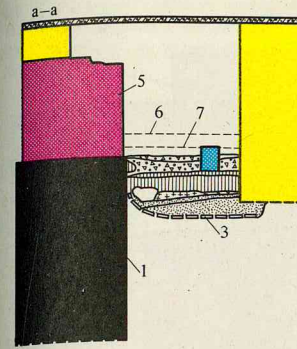
¹⁵ Galimas daiktas, kad presbiterijos mūro skiedinio užpildui imtas jos pamatų duobės šviesiai žalsvas priemelis.

86 A. Perkasų P-21 ir P-22 planas su glazūruotų plytelių grindų danga:
1 — kvadratinio pastato vakarinė siena,
2 — gotikinio pilioriaus liekanos,
3 — keraminių glazūruotų plytelių grindys,
4 — latako pavidalo angos liekanos vakarinėje sienoje
B. 1387 m. statytos katedros vakarinės sienos, esnčios virš kvadratinio pastato pamatų, vidinė išsklotinė:
1 — aprupėję plytų paviršiai,
2 — nuo mūro paviršiaus nukritusio tinko vietos,
3 — po XVII—XVIII a. arkos pavidalo mūru susidariusi tuštuma nusėdus gruntui,
4 — gotikinis XIV a. pabaigos vakarinės sienos mūras,
5 — gotikinio pilioriaus liekanos,
6 — XIV a. pabaigos grindys iš raudonų plytų,

7 — rusvos, juosvos spalvos žemės bei kalkių skiedinio sluoksniai, atsiradę nugriovus 1387 m. statytą katedrą,
8 — griuvenos,
9 — XVII—XVIII a. mūras po vargonų choru,
10 — skiriamoji riba tarp kvadratinio pastato pamatų liekanų ir XIV a. pabaigoje užstatytos vakarinės gotikinės sienos,
11 — kvadratinio pastato pamato viršutinė dalis, kurios paviršiuje mūro skiedinys išlygintas,
12 — kvadratinio pastato pamato ruožai, kur mūro paviršiuje skiedinys neišlygintas,
13 — vertikalus vakarinės sienos mūro plyšys,
14 — keraminių glazūruotų plytelių grindys,
15 — ant pamato paviršiaus išlikę degėsių pėdsakai: degėsiai susidarę sudegus kvadratiniam pastatui,

16 — latako pavidalo angos vieta,
17 — virš gotikinio piliastro liekanų vėliau įrengtų grindų iš keraminių plytelių (21×23×5,5 cm) fragmentas,
18 — 1932—1937 m. įrengta gelžbetoninė perdanga,
19 — dabartinio pastato IV pietinės ir šiaurinės sienos pamatų paviršius,
20 — dabartinio pastato grindų lygis

87 Perkasos P-22 pjūvis a—a:
1 — kvadratinio pastato vakarinė siena,
3 — glazūruotų plytelių grindys,
5 — gotikinis mūras virš kvadratinio pastato vakarinės sienos,
6 — grindų, 1931 m. rastų 1,67 m gylyje, lygis,
7 — grindų, 1931 m. rastų 1,85 m gylyje, lygis

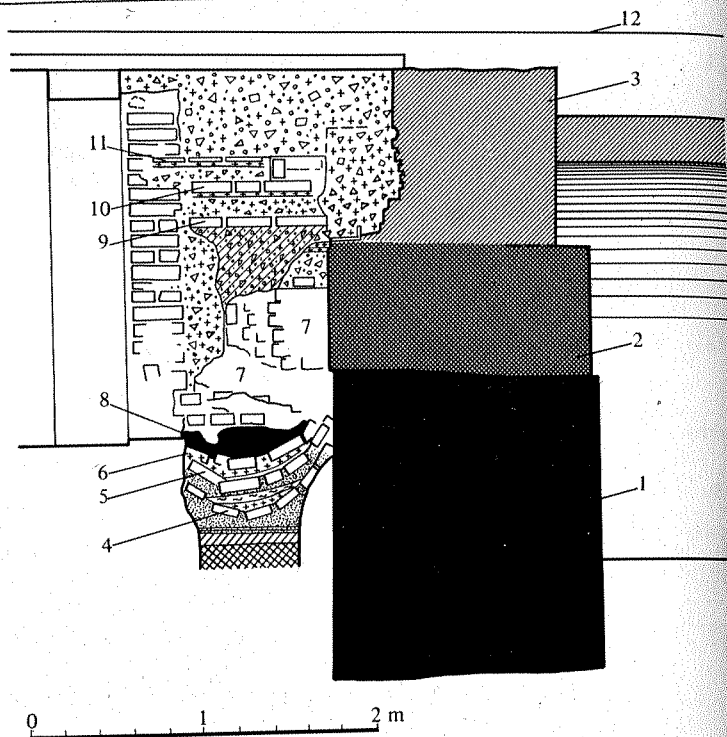
1984 m., tiriant katedros šiaurinę navą, tarp 4-ojo ir 6-ojo piliorių rasti įsiterpę skersai navos dviejų sienų pamatai. Kaip atrodo, abi šios sienos — tai šoninių koplyčių ar zakristijos, viena-laikių su kvadratinio pastatu bei presbiterija, liekanos (žr. 78 pav.). Pirmosios vakarinės sienos storis 1,07—1,15 m, jos viršus aptiktas 1,56 m gylyje; antroji siena 1,15 m storio, jos viršus rastas tik 3,2 m gylyje. Abiejų sienų mūras iš lauko akmenų, skiedinys rusvas. Griuvenose prie pirmosios ir antrosios sienos yra išlikusių įvairių laikotarpių grindų fragmentų, tačiau 1,2—2,6 m gylyje esančios griuvenos supiltos vienu metu — nugriovus kvadratinio pastato presbiteriją bei abi šonines koplyčias. Griuvenose rasta daug sveikų plytų bei jų nuolaužų su prilipusiu rusvu skiediniu, nerviūrinių plytų, glazūruotų stiegių, grindų plytelių, nemaža nukritusio tinko su polichromine tapyba liekanų. Įdomu, kad į vakarus nuo minėtų koplyčių liekanų, jau kvadratinio pastato šiaurinėje navoje, griuvenos kitokios: čia pasitaiko tik viena kita sveika plyta, kur kas daugiau balto skiedinio gabalų ar trupinių, o rudo skiedinio nedaug. Apskritai kvadratinio pastato viduje gausu įvairaus laiko mūro konstrukcijų liekanų: laiptų, altorių pamatų, kriptų apardytų sienelių ar jų skliautų. Griuvenose daug žemių. Randama ir pavienių glazūruotų plytelių ar jų nuolaužų, esama nemažai skiedinio, buvusio siūlėse tarp grindų glazūruotų plytelių, likučių.

Kadangi nerviūrinių plytų daugiausia randama prie kvadratinio pastato presbiterinės dalies (čia griuvenose rasta ir skliautų nesuardytų fragmentų), galima teigti, kad pirmiausia skliautai buvo išmūryti tik čia, o pagrindinė kvadratinė pastato dalis buvo be skliautų.

Apie senojo kvadratinio pastato interjerą, jo puošybą naujos, svarbios medžiagos davė perkasos P-21 ir P-22, iškastos prie šio pastato vakarinės sienos liekanų vidinės pusės. 2,4—2,55 m gylyje, po keletu statybinių atliekų sluoksnių, aptiktas pelenu ir medžio anglių sluoksnis, kuriame taip pat rasta nemažai susilydžiusių švino gabalų (86—87 pav.). Po juo ėjo 10—25 cm storio smėlio sluoksnis, o 2,6—2,75 m gylyje rasta nesuardytų grindų liekanų iš keraminių glazūruotų plytelių. Ties kvadratinio pastato vakarinės sienos vidiniu paviršiumi grindys iš glazūruotų plytelių aptiktos 2,45—2,5 m gylyje. Tolstant nuo pamato, grindų lygis žemėja; taip atsitiko, matyt, dėl to, kad giliau slūgsantis apie 1—1,5 m storio kultūrinis sluoksnis nusėdo. Grindų iš glazūruotų plytelių lygis ties vidiniu pamato paviršiumi yra pirminis (2,45—2,5 m gylyje). Virš 2,5 m altitudės pamato mūro nelygumai užtrinti tuo pačiu mūrijimui naudotu rusvu skiediniu; vadinasi, ši sienos dalis buvo virš grindų. Pamato paviršiuje, esančiame giliau kaip 2,5 m nuo dabartinių grindų, daug kur skiedinys išspaustas į išorę, o vietomis tarp akmenų palikti neužpildyti tarpai. Taigi pamatas mūrytas be klojinių, t. y. tiesiai į iškastą griovį. Palei vakarinės sienos paviršių 2,1—2,25 m gylyje yra prigludusi kitokio sukietėjusio skiedinio linzė. Šis skiedinys pilkšvai baltas, sudėti panašus į skiedinį viršutinės, vėliau užstatytos vakarinės sienos dalies, esančios virš kvadratinio pastato vakarinės sienos liekanų.

Palei kvadratinio pastato vakarinę sieną tyrinėtas maždaug 6 m² plotas. Jame rasta 60 glazūruotų plytelių. Jų kraštinės klotos lygiagrečiai su pastato vakarine siena. Po plytelėmis dėtas 2—

88 Perkasos P-40 ir kvadratinio pastato vakarinės sienos skersinis pjūvis (vaizdas į pietų pusę):
1 — pirmosios Vilniaus katedros (XIII a. vidury) vakarinės sienos liekanos,
2 — 1387 m. katedros vakarinė siena,
3 — barokinis mūras,
4 — grindys iš glazūruotų plytelių,
5 ir 6 — grindys iš plytų,
7 — nenustatytos paskirties mūro liekanos,
8 — tuštuma, atsiradusi nusėdus žemiau esantiems sluoksniams,
9 — grindys, rastos 1,04 m gylyje,
10 — grindys iš 0,85 m gylio,
11 — grindys iš 0,7—0,72 m gylio,
12 — dabartinių grindų lygis

3 cm storio išlyginamasis smėlio sluoksnis. Siūlės tarp plytelių 2,3 cm pločio, jos pripildytos kalkių ir smėlio skiedinio. Tyrinėtojo grindų ploto plytelės 17×17 cm dydžio, jų storis 4—6 cm. Plytų briaunos įkypai nusklembtos; atvirksčioji (glazūra nepadengta) plytelių pusė vidutiniškai 16×16 cm dydžio. Viršutinės, matomosios plytelių pusės glazūra daugiausia apsitrynusi, tai liudija, kad glazūruotos grindys buvo eksploatuojamos bent keliolika metų.

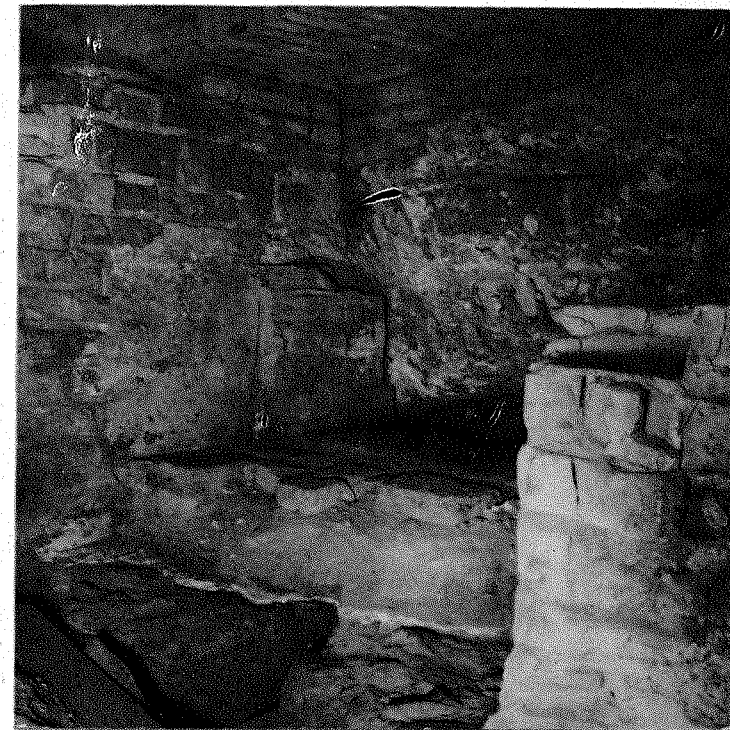
1985 m. kvadratinio pastato šiaurės vakarų kampe (perkasoje P-40) 2,45—2,75 m gylyje atkastas dar vienas nesuardytas grindų iš glazūruotų plytelių fragmentas. Čia po plytelėmis buvo pripilta 3—4 cm smėlio, po juo dar buvo du žvyro ir smėlio sluoksniai. Virš glazūruotų plytelių rastas 2—3 cm storio sukietėjusio kalkių ir smėlio skiedinio sluoksnelis, o virš jo — apie 5 cm degėsių. Aukščiau buvo dvi vos vėlesnio laikotarpio grindys iš paprastų raudonų plytų (žr. 88 pav.)

Perkasose P-21, P-22 ir P-40 aptikta tamsiai žalia, žalia, geltona ir ruda glazūra padengtų plytelių. Kitose perkasose (P-9, P-23, P-28, P-34, P-35 bei 1984—1985 m. tyrinėjimuose plotuose) tarp griuvenų rasta dar bespalvė bei perlamutrine glazūra padengtų plytelių. Buvo glazūruotų plytelių ir mažesnių — 13×13 cm. Jų storis 2,2—2,7 cm.

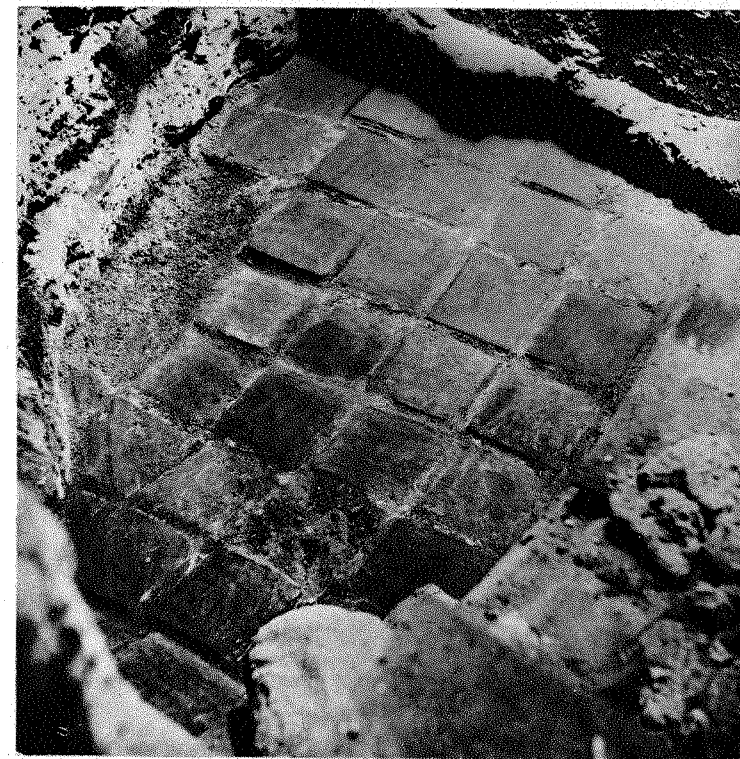
Šiaurinėje navoje tarp griuvenų rasta lygiagretainio formos glazūruotų grindų plytelių (92 pav.). Jų ilgis 27 cm, plotis 11 cm, storis 3,7—4 cm.

Lietuvos architektūros paminkluose glazūruotų plytelių grindų nesuardytų fragmentų aptikta pirmą kartą kaip tik Vilniaus katedroje. Be šių dviejų nesuardytų ruožų, griuvenose iš viso aptikta

89 Kvadratinio pastato portalas. Nuotraukoje matyti dvejų XIV a. pabaigos—XV a. pradžios grindų liekanos

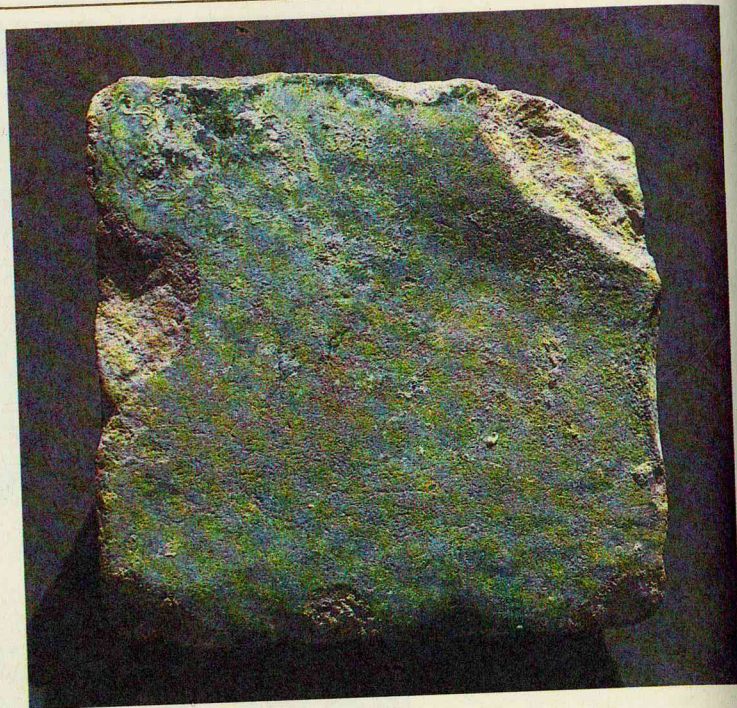

90 Glazūruotų plytelių grindų fragmentas perkasoje P-22

91 Glazūruotos grindų plytelės

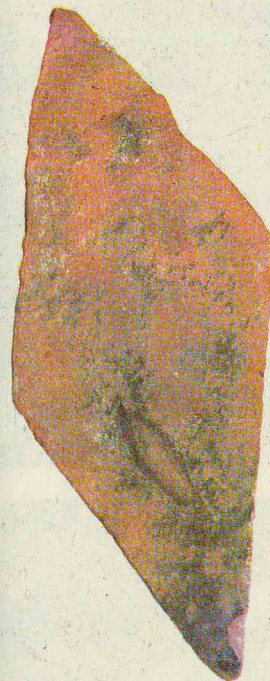

net keli šimtai pavienių sveikų glazūruotų plytelių ar jų nuolaužų. Visa tai rodo, kokia įvairi ir meniška buvo senojo kvadratinio plano pastato, jo presbiterinės dalies grindų ornamentinė polichrominė kompozicija¹⁶.

Gretimuose kraštuose glazūruotos plytelės naudotos jau XI—XIII a. Artimiausias pavyzdys — Gardino pilis. XII a. Gardino pilies Žemutinės cerkvės grindys buvo išklotos glazūruotomis plytelėmis, kurių matmenys daug kuo panašūs į Vilniaus katedros rūsiuose rastų plytelių matmenis. Būdingesni Gardino Žemutinės cerkvės plytelių matmenys: 17×17, 13×13, 11×11, 10,5×10,5 cm (236, 123), tik jos plonesnės — 2,2—2,8 cm. Suzdalės soboro, statyto 1233 m., grindys taip pat išklotos 17×17, 16×16 cm glazūruotomis plytelėmis, jų storis 2,5—3,5 cm (237, 39, 118). XI—XIII a. glazūruotos grindų plytelės plačiai vartotos Smolenske (247, 28, 66), Kijeve (246, 11, 59, 204), Polocke (273, 127); jų pasitaiko Cholme (245, II, 394), senajame Haliče (255). Senosios Rusijos architektūroje nuo X a. pabaigos iki XIII a. grindų danga paprastai būdavo iš kvadratinių plytelių, kurios su siena sudarydavo 45° kampą (255, 92). Tačiau Gardino Žemutinės cerkvės, taip pat Haličo paminklų plytelės išdėstytos lygiagrečiai su pastato sienomis (236, 55 pav.; 255, 95).

Pietų Europoje buvo paplitusios natūralaus akmens (marmuro, porfyro, šiferio, kalkakmenio, smiltainio) plytelių grindų dangos. Į šiaurę nuo Alpių, stokojant natūralaus akmens, tenkintasi jo pakaitalu — keraminėmis grindų plytelėmis, kurių paviršius buvo dažnai glazūruojamas. Anksčiausiai (X—XI a.) jos pradėtos vartoti Saksonijoje — Magdeburge (149, I, 724) ir Gnezne — XI a. ar XII a. pradžioje (121, 36; 207, 410), tačiau plačiau paplito tik nuo XII a. pradžios (121, 36). Iš pradžių keraminės plytelės kartais

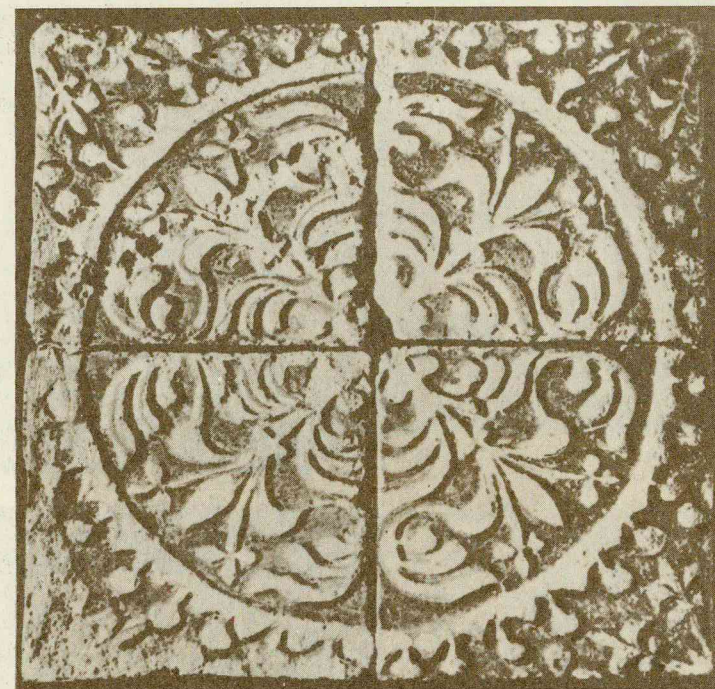
¹⁶ Visos glazūruotos plytelės gerai išdegtos. Plytelių molio tešla, matyt, buvo vienalytė, tačiau plytelės lūžyje kartais matyti molio sluoksniai. Dauguma plytelių raudonos arba rudai raudonos molio spalvos, bet dėl degimo technologijos ypatybių neretai plytelės lūžyje dalis molio masės esti patamsėjusi, kartais net pilkai violetinė. Kai kurių plytelių apačioje yra medžio rievių žymių, pirštų atspaudų.

92 Lygiagretainio formos grindų plytelė (glazūros išlikę nedaug)

93 Grindų plytelė su augaliniu ornamentu iš Haličo (XII a.)

94 Vavelio katedros XIII a. vidurio glazūruotų grindų plytelių kompozicijos pavyzdys

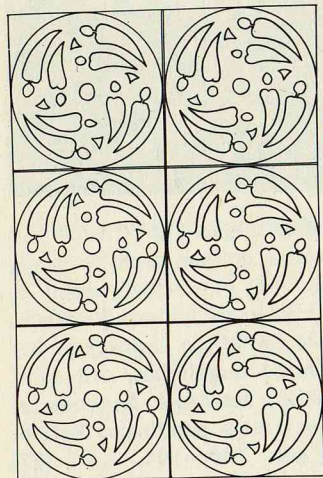
dar buvo vartojamos kartu su natūralaus akmens plytelėmis. Jos labai paplito romaninėje bei ankstyvosios gotikos architektūroje, nes jas galima gaminti serijiniu būdu, taip pat ornamentuoti jų paviršių įvairiais raštais, piešiniais. Ornamentai būdavo įbrėžiami ar išpaudžiami dar nedegtame plytelės paviršiuje. Lenkijoje keraminės plytelės su reljefiniais, daugiausia augaliniais, ornamentais daugelyje vietovių (Krokuvos Vavelio katedroje, Sandomeže, Torūnėje, Vislicoje, Inovlodze, Mogiloje) buvo paplitusios XIII a. pirmojoje pusėje bei viduryje (204, lent. 100—104, 321—327; 207, 411—416, 475). Čekijoje grindų plytelės su reljefiniu ornamentu buvo vartojamos jau XI a., jos plito ir Anglijos bei Prancūzijos romaninėje ir gotikinėje architektūroje (255, 96). Senojoje Rusijoje reljefinio rašto plytelių nevertota, išskyrus Haličą ir Gardiną. Haliče keliose vietose (Haličo mieste, Vasiljevo miestyje) rasta nemažai grindų plytelių su reljefiniais grifų, fantastinių paukščių ir žvėrių atvaizdais, taip pat su augaliniais ornamentais. Jos datuojamos XII a. (255). Gardine plytelių su reljefiniu ornamentu rasta Koložos cerkvės (XII a. antroji pusė) apsidinė dalyje (236, 97).

Vilniaus katedroje 1984—1985 m. rasta lygiagretainio formos grindų plytelių, kurios, matyt, buvo vartotos kvadratinio pastato viduryje (tarp 4 vidinių atramų). Iš jų turėjo būti išdėliota kilimą primenanti margaspalvė raštuota danga. Analogiškai išklotų raštuotų grindų rasta Gardino Žemutinės cerkvės viduryje (236, 60 pav.), Gnezno katedroje (207, 410), XII a.—XIII a. pradžios kai kuriuose didesnę visuomeninę reikšmę turinčiuose Vokietijos pastatuose, bažnyčiose, jų kriptose. Patalpos viduryje iš įvairiaformių plytelių kartais būdavo padaromos apskritos kompozicijos-omfalai (pvz., Kelno šv. Pantaleono XII a. pabaigos bažnyčioje,

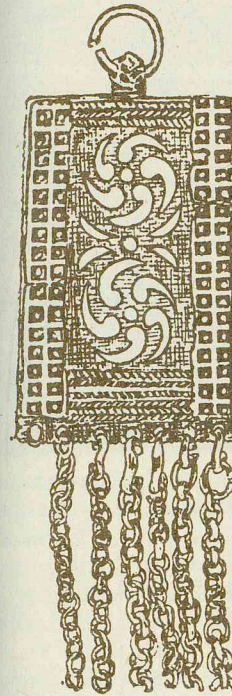
95 Glazūruotos grindų plytelės su užraitų ornamentu nuolauža (rasta 1974 m.)

96 Glazūruotų grindų plytelių su užraitų ornamentu nuolaužas

97 Glazūruotų grindų plytelių su užraitų ornamentu nuolaužas

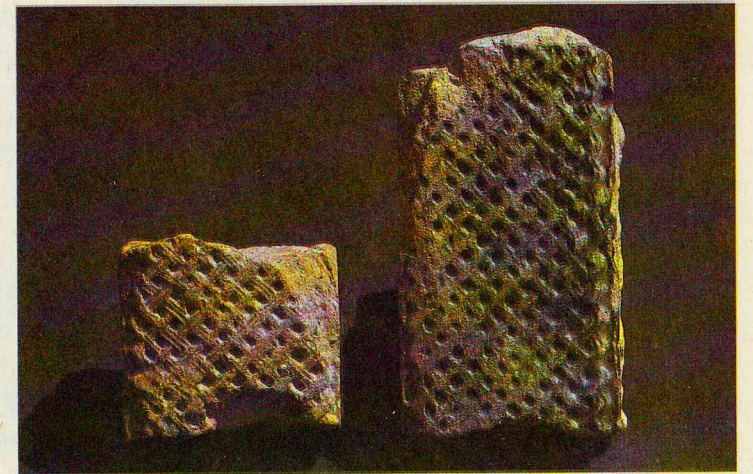

98 Grindų fragmento iš glazūruotų plytelių su užraitų ornamentu rekonstrukcija

99 Kiauraraštė plokštelė su užraitų ornamentu iš Živa Vodos (Suvalkų raj., LLR)

100 Glazūruotų plytelių su pynės ornamentu liekanos

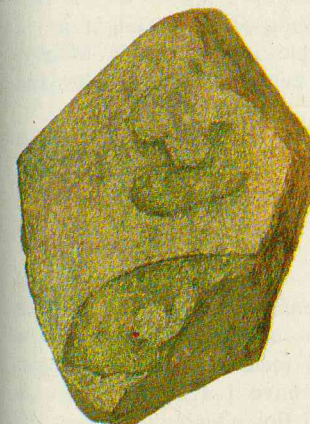
Brauveilerio benediktinų bažnyčios kriptoje, įrengtoje apie 1200 m.) (121, 171—175 pav., 186 pav.).

1985 m. pavasarį, ieškant grindų kilimo pavidalo dangos liekanų, Vilniaus katedros senojo kvadratinio pastato viduryje kasta perkasa P-41. Joje neišardytų grindų liekanų iš glazūruotų plytelių nerasta, tačiau perkaso šiauriniame krašte 2,61—2,64 m gylyje, o vakarinėje, pietinėje ir rytinėje sienelėse 2,7—2,8 m gylyje po vėliau supiltu smėlio sluoksniu išlikę degėsių — tai, matyt, buvusių grindų iš glazūruotų plytelių vieta. Kitur perkasoje degėsių sluoksnio nebėra, jis sunaikintas kasant keturių mirusiųjų kapų duobes (jų griaučiai rasti 3,15—3,20 m gylyje). Perkasa P-41 2—3 m gylyje apėmė 4×2,7 m plotą; gali būti, kad grindų iš glazūruotų plytelių dar yra likę į pietus nuo šios perkaso (116 pav.).

Vilniaus katedros požemiuose rastos glazūruotos plytelės gana storos; išlikusiuose grindų fragmentuose jos padėtos tiesiai ant plono smėlio sluoksnio, o ne ant kalkių bei smėlio skiedinio sluoksnio, be to, išdėstytos lygiagrečiai su kvadratinio pastato sienomis.

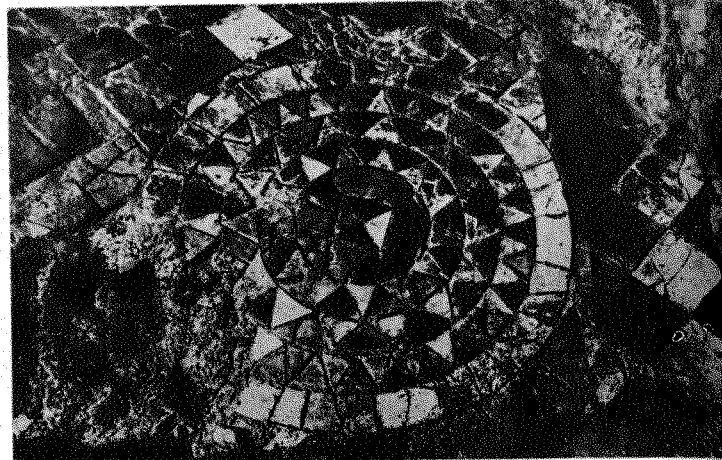
Iš tyrimų medžiagos galima padaryti dar vieną išvadą: pirminės glazūruotų plytelių grindys buvo 2,45—2,5 m gylyje, todėl durys į kvadratinio pastato vidų negalėjo būti vakarinės sienos viduryje, t. y. vėlesnio gotikinio portalo liekanų vietoje. Mat kvadratinio pastato vakarinės sienos mūro liekanų viršus šiuo metu yra 1,98 m gylyje nuo dabartinio pastato grindų. Peršasi išvada, kad negalėjo būti 0,55—0,6 m aukščio slenksčio į patalpos vidų.

Lietuvos kultūros istoriją praturtina, padeda ją giliau pažinti Vilniaus katedroje perkasoje P-28, P-34 bei 1984—1985 m. tirtuose plotuose aptiktos glazūruotos plytelės su reljefiniu ornamentu. Jau kalbėjome apie tokių plytelių pobūdį, jų paplitimo vietas Europoje XI—XIII amžiuje. Vilniaus katedroje rasta keliolika tokių plytelių (daugiausia jų nuolaužų). Dalis jų — tai grindų plytelės, jų paviršius apdėvėtas, iškiliųjų dalių glazūra apsitrynusi. Kelių plytelių paviršiuje įgilintas iš užraitų, primenančių žuvies pūslę ar ištįsusius nuo sukimosi vandens lašus, ornamentas. Šie užraitai, įkomponuoti į apskritimą, sukuria besisukančio skritulio — populiarus baltų tautų ugnies rato ar saulės — vaizdą.

101 Glazūruotos grindų plytelės su augaliniu ornamentu nuolauža

102 Grindų rozetės pavyzdys šv. Klemenso bažnyčioje Zolingenė (iš knygos: *Kier N. Der mittelalterliche Schmuckfussboden. Düsseldorf, 1970*)

¹⁷ Žuvies pūslės ar išėjusių nuo sukimosi vandens lašų ornamentu pavyzdžių dar esama m. e. IX a. papuošaluose — kiauraraštėse segėse iš Prysmančių (Kretingos raj.) ir Lavių (Salantų raj.) vietovių (žr.: *Kulikauskienė R., Rimantienė R. Lietuvių liaudies menas. Papuošalai. V., 1958, pav. 404, 405, 406*).

Žuvies pūslės pavidalo ornamentinis motyvas būdingas brandžiajai, ypač vėlyvajai, gotikai, plačiai taikytas to meto Vakarų Europos bažnyčių langų masverkuose (174). Tačiau šio ornamentu pradinių ištakų reikia ieškoti daug anksčiau. Užraitų, primenančių žuvies pūslę, motyvas pasitaiko jau keltų mene, airių ir anglosaksų knygų inicialų puošyboje (149, 715). Tokį ornamentą žinojo ir senovės baltai.¹⁷ Suvalkų rajono Živa Vodos vietovėje (LLR) archeologai yra radę m. e. pirmaisiais šimtmečiais datuojamų papuošalų, kurių kiauraraštės plokštelės ornamentuotos užraitais, primenančiais išėjusius nuo sukimosi lašus (181, 426). Šie užraitai, sugrupuoti po penkis, sudaro apie vieną tašką besisukančio skritulio vaizdą, savo kompozicija artimą Vilniaus katedros grindų plytelėse vaizduojamam dinamiškam ugnies ratui.

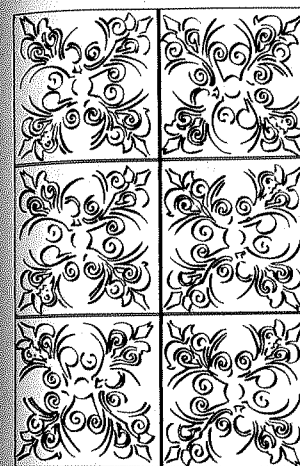
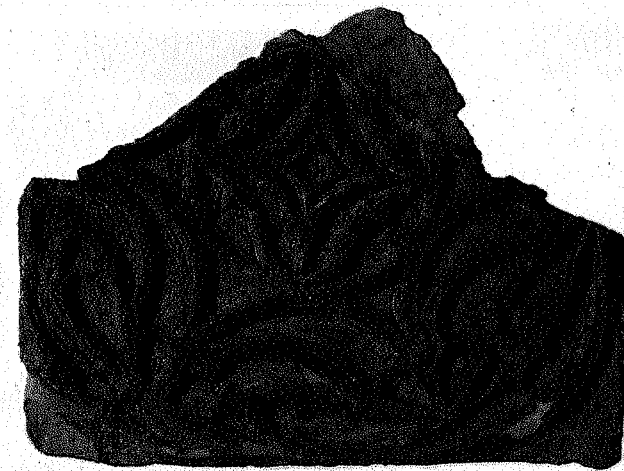
Vilniaus katedros grindų plytelėse užraitų ornamentas įspaustas į jų paviršių. Šio tipo grindų plytelės dengtos žalia, geltona, perlmutrine glazūra. Jų dydis galėjo būti 17×17 ir 19×19 cm.

Kitos grindų plytelės (jos dydis 16,7×18 cm, storis 4—4,5 cm) reljefas iškilus, jame pavaizduotas mėnulis ir šešiakampė žvaigždė — saulės simbolis. Plytelė glazūruota geltonai, glazūra ir reljefas labai nutrinti. Plytelės molio masė, formavimas skiriasi nuo kitų, anksčiau aprašytų glazūruotų grindų plytelių. Galbūt ji yra iš vėlesnio katedros statybos laikotarpio ir yra buvusi Monvydų koplyčios grindyse, nes mėnulis ir žvaigždė buvo vaizduojami Monvydų giminės herbe.

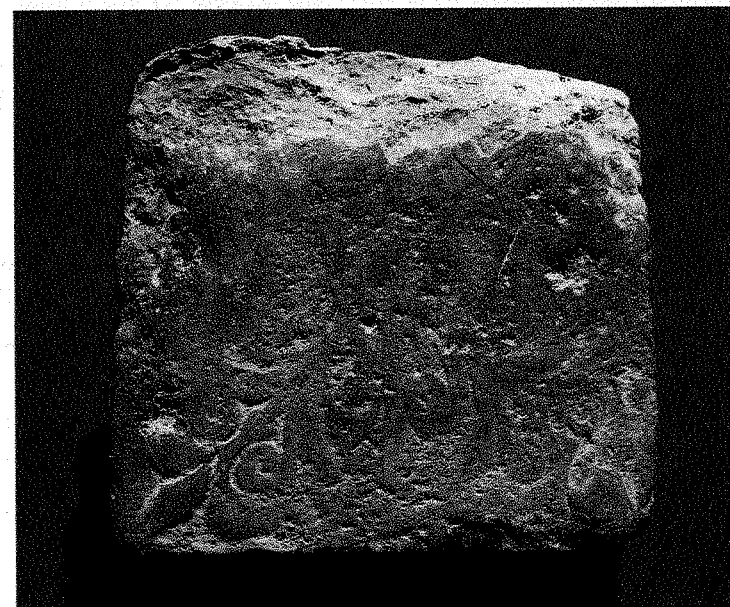
Dar vienos išlikusios grindų plytelės (16,8×16,6 cm, storis 4,9 cm) ornamentas smailiu įrankiu įrėžtas į molio masės paviršių. Plytelėje pavaizduota stilizuota lelija, jos paviršius buvo padengtas gelsva glazūra. Vienoje plytelės pusėje ornamentas ir glazūra labai nutrinti.

Antroji glazūruotų plytelių rūšis — tai plytelės, skirtos ne grindims; jų reljefas iškilus, glazūra nenusitrynusi. Vienos plytelės nuolaužoje matyti raitelis, priešais jį — einančio žmogaus figura (109 pav.). Gal čia bandyta perteikti medžioklės ar karo žygio sceną? Atrodo, kad vienoje plytelėje buvo į arką įkomponuota karūna; tokią prielaidą leidžia padaryti šios plytelės fragmente išlikęs lelijos motyvas, paprastai esantis karūnos viršuje. Dar vienoje nuolaužoje matyti gotikinio pastato frontonas. Galima spėti, kad

103 Sienų apdailos plytelės su užraitų ornamentu fragmentas

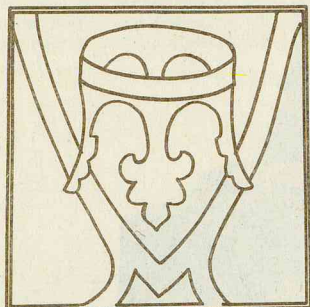
106 Grindų fragmento iš glazūruotų plytelių su augaliniu ornamentu rekonstrukcija

104 Glazūruota grindų plytelė su augaliniu ornamentu

105 Sienų apdailos glazūruota plytelė su gotikinio frontono atvaizdu

107 Plytelės su gotikine arka ir karūna rekonstrukcija; plytelės su arka ir karūna nuolauža

108 Sienu apdailos glazūruotų plytelių nuolaužos: kairėje — su M ar W raide, dešinėje — su geometrinu ornamentu

109 Sienu apdailos glazūruota plytelė su raitelio ir pėsčiojo atvaizdu

110 Sienu apdailos glazūruotos plytelės su stilizuotų žiedų ornamentu fragmentas

111 Grindų plytelės su Lelivos herbu

čia pirmosios Vilniaus katedros atvaizdas, tačiau vidurinis bokštelis labai siauras, tuo tarpu kvadratinio pastato vakarinėje dalyje bokštas užėmė didesnę fasado dalį. Plytelės plotis 14,4 cm, storis 5,5 cm, glazūra geltona, tik joje vaizduojamų stogų stiegės žalios.

Sienu papuošimui galėjo būti vartotos geltona glazūra dengtos plytelės su stilizuoto apskrito žiedo formos reljefiniu ornamentu.

Ypač graakščiai išpuošta plytelė, kurios paviršiuje meistriškai įkomponuoti lankstūs, dinamiški žuvies pūslę primenantys ornamentai. Plytelė buvo 17×17 cm dydžio, padengta tamsaus tono žalsvai rudos spalvos glazūra. Jos nuolauža rasta virš XVII a. pradžioje išmūrytos vidurinės kriptos skliauto. Netoli nuo jos radimo vietos yra buvęs senosios kvadratinio plano katedros didysis altorius, o vėliau, jau pastaciūs dabartinį pastatą, Šv. kryžiaus arba Vytauto altorius. Kadangi šios plytelės ornamentinė kompozicija būdinga vėlyvajai gotikai, galima spėti, kad panašiomis plytelėmis buvo apdailinta XIV a. pabaigos—XV a. pirmosios pusės altoriaus mensa ar netoliese buvęs antkapinis paminklas. Beje, dar vienos glazūruotos plytelės nuolaužoje galima įžiūrėti raidę „W“, o nuolaužą apvertus — raidę „M“.

Dar dviejų griuvenose rastų glazūra dengtų plytelių ornamentas — tai pynė, primenanti audinio raštą, kurį sudaro trys susipynusios gijos. Plytelių plotis 5,6 cm, storis 3,4 cm. Glazūra vienos plytelės žalia, kitos geltona. Tokios plytelės galėjo būti tvirtinamos prie sienos kaip dekoratyvinės juostelės, grindjuostės, bordiūrai.

Pynę ar audinio faktūrą primenantys ornamentai natūralių ar

¹⁸ Kol kas nenustatyta kvadratinio pastato vakarinės sienos vidurinėje dalyje ties perkasa P-22 rasto latakų paskirtis. Latakų skersinis pjūvis aštuoniasienis, jo plotis 27 cm, sienelės išglaištos kalkių skiediniu. Latakas ėjo per visą kvadratinio pastato vidurinės sienos storį su 1:16 nuolydžiu į spėjamo vakarinio priestato pusę. Griauiant kvadratinio pastato sienas, latakų viršus nuardytas, likusi jo dalis užpilta žemėmis, tarp kurių rasta glazūruotos plytelės skeveldra. Virš latakų liekanų tuo metu buvo įrengtas vakarinio įėjimo slenkstis į naujai atstatyto kvadratinio pastato vidų, suklotas naujos raudonų plytų grindys.

¹⁹ Viduriniais amžiais ši emblema buvo populiari. Kryžius su praskėsta apatine dalimi antroje XIV a. pusėje buvo spaudžiamas ant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pinigų. Figūrėlės skydas ankstyvos formos: skydai lygiagretėmis šoninėmis kraštinėmis ir apvalia ar šiek tiek mažesne apatine dalimi būdingi XIII—XIV amžiams.

1385 m. didžiajame Vytauto ir 1388 m. Jogailos antspaudoose skydas apačioje apvalus, šonai beveik lygiagretūs. Kitame 1388 m. Jogailos antspaude skydo šonai lygiagretūs, o apačia šiek tiek smailėjanti (82, 31—35).

gamtinių akmenų paviršiuje buvo paplitę ir kitų Europos šalių romanikos, iš dalies ir gotikos paminkluose. To meto panašių ornamentų gijas dažniausiai sudarydavo trys siūlai, nors būta pavzdžių ir su dviejų siūlų gijomis.

Apskritai šių dviejų plytelių paviršiuje esantis pynės motyvas, matyt, romanikos ar ankstyvosios gotikos stilių įtaka. Chronologiniu atžvilgiu taip pat dėmesio verta jau anksčiau minėtų kelių grindų plytelių su užraitais, sudarančiais besisukančio skritulio vaizdą, ornamentinė kompozicija. Kodėl jos stilistinės ypatybės artimos visai kito, kur kas ankstesnio laikotarpio Živa Vodoje (Suvalkų raj.) rastų papuošalų ornamentų ypatybėms? Vilniaus katedros grindų plytelės su užraitų ornamentu turėjo puošti krikščioniško pastato interjerą, o Živa Vodos krūtinės papuošalų kiaurastės plokštės, sukurtos m. e. pirmaisiais šimtmečiais, priklauso visai kitokiai senovės baltų kultūrai.

Tačiau, kaip matėme, dalis grindų ir sienų apdailos su reljefiniu ornamentu plytelių atstovauja vėlyvajai gotikai, jos priskirtinos XIV a. pabaigai—XV a. pirmajai pusei. Pirštūsi išvada, kad Vilniaus katedros su reljefiniu ornamentu plytelės yra ne vieno statybos laikotarpio. Tai paliudytų ir kitoks dalies plytelių formavimas, skirtinga glazūra. Gaila, kad visos plytelės su reljefiniu ornamentu rastos griuvenose. Neaptikta nei grindų, nei mūro su šio pobūdžio apdailos plytelėmis fragmentų. Todėl, kada jos klotos, galėtume žinoti tik remiantis vieno kito būdingesnio stilistinio

Vilniaus katedroje rastos reljefinio ornamentu senojo kvadratinio pastato presbiterijoje. Kaip plytelės buvo išdėstytos, nustatyti neįmanoma. Mat, statant dabartinio pastato kapitulos kriptą, senosios presbiterijos grindys išardytos: jų lygyje dabar yra kapitulos kriptą.

Pastaruoju metu ne tik katedroje, bet ir Žemutinės pilies teritorijoje kartais pavyksta rasti, dažniausiai pavienių, grindų glazūruotų plytelių ar jų nuolaužų. 1986 m. prie buvusio vikarų namo kastas griovys inžinerinėms komunikacijoms; maždaug už 14 m nuo katedros šiaurinės sienos 0,65 m gylyje aptiktas apie 1,1 m glazūruotų plytelių grindinio ruoželis, plytelių matmenys tokie pat kaip katedros grindų (17×18 cm, storis 5—6 cm). Nenustatyta, ar plytelės buvo pastato viduje ar išorėje. Beje, už kelių metrų nuo šio grindinio fragmento rasta hipokaustinės krosnies liekanų.

Perkasoje P-22¹⁸ medžio anglių ir pelenų sluoksnyje aptikta išsilydžiusio švino gabalų. Švinas buvo labai išsilydęs, todėl nepavyko nustatyti, kam jis vartotas. Perkasoje P-22 apatinėje anglių ir pelenų sluoksniu dalyje rasta miniatiūrinė žalvarinė figūrėlė, jos aukštis 23 mm (112 pav.). Tai ant vieno kelio priklausęs žmogus su skydu rankose. Ant skydo pavaizduota emblema: kryžius su praskėsta apatine dalimi, iš šonų — dvi karūnos. Sprendžiant iš istorinių šaltinių, tokius simbolius turėjo Vilniaus kapitulos emblema (132, 216; 145, II, 314)¹⁹.

Įdomu taip pat palyginti išlikusių sienų ir grindų aukščius. Kvadratinio pastato rytinės sienos liekanų viršus prasideda 1,85 m gylyje nuo dabartinių grindų. Grindys iš glazūruotų plytelių kvadratinio pastato viduje 2,4—2,5 m gylyje. Atrodytų, kad presbiterijos grindys iš glazūruotų plytelių galėjo būti 0,6—0,7 m aukščiau už kvadratinio pastato grindis.

Tolesnė kvadratinio pastato raida

Perkasoje P-21 ir P-22 virš glazūruotų plytelių grindų yra supiltas 20—25 cm storio gelsvo smėlio sluoksnis, o virš jo slūgso degėsių (žr. 87 pav.). Smėlyje yra plytelių su glazūra nuolaužų. Tokio pat smėlio rasta šiaurinėje navoje virš 1984 m. aptiktos pirmosios koplyčios grindų (jos yra 2,6 m gylyje, padarytos iš rudo skiedinio). Antroje koplyčioje 2,2—2,6 m gylyje irgi pripilta smėlio, tačiau jame yra griuvenų, kuriose pasitaiko glazūruotų plytelių (net lygiagretainio formos). Taigi galbūt kurį laiką kvadratinis pastatas stovėjo apleistas, ant jo grindų buvo pripilta smėlio ir tik po to įvyko gaisras, palikęs perkasoje P-21, P-22 ir P-40 degėsių sluoksnį (žr. 86, 87 pav.).

Prie kvadratinio pastato vakarinės sienos išliko trijų skirtingų statybos laikotarpių grindų: 2,45—2,7 m gylyje iš glazūruotų plytelių, 1,93 m gylyje iš plytų, paklotų ant skiedinio, ir 1,73—1,76 m gylyje iš plytų, kurių pagrindas — baltas smėlis (žr. 87 pav. ir 7 išnašą). Perkasoje P-40 virš 2,45—2,7 m gylyje esančių glazūruotų grindų 1985 m. buvo rastas 5 cm degėsių sluoksnis, virš jo, 1,95—2,25 m gylyje, išliko grindų fragmentas iš paprastų raudonų plytų (jos klotos ant smėlio sluoksnio). Dar vienos plytų grindys šioje perkasoje rastos 1,9—2,12 m gylyje, po jomis buvo pripilta kalkių ir smėlio skiedinio.

Perkasoje P-41 2,15 m gylyje po griuvenomis 1985 m. rasti du smėlio sluoksniai (viršutinis baltas, apatinis geltonas), kurių bendras storis 40—45 cm.

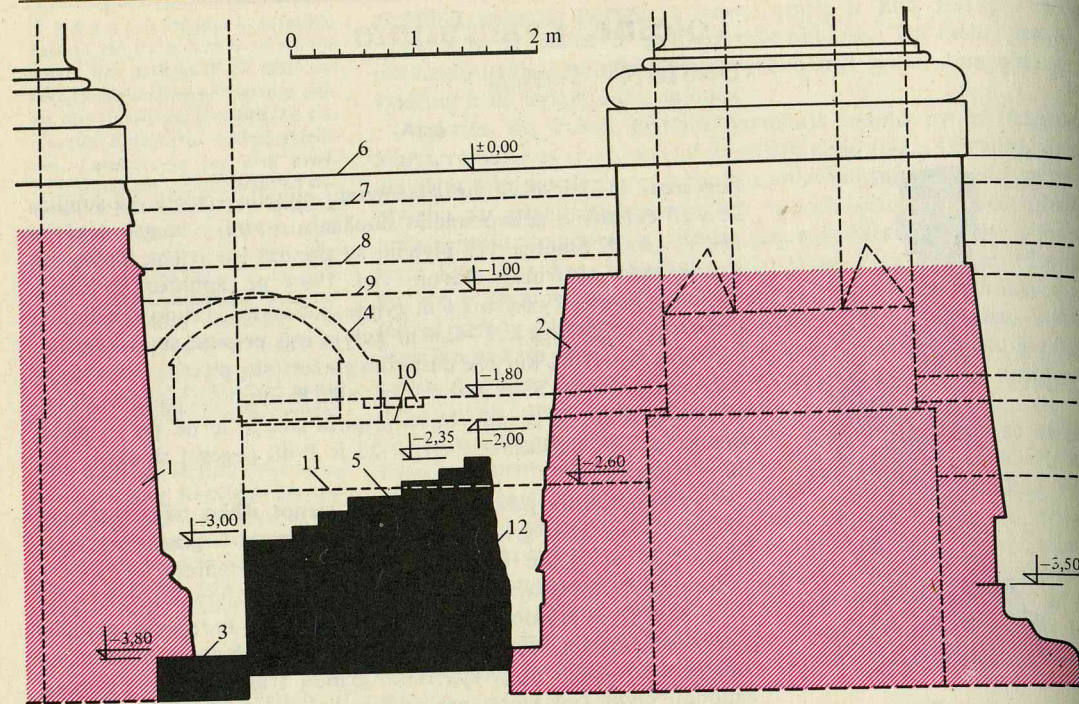
1984 m. šiaurinėje navoje tarp II ir III piliorių taip pat atkasta dviejų laikotarpių grindų fragmentų. 1,76—1,81 m gylyje yra išlikę keletas tokių grindų plotelių, juose raudonos plytos padėtos ant 10—13 cm storio balto smėlio sluoksnio. Žemiau, maždaug 2 m gylyje, buvo kitos grindys: jos irgi iš raudonų plytų, paklotų ant smėlio. Pastarųjų grindų liekanos nenusėdusios, nes po jomis yra ankstesnio laikotarpio mūrų liekanų.

Apibendrinus tyrimų medžiagą, nustatyta, kad viršutinės, ant balto smėlio klotos grindys yra išlikusios 1,73—2,1 m gylyje, joms vartotos raudonos, daugiausia be braukų plytos, kurių vidutiniai dydžiai: 29,5—30×14,5—15×7,5—8,5 cm (ties vakarinės sienos piliastru: 27,5×13×7 cm). Žemesnės, ant gelsvo smėlio klotos grindys buvo 1,93—2,25 m gylyje, šiaurinėje navoje jų plytos yra 30,8×13,5×8,5 cm, perkasoje P-41 rastas nedidelis grindų fragmentas 2,22 m gylyje, kitur tirtose vietose šių grindų neaptikta.

Iki šiol nebuvo žinoma apie šiaurinės navos mūro konstrukcijas, esančias II ir III pilioriaus ruože po 1,76—1,81 m bei 2 m gylyje rastomis grindimis. Šie mūrai priglausti prie kvadratinio pastato šiaurinės sienos pamato, skiedinys — baltas; jie čia pristatyti vėliau. Ties kvadratinio pastato šiaurinės sienos viduriu mūrų viršus 4,3 m ilgio ruože yra 2,0—2,2 m gylyje. Į vakarus ir į rytus nuo jų išmūryti laiptai, pakopomis kylantys į pietų pusę; abėji laiptai 1,6 m pločio, jų pamatai įleisti iki nejudinto grunto — įžemio. Nuodugniau ištirtos rytinių laiptų liekanos (113 ir 114 pav.); 36—40 cm

112 Statulėlė su Vilniaus kapitulos emblema: vaizdas iš priekio ir iš šono

113 1984 m. atkastų šiaurinės navos mūrų liekanų skersinis pjūvis:
1 — dabartinio pastato III šiaurinės sienos pamatas,
2 — dabartinio pastato šiaurinės pilorių eilės pamatas,
3 — kvadratinio pastato šiaurinės sienos pamato liekanos,
4 — XVII a. laidojimo kripta,
5 — rytinių laiptų (spėjamos šventyklos laiptų) liekanos,
6 — dabartinių grindų lygis,
7 — XVIII a. grindys,
8 — XVI a. grindys,
9 — XV a. grindys,
10 — XIV a. pabaigos—XV a. pradžios grindys,
11 — grindų iš glazūruotų plytelių vidutinis įgilinimas,
12 — rytinių laiptų nuardymo linija (po to mūrytas dabartinio pastato šiaurinės pilorių eilės pamatas)

pločio jų aikštelė 3 m gilyje prasideda nuo kvadratinio pastato šiaurinės sienos. Laiptų pakopos 9—11 cm aukščio ir 21—42 cm pločio (trečiosios pakopos plotis 42 cm), jos yra iš raudonų plytų, dėtų daugiausia galais į pakopų fasadą. Plytų matmenys: 31,2—34,8×14,2—16,8×6,7—9,3 cm, taigi plytų dydžiai panašūs į varpinės bokšto požeminės kvadratinės dalies plytų dydžius. Rytinių laiptų vakariniame šoniniame fasade plytos dėtos vien galais, mūrijant žiūrėta, kad eilėse vertikalios siūlės nesutaptų; rytiniame laiptų fasade nuoseklios mūrijimo tvarkos nėra, tačiau išsiskiria viršutinė iš plytų mūryta pakopų dalis ir žemiau esantis lauko akmenų mūro pagrindas.

Praslinkus kuriam laikui, kvadratinio pastato šiaurinės navos senieji laiptai bei mūrai tarp jų buvo užpilti žemėmis, griuvenomis (jose rasta plytų, glazūruotų plytelių, jų nuolaužų, stiegių, viena kita XIV a. priskirtina keramikos šukė). Virš griuvenų piltas smėlis, o virš jo (vietomis tiesiog virš senojo mūro) klotos anksčiau aprašytosios 2 m bei 1,76—1,81 m gilyje esančios grindys.

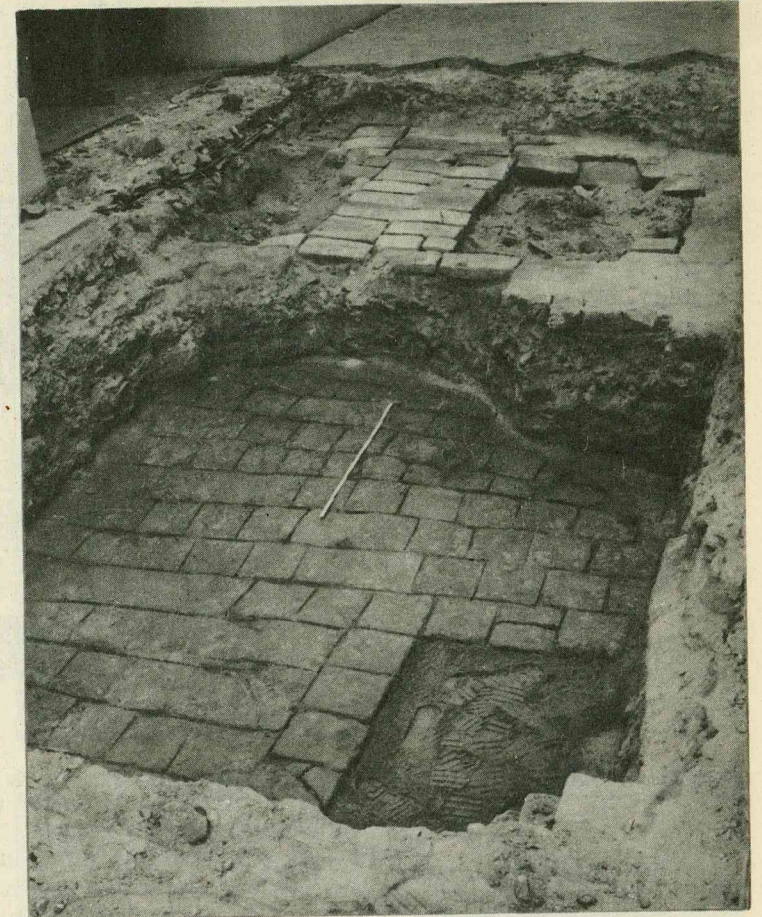
Rytinių laiptų išlikusios šešios pakopos; šeštosios pakopos viršus yra 2,35 m gilyje, tačiau iš pietų pusės jos plytos nulaužtos, laiptų pagrindo mūras taip pat nuardytas. Tai bus įvykę klojant dabartinio pastato šiaurinės pilorių eilės pamatą, taigi pakopų buvo daugiau. Vakariųjų laiptų pietinis galas taip pat nuardytas ties šiaurinės pilorių eilės pamatu. Jų išlikusių pakopų skaičius nenustatytas, nes virš jų rasti keli kapai su mūrinėmis aptvarų sienelėmis (tiriant jos neišardytos, jas nutarta išsaugoti).

Šių laiptų bei su jais susieto senojo mūro tšas bandyta ieškoti perkasoje P-41 (žr. 120 pav.), į pietus nuo šiaurinės pilorių eilės pamato. Čia tokio mūro liekanų nerasta, tačiau tuoj į vakarus nuo vidurinės kriptos 2,48—2,6 m gilyje atkasta lauko akmenų grindinio

114 Kvadratinio pastato šiaurinės navos senųjų laiptų vaizdas

115 Dabartinio pastato šiaurinės navos dviejų laikotarpių grindų liekanos (priekiniame plane XVI a.—XVII a. pirmosios pusės grindys, antrajame — XVIII a. pabaigoje įrengtos grindys)

²⁰ Grindys iš lauko akmenų ir degto molio krikščioniškojo kulto pastatui nebūdingos. Taigi kvadratinio pastato centre rastus grindinius reikia priskirti pagoniškojo kulto šventovės liekanoms. Viršutinė iš lauko akmenų ir degto molio aikštelė įrengta tada, kai pilys jau buvo statinių iš degtų plytų (tarp akmenų rasta pora plytelių). Giliau esantis trys degto molio grindiniai įrengti anksčiau, kai Vilniaus pilių teritorijoje nenaudotos plytos.

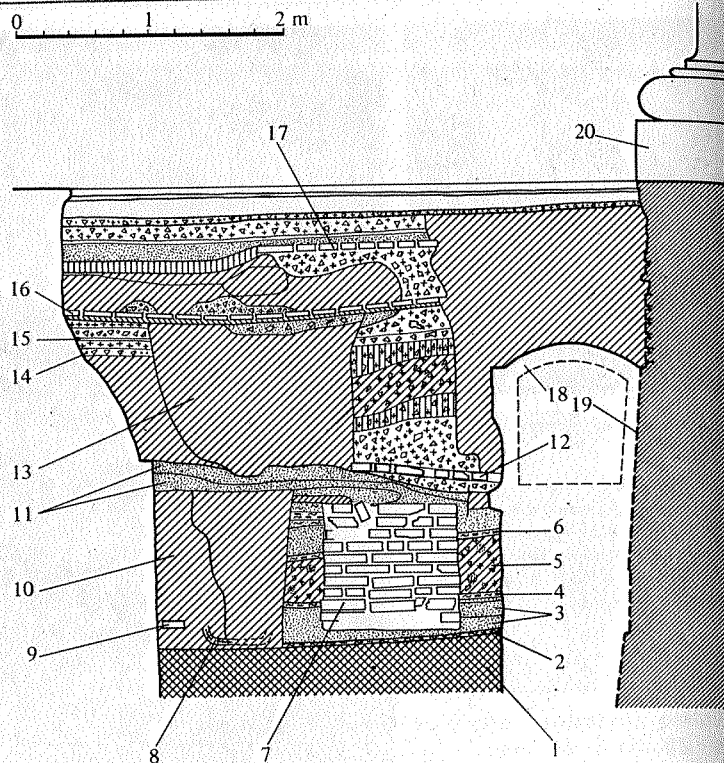
Sprendžiant iš gretimos šalyse esančių analogiškų pavyzdžių, aikštelėje iš akmenų ir degto molio turėjo būti aukuras, o šalia jo svarbiausias garbinimo objektas — dievybės atvaizdas. Židiniai aplink aikštelę turėjo ritualinę paskirtį. Tai aukojimo židiniai. Be to, jie skirtingo meto. Židiniai Nr. 1, Nr. 2 ir Nr. 3, be abejo, įrengti dar kai nebuvo aikštelių iš degto molio, t. y. m. e. I tūkstantmetyje.

liekanų, kuriame tarp akmenų pripilta perdegto raudonos spalvos molio. Grindinio viršus padengtas suodžiais. Po grindiniu rastas 7—20 cm storio pilkai rusvos žemės su degėsiomis sluoksnis. Giliau buvo dar trys raudono degto molio sluoksniai. Bendras visų keturių grindinių storis 50—55 cm. Degto molio grindiniai užfiksuoti maždaug 3×2,9 m dydžio plote, tačiau, sprendžiant iš kultūrinių sluoksnių sandaros, jie užėmė gerokai didesnę plotą (žr. 136 pav.).

Be to, aplink plotą su grindiniais 3,2—3,7 m gilyje rasta šešių židinių liekanų. Trijų židinių (Nr. 1, Nr. 2 ir Nr. 3) likučiai slūgsojo sluoksniuose su grublėtąja keramika, prie jų rasta perdegtų akmenų. Kiti trys židiniai (Nr. 4, Nr. 5 ir Nr. 6) vėlesni — jie susieti su sluoksniais, datuojamais m. e. II tūkstantmečio pirmaisiais šimtmečiais; juose, be pelenų ir degėsių, rasta gyvulių kaulų trupinių; židiniai buvę kelių metrų skersmens²⁰.

Gali būti, kad kvadratinio pastato šiaurinės sienos viduryje yra buvusios durys, iš abiejų pusių jas ribojo mūro sienelės bei greta jų esantys laiptai. Tačiau šiaurinėje sienoje durų pėdsakų nelikę, nes sienos viduryje bei rytinių laiptų ruože ji nugriauta iki 3,5—3,8 m gylis. Tik vakariųjų laiptų zonoje šiaurinės sienos liekanų viršus yra 1,9 m gilyje, o prie jos prisiglaudusi apatinė laiptų pakopa 3,2 m gilyje. Vadinas, čia laiptai atsirėmė į akliną sieną ir

116 Perkastos P-41 vakarinės sienelės išklotinė (1985 m. padėtis):
1 — juoda žemė su grublėtąja keramika,
2 — sluoksnis su pelenais ir anglimis,
3 — smėlis,
4 — degėsiai,
5 — supiltas sluoksnis (juosva žemė, šlyno įtarpai, šiek tiek plytų ir skiedinio trupinių, metalo gargažė),
6 — degėsiai,
7 — seno kapo rytinė sienelė (plytos 31,5—34×14,5—16,1×7,3—8,5 cm dydžio),
8 — skobtinio karsto su mirusiojo griaučiais liekanos (į dešinę nuo jo rasti dar trys skeletai),
9 — į laidojimo duobę įkritusios dvi glazūruotos grindų plytelės,
10 — perkasta su griuvenomis žemė,
11 — du smėlio sluoksniai (jų gylis sulig 1,73—1,81 m ir 1,92—2 m gilyje rastomis grindimis bei po jomis buvusiais smėlio paruošiamaisiais sluoksniais, viršutinio sluoksnio viršuje rasti griaučiai),
12 — grindų iš raudonų plytų liekanos,
13 — perkasta žemė,
14 — suežėjusių plytų sluoksnis (grindų liekanos),
15 — grindų paruošiamasis sluoksnis,
16 — grindys iš plytelių,
17 — grindys iš plytų (įrengtos XVII a. antrojoje pusėje),
18 — laidojimo kriptą (XVII—XVIII a.),
19 — šiaurinių piliorių pamatas,
20 — II šiaurinio pilioriaus bazė

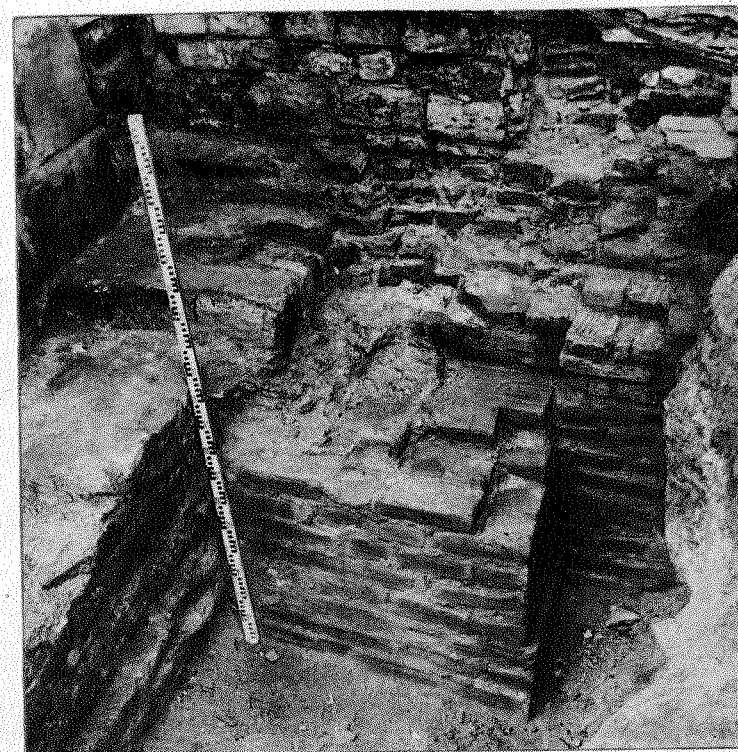
nuo jos kilo į pietų pusę. Atrodo, kad tiek rytiniai, tiek vakariniai 1,6 m pločio laiptai ėjo per visą šiaurinės navos plotį, tik kur jie baigėsi, duomenų nebeliko.

Beje, 1985 m. pradžioje tarp kvadratinio pastato pietinės sienos pamato liekanų ir dabartinio pastato III pietinio pilioriaus pamato esančiame 50—65 cm pločio tarpe 3,5 m gilyje rasta nenustatytos kilmės nuardyto mūro liekanų. Jų vieta kaip tik prieš šiaurinės navos senuosius rytinius laiptus. Mūrui naudoti lauko akmenys, jo skiedinys baltas, panašios sudėties į šiaurinės navos rytinių bei vakarinių laiptų skiedinį. Atrodo, ir pietinėje kvadratinio pastato navoje buvo mūrinių konstrukcijų, to paties meto kaip ir šiaurinės navos laiptai.

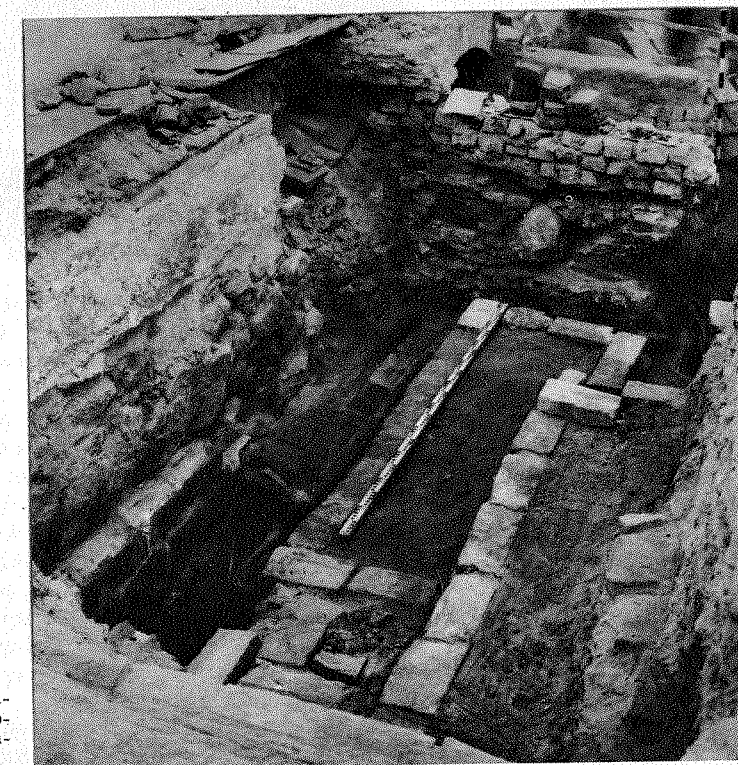
Kaip minėta, katedros požemiuose išlikusi kvadratinio pastato vakarinė siena yra dviejų statybos laikotarpių. Tą patį galima pasakyti ir apie šiaurinės bei pietinės sienų liekanas. Šių abiejų sienų viršutinės — vėlesnio laikotarpio — dalys yra 1,4—1,43 m storio, jų apačioje dar esama lauko akmens mūro, tačiau aukščiau prasideda gotikinis plytų mūras (žr. 86 pav.). Pastarojo statybos laikotarpio vakarinės sienos liekanos yra 0,6—1,25 m, šiaurinės sienos ties Valavičių koplyčia 0,24 m gilyje, o jos rytinė dalis 1,5 m gilyje. Pietinėje sienoje šio mūro yra išlikę 1,36—1,56 m gilyje. Vidinė šių sienų pusė tinkuota, tinko paviršius nelygus, banguotas, primena užglaištumą. Tinkas dv sluoksnis, jo storis 0,3—1,4 cm, paviršiuje likę vos žiūrimų dažymo (ar sienų tapybos) žymių²¹. Vakarinėje sienoje išlikusių pastato durų angokraščiai taip pat tinkuoti. Šių sienų plytų vidutiniai dydžiai 26,5×12,5×7,8 cm, tik pietinėje sienoje esama 30,3×13,3×7,3 cm dydžio plytų (plytų

²¹ Kvadratinio pastato presbiterinėje dalyje statybos griuvenose aptikta nemažai tinko su tapybos pėdsakais fragmentų. Tapyta ant sauso tinko. Iš išlikusių tinko gabalų kol kas negalima spręsti apie tapybos tematiką. Spalvų pigmentai: raudonas, rūdžių spalvos, juodas, tamsiai žalias, žalsvas, mėlynas, geltonas ir baltas. Vyrauja raudona ir juoda spalvos. Spalvos panašios į Trakų salos pilies sienų tapybą, būdingos gotikos laikotarpiui. Dalis senosios gotikinės tapybos fragmentų rasta ant mūro su rudos spalvos skiediniu.

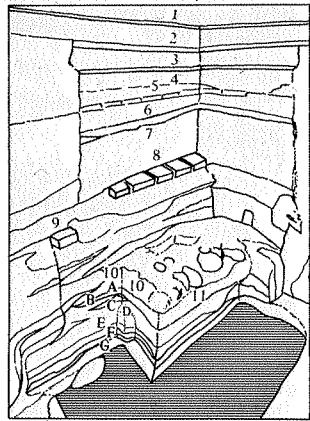
118 Dabartinio pastato pietrytinio kontraforso liekanos perkasoje P-44. Kairėje pusėje matyti Karalių (šv. Kazimiero) koplyčios pamatas

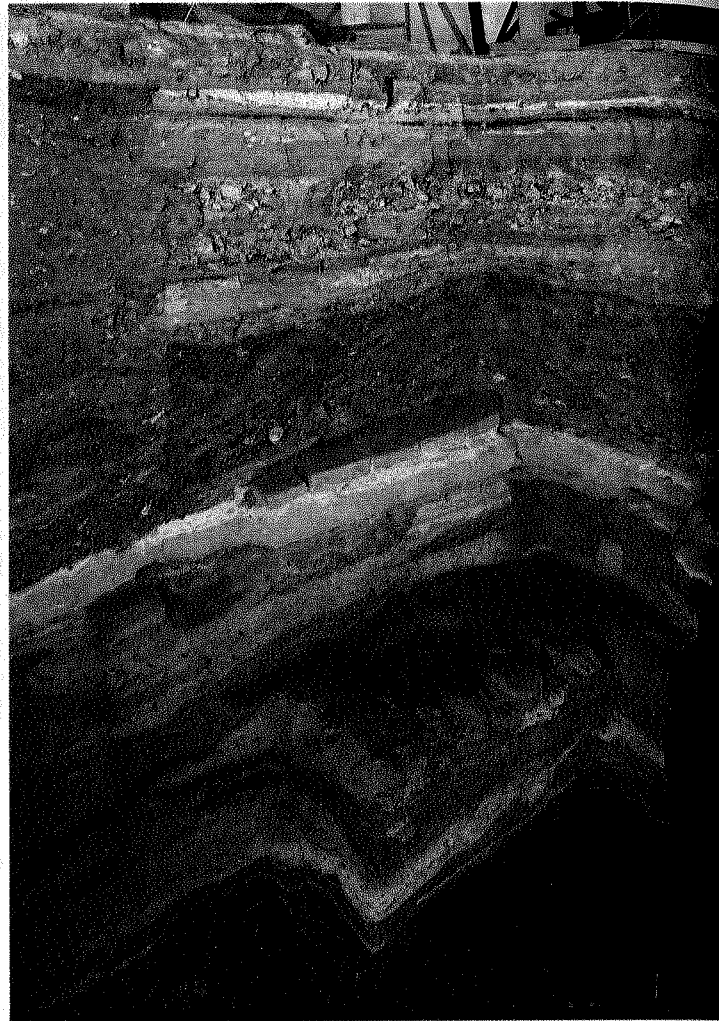
117 Dabartinio pastato rytinės sienos apatinė dalis perkasoje P-42 ruože (žemiau grindinio lygio). Dešinėje — rytinės sienos netinkuotas gotikinis mūras, kairėje — pastato išorėje esančio rusio skliautas, viduryje — XVII a. pabaigoje rytinėje sienoje įrengtos iškyšos pamatas

119 Šiaurinėje navoje priešais Valavičių koplyčią atkastų kapų aptvarai; nuotraukos antrajame plane — įėjimas į Kęsgailių I kriptą

120 Perkasos P-41 rytinėje dalyje atidengtų kultūrinių sluoksnių vaizdas:
1—7 — dabartinio pastato įvairių laikotarpių grindų lygiai,
8—9 — kvadratinio pastato XIV a. pabaigos—XV a. pradžios grindų lygis,
10 — ikirikščioniškojo kulto apeigų įrenginio liekanos,
11 — apytikris XIII a. katedros grindų lygis (šiam pjūvyje grindų neišliko),
A, B, C — ikirikščioniškojo kulto apeigų įrenginio sluoksniai,
E — smėlis,
F — rusva maišyta žemė, apačioje kelių centimetrų smėlio sluoksnis,
G — juoda žemė su brūkšniuotąja ir grublėtąja keramika

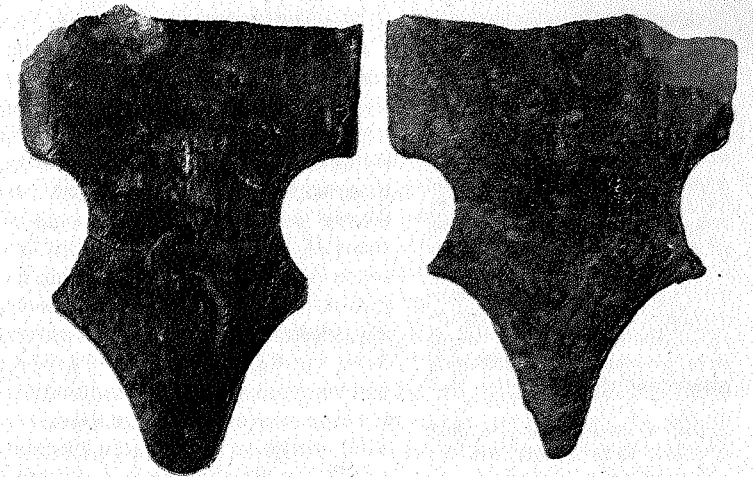

matmenys būdingi XIV a. antrajai pusei—XV a. pradžiai). Pastarojo statybos laikotarpio sienų mūro skiedinys iš kalkių ir smėlio, pilkšvai baltas, įvairiagrūdės struktūros, su trupučiu medžio anglies ir grūstų plytų priemaišų. Skiedinio gamybai vartotos hidraulinės kalkės. Skiediniai riebus: rišamosios medžiagos ir užpildo santykis svyruoja 1:0,3 ÷ 1:0,6 ribose. Aptikta gyvulinės kilmės baltymo pėdsakų. Vadinasi, pastato vakarinės ir šiaurinės sienos viršutinė dalis bei šiaurinis priestatas statyti vienu metu.

Vakarinės sienos portalo durų angokraščiai bei vakarinės ir šiaurinės sienos paviršius iš vidaus buvo tinkuoti. Prieš tinkuojant tarp tarp akmenų užtrinti mūro skiediniu ir tik virš jo eina 1 cm storio tinko sluoksnis. Tinko skiedinys riebus; kalkių ir labai smulkaus smėlio santykis 1:0,35. Skiedinyje pasitaiko augalinių pluoštų pėdsakų. Tinkuotos sienos paviršius nelygus, su įdubomis ir iškilimais.

Šio statybos laikotarpio kvadratinio pastato šiaurvakariniame kampe rastos dviejų langų angokraščių liekanos (136 B pav.). Va-

121 Karnizinės glazūruotos stiegės (XIV a. pabaiga)

karinėje sienoje lango anga buvusi 2,68 m pločio. Šiaurinėje sienoje išlikęs lango rytinis angokraštis; čia lango angos apačia ties vidiniu sienos paviršiumi šiuo metu yra 1,12 m gilyje (nuo tuometinių pastato grindų iki palangės viršaus buvę tik 0,6 m). Iš šių duomenų galima spręsti, kad kvadratinio pastato šiaurinėje sienoje durų į dabartinės Valavičių koplyčios (senosios Karalių) pusę nėra buvę.

Į pietus nuo vakarinio portalo prie tinkuoto sienos paviršiaus šliejasi aštuoniakampio piliastro liekanos (žr. 86 pav.). Jis išmūrytas ant ankstesnio pamato (jo aprašymą žr. aukščiau). Cokolinė piliastro dalis — paprastas stačiakampis. Cokolio aukštis 0,57 m, aukščiau jis pereina į aštuoniakampį, tačiau aštuoniakampio kraštinės — apskritimo segmentai. Bazė paprastos formos: tai apatinė piramidės dalis, kurios pagrindas remiasi į cokolį. Šis aštuoniakampis piliastas — seniausias iš iki šiol žinomų Lietuvos gotikos architektūros piliastų. Jo formos būdingos pereinamosioms iš romaninio stiliaus į gotikinį formoms. Piliastro plytų vidutiniai dydžiai: 27,5 × 13,7 × 7 cm; plytų rišimas gotikinis; mūro skiedinys baltas su smulkiu užpildu. Piliastro paviršius tinkuotas vienu skiedinio sluoksniu. Prie jo cokolio išlikę šiek tiek grindų iš raudonų plytų, kurių matmenys tokie pat, kaip ir piliastro plytų. Tiek grindys, tiek portalo slenkstis yra 1,73 m žemiau dabartinių pastato grindų lygio. Taigi grindys įdėtos kartu su aštuoniakampe (piliastur) atrama, bet tokios išvados negalima daryti apie vakarinės sienos ir aštuoniakampės atramos statybos laiką, nes pastaroji priglausta prie tinkuoto vakarinės sienos paviršiaus. Skiriasi ir plytų matmenys: aštuoniakampės atramos plytos ilgesnės ir plonesnės už vakarinės sienos plytas.

Jau minėta, kad kvadratinio pastato vidurinės atramos liekanų rasta ties vidurine kripta, perkasos P-5 ruože (žr. 77 pav.). Šios atramos mūrai yra dviejų statybos laikotarpių: apatinė dalis, mūryta su rudu skiediniu, prasideda 2 m gilyje; virš jos liekanų su baltu skiediniu išmūrytos viršutinės, vėlesnio laikotarpio, dalies plano matmenys 2 × 2 m. Tokia atramos bazė, o jos liemuo greičiausiai buvo tų pačių formų, kaip ir prie vakarinės sienos išlikęs aštuoniakampis piliastas.

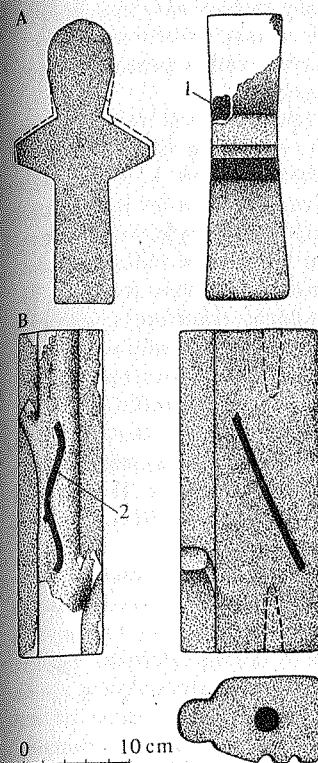
²² Šiaurinio priestato pamato apatinė dalis mūryta iš lauko akmenų, tarpai tarp jų užpildyti smėliu. Aukščiau eina mūras iš lauko akmenų su pilkšvai baltu smėlio ir kalkių skiediniu. Mūro paviršiuje tarp akmenų yra paskirų plytų, dažniau matyti jų galai. Vidutiniai plytų matmenys: 26,6×12,5×8 cm. 1,08–1,15 m gylyje nuo dabartinių grindų priestato vidiniai paviršiai turi užkarpą, kurios plotis 6–11 cm. Ši užkarpa dalija vidinį mūro paviršių į apatinę dalį ir viršutinę — viršcokolinę. Virš cokolio mūro paviršius iš gotikiniu būdu riestų plytų; vidutiniai plytų matmenys: 30,8×13,3×7,3 cm. Sienų vidinis paviršius užglaiustytas tinko skiediniu; tinko liekanų yra dar 1,42 m gylyje.

Šiaurinėje pastato pusėje, po senuoju šiauriniu įėjimu (XIX a. čia pastatyta Išganytojo karsto koplyčia), 1933–1935 m. buvo atkasta seno mūro liekanų. Nei to meto spaudoje, nei Vilniaus bazilikos gelbėjimo komiteto dokumentuose apie šiuos mūrus nieko neužsiminta. Jau vizualiai apžiūrėjus jų liekanas, buvo panašu, kad tai kokios nors koplyčios ar kito ankstyvo priestato šiaurvakarinis kampas. Norint nuodugniau iširti šias liekanas, Kęsgailių II kriptoje iškasta perkasa P-10, kurioje aptikti priestato šiaurinio kampo pamatai. Greta esančiose šiaurinių koplyčių kriptose nerasta jokių mūro pėdsakų, kuriais remiantis būtų buvę galima spręsti, jog šio priestato šiaurinė siena eina už priestato ribų. Paaikškėjo, kad šiaurinis priestatas neturi ryšio su dabartinio pastato koplyčių sienomis. Savo ruožtu šio priestato rytinės sienos išorinė kraštinė sudaro bendrą tiesę su senojo kvadratinio pastato rytinės sienos išorine kraštinė. Visi šie požymiai aiškiai rodo, kad šiaurinis priestatas glaudžiai susijęs su kvadratinio pastato šiaurinės sienos. Vidinis šiaurinio priestato plotis vakarų—rytų kryptimi buvo 4,53 m. Priestato šiaurinės sienos viduryje buvo 0,65 m gylio niša²². Šiaurinio priestato grindų liekanų nerasta, nors tikriausiai grindys čia buvo ne aukščiau kaip 1,42–1,5 m gylyje. Kriptos po šiauriniu priestatu nebuvo. Šiaurinio priestato sienų liekanų viršus prasideda jau 0,39–0,4 m gylyje nuo dabartinių pastato grindų.

Kvadratinio pastato pietinėje pusėje 1974 m. taip pat rasta dviejų koplyčių liekanų. Perkasoje P-16 (žr. 77 ir 78 pav.) 3,6 m gylyje atkastas sienos, mūrytos iš lauko akmenų su pilkšvai baltu skiediniu, fragmentas. Sieną priglausta prie pietrytinio kontraforso, mūrų sandūros siūlėje yra žemių, sienos apačia užfiksuota 4,04 m gylyje, tuo tarpu šiame ruože kvadratinio pastato pamato padas įleistas iki 4,4 m. Atrodo, jog šis sienos fragmentas priklauso koplyčiai, buvusiai kampe tarp kvadratinio pastato rytinės sienos ir presbiterijos pietinės sienos.

Greta kastoje perkasoje P-17 nuo pietrytinio kontraforso į pietų pusę atsišakoja dar vienos sienos fragmentas. Jos viršus rastas 3,05 m gylyje, mūro skiedinys pilkai baltas, taigi ryškiai skiriasi nuo kvadratinio pastato sienų rudo skiedinio. Už 6 m į vakarus nuo šios perkasoje P-17 rastos sienos yra išlikęs kvadratinio pastato šoninio (vieno iš dviejų pietinių) kontraforso pamatas. Jis mūrytas rudu skiediniu, tačiau viršutinėje dalyje (nuo 1,9 m gylio) vėl prasideda lauko akmenų mūras su pilkai baltu skiediniu. Paaikškėjo, kad antruoju kvadratinio pastato statybos laikotarpiu prie jo pietinės sienos buvo pristatyta 6 m pločio koplyčia, kurios vakarinės sienos apatinėje dalyje išliko prieš tai čia buvusio kontraforso pamatas.

Po šios koplyčios viduriu buvo nedidelė kriptą. Jos liekanos atkastos 1985 m. pradžioje. Kriptos šiaurinė siena (išorėje 3,3 m, viduje 2,4 m ilgi) priglausta prie kvadratinio pastato pietinės sienos (žr. 78 pav.). Kriptos vakarinės bei rytinės sienų išlikę tik fragmentai, iš pietų pusės jos abi nuardytos kasant griovį dabartinio pastato pietinės sienos pamatui. Kriptos grindys 4,06 m gylyje; ji mūryta iš raudonų su braukomis plytų, kurių vidutiniai matmenys: 30×12,5–13×7–7,3 cm. Kriptos perdangos neišliko, jos šiaurinės sienos liekanų viršus yra 1,69 m gylyje. Tai rodo, kad kriptos lubos bei virš jos buvusios koplyčios grindys buvo aukščiau negu tuometinės katedros pietinės navos grindys.

122 Katedros rūsiuose rastų plytų su tapyba pavyzdžiai:
A — ant nerviūrinių plytų,
1 — raudona spalva,
B — ant langų masverko plytų,
2 — juoda spalva

Į kriptą buvo patenkama iš katedros pietinės navos laiptais, įrengtais pietinėje sienoje. Kriptos viduje sienos tinkuotos, ant tinko rasta ankstyvosios gotikinės figūrinės tapybos. Rytinėje sienoje tėra nežymių sienų tapybos likučių, iš kurių neįmanoma atkurti siužeto. Tačiau šiaurinėje sienoje gerai išliko nukryžiuojimo scena, kurios centre vaizduojamas Kristus, kairėje pusėje Marija, o dešinėje — šv. Jonas evangelistas (133 pav.). Figūrų pozos, jų drabužių traktavimas būdingi gotikos stiliui. Greičiausiai kriptą statyta ir jos freska sukurta XIV a. pabaigoje—XV a. pradžioje. Kriptos mūro analizė šį teiginį taip pat paremia. Nukryžiuojimo scenos autoriai — to meto Lietuvos dailininkai, šis jų kūrinys — ankstyviausias Lietuvoje išlikęs sienų tapybos pavyzdys, unikalus mūsų dailės istorijos paminklas.

Senajame kvadratinio plano pastate po grindimis buvo ir daugiau kriptų. Jau kalbėjome apie vidurinėje navoje prie IV pietinio pilioriaus pamato rastas palyginti nemažos kriptos liekanas (žr. 13 išnašą). Perkasoje P-41 aptiktas ankstyvos kriptos aptvaras (žr. 116 pav.). Dviejų kriptų liekanos rastos šiaurinėje navoje. Viena jų buvo prie piliastro, skiriančio Valavičių ir Kęsgailių I koplyčias, ji nedidelė, dengta skliautu. Kita kriptą buvo į rytus nuo senųjų rytinių laiptų liekanų, jos plotis 0,95 m, grindų gylis 3,27 m. Pastaroji buvo įrengta netoli altoriaus pamato, išlikusio kvadratinio pastato šiauriniame kampe. Kriptą galėjo būti ir po kvadratinio pastato presbiterijos grindimis, nes perkasoje P-32 bei P-33 (žr. 77 pav.) iki pat žemio, slūgsančio 4,17 m gylyje, vis dar pasitaiko plytelių bei mūrijimo skiedinio fragmentų.

P. Sledzevskis, remdamasis 1931–1932 m. tyrinėjimų medžiaga, teigė, kad iki XVI a. vidurio dėl aukšto gruntinio vandens katedroje po grindimis laidojimo kriptų negalėjo būti (196, 104, 105). Mat, jo manymu, XV a.—XVI a. pradžioje katedros grindys buvo gero- kai žemiau, o gruntinio vandens lygis artimas dabartiniam. Tačiau jis neatsižvelgė į tai, kad tuo metu netoli katedros tekėjo Vilnia, kurios deltoje vandens lygio vidutinis absoliutinis aukštis buvo maždaug 87–87,5 m, taigi gruntinio vandens paviršius prie katedros turėjo būti žemesnis negu dabar.

Padarius senojo kvadratinio pastato ir su juo susijusių priestatų liekanų analizę, galima nustatyti ir kada jis pastatytas. Pirmajam (ankstyviausiam) laikotarpiui priskirtinos senojo kvadratinio pastato liekanos su glazūruotų plytelių grindimis, esančiomis 2,45–2,7 m gylyje. Šiuo laikotarpiu statyta ir vakarinio priestato — bokšto šiaurinė siena, o kvadratinio pastato sienos sutvirtintos kontraforsais, nors jie galėjo būti pastatyti ir šiek tiek vėliau. To paties meto ir presbiterinė pastato dalis (jos skiedinys kitoks negu kvadratinės dalies, galbūt ji buvo pastatyta pirmiausia). Analogiški pavyzdžiai rodo, kad iš pradžių dažniau būdavo pastatoma presbiterinė dalis, joje vykdavo net apeigos, po to būdavo statomos navos. Pirmuoju statybos laikotarpiu prie presbiterijos šiaurinio šono taip pat atsirado du priestatai, kaip atrodo, zakristija ir koplyčia.

Po kurio laiko glazūruotų plytelių grindys buvo užpildytos smėliu, paskui vyko statybos, kurių mūrų liekanos su dvejais laiptais 1984 m. rastos šiaurinėje navoje.

Trečiasis laikotarpis — statyba nugriovus kvadratinio pastato

²³ Liublino šv. Mykolo bažnyčia taip pat buvo trinavė, su keturiais stulpais ir kampiniais kontraforsais (jos plotis panašus į Vilniaus kvadratinio pastato). Ji pastatyta, kaip manoma, taip pat XIII a. antroje pusėje (106).

²⁴ Lietuvos XIV—XVI a. gotikoje buvo populiarūs halinės bebokštės bažnyčios. Vadinasi, ankstyvosios Vilniaus katedros masyvus vakarinis bokštas yra išimtis. Galbūt jo ištakų reiktų ieškoti Livonijos, Mozūrijos ar net Gotlando salos XII—XIII a. kulto pastatų architektūroje (217, 260—265; 239, 241, 242).

sienas. Ant jų liekanų mūrytos naujos sienos: vakarinė gotikinė siena su portalu, šiaurinė ir pietinė sienos, šiaurinis priestatas, pora pietinių koplyčių. Šiam laikotarpiui reikia priskirti grindis, aptiktas 1,93—2 m ir 1,73—1,81 m gylyje.

Netrukus atlikta dar viena rekonstrukcija — prie vakarinės sienos pastatyta aštuoniakampė atrama, prie jos išklotos grindys ir padarytas portalo slenkstis, šiuo metu esantys 1,73 m gylyje.

Kvadratinis pastatas, priskirtinas pirmajam statybos laikotarpiui, kaip atrodo, turėjo būti pastatytas XIII a. viduryje. Jis priklausė trinavių trumpųjų halinių pastatų su keturiomis vidinėmis atramomis tipui, XIII a. plačiai paplitusiam gretimose šalyse²³. Tokios presbiterinės dalies su apside sandūros (šiauresnės, palyginti su visu presbiterijos pločiu) buvo statomos romaniniuose kulto pastatuose maždaug iki XIII a. vidurio. Šiauresnės apsidos yra Vokietijos Freibergo Marijos bažnyčioje, statytoje XII—XIII a. sandūroje (169), Gotlando salos Marijos bažnyčioje, statytoje XII a. pabaigoje (217, 262), ir kt. XI—XIII a. Lenkijoje taip pat yra panašių apsidų, pavyzdžiui, Krokuvos Vavelio I ir II katedros (XI ir XII a.), Vislicos Marijos bažnyčios, statytos XII a., Gnezno, Vroclavo ankstyvųjų katedrų ir kt. (207).

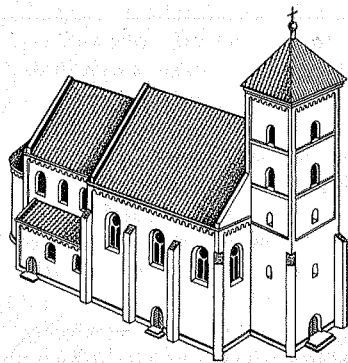
Peršasi išvada, kad kvadratinio pastato su presbiterija liekanos yra XIII a. viduryje statyto kulto pastato, tikriausiai Mindaugo katedros. Sprendžiant iš liekanų pobūdžio, pastatas turėjo būti pereinamojo laikotarpio iš romanikos į gotiką. Panašių pastatų Lietuvoje daugiau nėra, todėl apie jo fasadų architektūrą sunku ką nors pasakyti. Greičiausiai šoniniuose fasaduose buvo po tris langus su pusapskritėmis sąramomis, bokštas turėjo piramidinį nestacių šlaitų (35°—45°) stogą, prie karnizo galbūt buvo dekoratyvinė arkatūra.

Šio pastato architektūra — trumposios halės variantas su keturiomis atramomis — turėjo įtakos kitų XIV—XVI a. Lietuvos bažnyčių statybai²⁴.

Apie šiaurinės navos antrojo statybos laikotarpio mūrų ir dvejų laiptų buvusių paskirtį daryti išvadas nelengva. Laiptai užėmė visą šiaurinės navos plotį, vadinasi, įprastame katalikiškos bažnyčios tipo pastate jie būtų trukdę žmonių srautui. Be to, pakopų plytos nuvaikščiotos nedaug, pakopos neaukštos. Sprendžiant iš to, kad išlikęs vakarinių laiptų fragmentas priglauostas prie kvadratinio pastato šiaurinės sienos, į išorę jais nebuvo galima patekti. Be to, laiptams padaryti tvirti, lauko akmenų mūro pagrindai, jų apačia atremta į atsparų gruntą, vadinasi, jie statyti ilgesniam laikui.

Istoriografijoje yra nuorodų, kad katedros vietoje anksčiau stovėjusi mūrinė Perkūno šventykla, kuri esą buvusi be stogo, aptvaro pavidalo. Nuo didžiosios upės pusės į ją buvęs įėjimas; priešais įėjimą, prie galinės sienos, stovėjusi koplyčia, o virš jos altana su medine Perkūno statula. Priešais koplyčią buvęs įrengtas laiptuotas altorius (79, I, 513—515; 176, 227). Prisiminkime ir 1388 m. kovo 12 d. popiežiaus Urbono VI bulę, kurioje sakoma, kad Vilniuje nugriauta pagoniška šventykla, o jos vietoje pastatyta katedra (145, II, 11—14).

Labai vertingas radinys — kvadratinio pastato centre keturių apeiginių grindinių iš degto molio bei šešių aukojimo židinių liekanos. Ši medžiaga neabejotinai patvirtina istorines žinias apie katedros vietoje buvusią pagoniškojo kulto šventyklą. Atrodo, kad

123 Katedra iš šiaurės vakarų pusės (XIII a.)

viršutinis grindinys iš lauko akmenų ir degto molio įrengtas ne anksčiau kaip XIII a.; tai patvirtina tarp aikštelės akmenų rasti du plytgaliai. Žemesni trys vien degto molio grindiniai ankstesni, nors tiksliau juos datuoti nelengva — iširta aikštelė labai nedidelė.

Pagoniškojo kulto šventyklos X—XI a. buvo statomos Skandinavijoje. 1168 m. danai sugriovė Riugeno saloje Arkonoje buvusią šventyklą. Kijevo senamiestyje 1908 ir 1975 m. iširtos dvejų mūrinių pagoniškų šventyklų liekanos: viena jų buvo skirta Perkūnui, kita — visam pagoniškiųjų dievų panteonui. Ji dar vadinama Vladimiro panteonu, nes buvo pastatyta Vladimiro iniciatyva, 980 m. Kijevo Rusijoje reformavus senąją pagoniškąją religiją. Mokslininkų nuomone, abi X a. Kijevo šventyklos buvo svarbiausios pagoniškosios Rusijos šventyklos. Ir skandinavai, ir Riugeno salos gyventojai, ir Kijevo Rusia X—XI a. kulto pastatus statė visų pirma siekdami juos priešpriešinti stiprėjančiai krikščionybės įtakai, jos puošniems kulto pastatams.

XIII—XIV a. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė nuolat susidurdavo su krikščioniškąja Europa: su kaimynais prekiaavo, kvietėsi amatininkus iš užsienio, dažnai buvo puldinėjama Kryžiuočių ir Kalavijuočių ordinu. Pamokantis buvo nesenas Mindaugo laikų krikščionybės pavyzdys. Todėl po 1263 m. tragiškų įvykių buvo nemažai akstinių susirūpinti senosios pagoniškosios religijos konsolidavimu (taip juk buvo X—XI a. minėtose gretimose šalyse) — įsteigti Vilniuje pagonybės centrą.

Verta prisiminti XIX a. iliustraciją, vaizduojančią Perkūno šventyklą Vilniuje, Žemutinėje pilyje (žr. 24 pav.).

M. Balinskis 1836 m. išspausdino XIV a. antrosios pusės Vilniaus miesto schemą (57, I, 234), kurioje katedros vietoje vaizduojamas kvadratinis pastatas, pavadintas Perkūno šventykla. Tuo metu dar nebuvo žinoma, kad Vilniaus katedros vietoje yra buvęs kvadratinio plano pastatas. Atkreiptinas dėmesys, kad prieš tai (1817 ir 1835 m.) T. Narbutas jau buvo paskelbęs savąjį pailgo stačiakampio formos pagoniškosios šventyklos Vilniuje aprašymą (176, 226—229).

Pagoniška šventykla, kaip atrodo, parodyta ir XIX a. Perlio raizinyje (124 pav.), vaizduojančiame tariamą 1333 m. įvykius Vilniuje. Raizinio dešinėje pusėje stovintis bokštas labai primena varpinės bokšto apatinę, į apačią plėtėjančią apvaliąją dalį (šiuo metu atkurdami varpinės vietoje buvusio gynybinio bokšto grafiją vaizdą, jo viršuje irgi piešiamė kuorus). Į kairę nuo bokšto, ten, kur XIV a. pabaigoje Jogaila pastatė katedrą, raizinyje patalpintas didelis, panašus į kvadratinį pastatas, jo viršutinėje dalyje maži langai, prie jo prišlietas masyvus kvadratinis bokštas. Beje, Perlis savo raizinį padarė, remdamasis Vilniaus bernardinų bažnyčioje buvusiu tokio pat siužeto paveikslu, sukurtu XVII amžiuje (dabar šis paveikslas saugomas LTSR Dailės muziejaus fonduose).

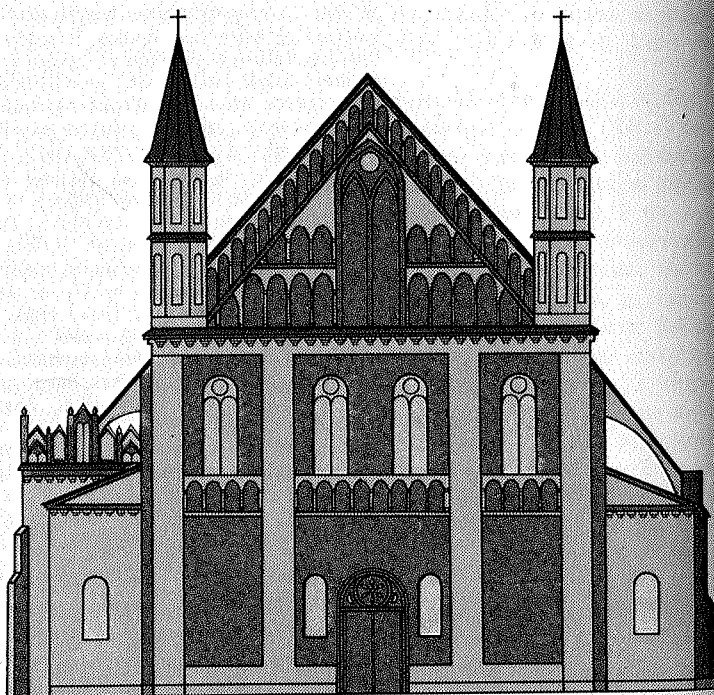
Atkreipiamas dėmesys, kad raizinio autorius (taip pat ir XVII a. paveikslas autorius) katedros negalėjo vaizduoti, nes XIV a. pirmoje pusėje Lietuva dar buvo pagoniška. Taigi, galima manyti, kad raizinyje pavaizduota Perkūno šventykla. Krinta į akis raizinyje vaizduojamo pastato su bokštu tūrių panašumas į katedros požemiuose aptikto kvadratinio pastato su masyviu bokštu priešakyje tūrius. Beje, raizinyje bokšto viršuje matyti didesnio lango anga. Gal raizinio autorius čia pabandė pavaizduoti dar M. Strijkovskio aprašytą šventyklos bokštą su langu, iš kurio šventikai bei žymiai pranašaudavę ateitį (202, II, 79)? Bet tada sektų išvada, kad bokštas buvo prie šventyklos, o ne varpinės vietoje, kaip teigė XIX a. istorikai. Pagaliau, tikint M. Strijkovskio žinia, jog Lietuvos krikšto metu buvo nuverstas žynių pranašystėms skirtas bokštas, vis tik sunku būtų jį tapatinti su apvaliuoju gynybiniu bokštu, jau XIV a. antroje pusėje neabejotinai buvusiu vėlesnės varpinės vietoje. Tuo nuolatinių kovų su Kryžiuočių ordinu metu apvalusis bokštas, stovėdamas Žemutinės pilies gynybinių sienų sistemoje, buvo labai reikalingas Vilniaus pilims ginti ir jį griauti nebuvo prasmės.

Trečiojo statybos laikotarpio rekonstrukciją reikėtų priskirti po 1387 m. krikšto Jogailos pastatydintai katedrai. Ji buvo tokio pat trinavio halinio tipo su presbiterija pastatas.

1387 m. Vilniaus katedros netinkuotų raudonų plytų sienų apdailai buvo vartojami perdegtų plytų trumpainiai. Toks fasadų

124 1333 m. įvykius Vilniuje
vaizduojančio raižinio fragmentas
(Perlio raižinys)

125 Vilniaus katedra, pastatyta po
1419 m. gaisro (rekonstrukcija)

puošimo būdas paplito daugelyje Lietuvos gotikos pastatų. Katedros kampus ir sienų kraštines rėmė masyvūs keturkampio plano kontraforsai, keletas koplyčių. Pastato sienų plokštumas, be kontraforsų, skaidė dar aukšti, platūs langai, kurių liekanų rasta šiaurvakariniame kampe. Vakarinėje dalyje, kaip atrodo, buvo tas pats masyvus kvadratinis bokštas, nes Jogailos katedros vakarinėje sienoje langai įrengti taip, kad jų neužstotų bokštas (žr. 136 B pav.). Be to, bokšto šiaurinės sienos liekanų viršus, kaip minėta, yra 1,2–1,3 m gylyje, taigi apie 60–70 cm aukščiau tuometinių grindų lygio. Bokšto viršutinė dalis, kaip ir kvadratinio pastato didžioji sienų dalis, galėjo būti nauja, būdinga XIV a. pabaigos gotikiniams pastatams (prisiminkime M. Strijkovskio teiginį, kad Lietuvos krikšto metu žynių bokštas buvo nuverstas).

1387 m. katedros sienų šiaurvakariniame kampe išliko dviejų langų apatinės dalys, langai buvo 2,68 m pločio. Griuvėnose rasta langų masverko profilinių plytų, rodančių originalią gotikinių langų kompoziciją. Iš senojo portalo liekanų vakarinėje sienoje galima spręsti, kad jo angokraščiams vartotos dar labai nesudėtingos konfigūracijos profilinės plytos (132, 95). Langų masverko profilinės plytos, taip pat nerviūrinės skliautų plytos buvo užglaistomos plonu kalkių ir smėlio skiedinio sluoksniu, kurio paviršius buvo dekoruojamas spalvotais ornamentais (122 pav.).

Galimas daiktas, kad Jogailos katedroje buvo išlikusi senoji presbiterija, tačiau galutinei išvadai padaryti trūksta duomenų.

Dabartinio pastato planinės ir tūrinės-erdvinės kompozicijos raida

Aštuoniakampės atramos palei kvadratinio pastato vakarinę sieną liekanos bei greta jos 1,73 m gylyje esančios grindys pastarojo meto literatūroje, sekant S. Lorencu (162), buvo priskiriamos po 1419 m. gaisro pastatytai katedrai (95, 4; 168). Kvadratinio pastato viduje esanti pietinių atramų eilė lyg patvirtintų M. Homolickio (101, 191), T. Narbuto (178, 110), V. Zahorskio (226, 26) nuomonę, kad XVI a. viduryje katedra buvo paplatinta į pietų pusę. Juk kvadratinio pastato pietinių atramų eilė yra per keletą metrų į šiaurę nuo dabartinių piliorių pietinės eilės.

Tačiau S. Lorencas savo išvadas darė iš vienintelės aštuoniakampės atramos, 1931 m. rastos tarp dabartinio pastato pirmosios piliorių poros. Jis nežinojo, kad aštuoniakampė atrama yra palyginti trumpo kvadratinio pastato. Anksčiau pateikta archyvinių šaltinių analizė parodė, kad jau XV a. prie Vilniaus katedros buvo pristatyta ne mažiau kaip 11 priestatų, kurių dauguma buvo koplyčios. Prie kvadratinio pastato šoninių sienų rasta tik 5 koplyčių pamatų ar sienų liekanų (kaip minėta, jų mūrai ne vieno meto).

Pritardami minėtiems XIX a. istorikams, S. Lorencas bei J. Klosas taip pat laikėsi nuomonės, kad dabartinės katedros sienos pastatytos XVI a. viduryje, po 1530 m. gaisro (135, 118; 162). Apibendrinan-

²⁵ Tuo pat metu (apie 1419 m.) turėjo būti nugriauta pietinės navos požemiuose buvusi siena; jos pamatų liekanų rasta perkasoje P-14, P-18, P-39, taip pat prieškarinėje perkasoje Nr. 31 (130, 28). Sienos pamatų vieta rodo, kad jie galėjo būti kažkokio pastato, anksčiau stovėjusio pietinėje kvadratinio pastato presbiterijos pusėje. Šiandien perkasoje P-14 ir P-18 rastų pamatų liekanas sudaro keletas lauko akmenų mūro eilių, mūrų kalkių ir smėlio pilkšvai baltu skiediniu (skiedinio užpilde, be smėlio, yra žvyro iki 2–3 cm frakcijų; aplinkinis gruntas drėgnas, todėl skiedinys ne visai sukietėjęs).

²⁶ Jau minėta, kad Valavičių koplyčios sienos ir kupolas po 1530 m. gaisro mūryti iš renesansinių, daugiausia gelsvų bei rusvų plytų, kurių rišimas renesansinis. Pietinėje navoje IV pilioriaus ruože išlikusi nedidelė kriptą, kurią prieškarinio laikotarpio tyrėjai atidengė ir buvo priskyrę vyskupui Valerijonui Protasevičiui, mirusiam 1580 metais (161; 196). Kriptos plytos taip pat geltonos, rusvos, jų vidutiniai matmenys: 30,8×15,7×7,2 cm. Panašios plytos naudotos XVI a. viduryje—antroje pusėje mūrijant šv. Vladislavo, vyskupų bei kai kurių kitų kriptų skliautus. Kaip matome, XVI a. viduryje katedros statybai naudotos jau renesansinių proporcijų bei dydžių plytos. Katedros šiaurinės, rytinės bei pietinės sienų plytos gotikinės, jų rišimas taip pat gotikinis. Tai dar kartą patvirtina teiginį, jog jos mūrytos XV a. pirmojoje pusėje.

mas 1931—1932 m. tyrimų medžiagą, S. Lorencas paminėjo tik vienerias šios katedros grindis, kurias to meto tyrėjai, anot jo, buvo radę maždaug 0,65 m gylyje; jos klotos iš keraminių plytelių ir priskirtos barokinei katedrai.

1984—1985 m. tiriant požemius, žinių apie dabartinės katedros grindis gerokai padaugėjo. Aptikta net septynių laikotarpių grindų fragmentų (žr. lentelę). Ankstyviausios grindys rastos 1—1,07 m gylyje (absoliutinė altitudė 93—92,93 m), plytų matmenys ir proporcijos gotikiniai, grindys datuojamos XV amžiumi. Geriausiai išliko grindys 0,67—0,74 m gylyje (perkasos P-41 ruože jos nusėdusios iki 0,9—1 m).

Tarp II ir III šiaurinių pilorių ir perkasoje P-41 0,27—0,44 m gylyje rastų grindų fragmentas išklotas profilinių plytų nuolaužomis (jos kvadratinio 7,5×7,5 ir 8×8 cm skerspjūvio, 19—24 cm ilgio) bei 30,5×15,5×7 cm plytomis, kurių šonuose įspausti amatininkų ženklai. Šios plytos ir jų ženklai tokie patys kaip ir Žemutinėje pilyje XVI a. antroje pusėje statytos šv. Onos-šv. Barbaros bažnyčios plytų (212, 33). Jau minėta, kad pastaroji bažnyčia 1666 m. buvo nugriauta ir jos plytas architektas J. Salvadoras panaudojo katedros remontui. Beje, rastas į šias grindis įdėtas renesansinės antkapinės (greičiausiai vyskupo Valerijono Protasevičiaus) rausvo marmuro plokštės fragmentas. Todėl 0,27—0,44 m gylyje išlikusias grindis datuojame XVII a. antrąja puse.

Dabartinės katedros grindų lygių analizė bei dauguma prie jos šoninių sienų pristatytų koplyčių akivaizdžiai liudija, kad senojo kvadratinio pastato sienos po 1419 m. gaisro pastatytai katedrai nebuvo panaudotos. Atvirkščiai, po šio gaisro kvadratinis pastatas kartu su presbiterija ir koplyčiomis buvo nugriautas²⁵.

Tolesni tyrimai parodė, kad iki šiol išlikusios koplyčios stovi pirmą kartą vietose. Tai nustatyta zondažais ir perkasomis, taip pat analizuojant 1931—1932 m. tyrimų medžiagą (4; 15; 20; 45; 46). Valavičių, Kęsgailių I, senojo šiaurinio įėjimo, Kęsgailių II bei Goštautų koplyčių sienos stovi ant pirminių gotikinių pamatų. Tą patį galima pasakyti ir apie kitas koplyčias. Pavyzdžiui, šv. Petro koplyčios kriptoje, zondojuojant jos viduje kultūrinius sluoksnius, ankstesnių koplyčių pamatų liekanų nerasta. Po buvusios Šv. trejybės koplyčios (dabar po pietiniu šoniniu įėjimu) ir Monvydų koplyčios grindimis aptikta tik medinių grindinių liekanų, po kuriomis buvo nejudintas kultūrinis sluoksnius. Monvydų koplyčios kriptos perkasoje P-35 taip pat aptiktas lentų grindinys, o po juo — kultūrinis sluoksnius. Tik vyskupų (Jono Žygimantaičio) kriptoje 3,56 m gylyje nuo dabartinių pastato grindų rasta plytų mūro, greičiausiai anksčiau priklausiusio laidojimo kriptai, statytai kartu su koplyčios sienomis. Po Valavičių koplyčios kriptos grindimis ankstesnių mūro liekanų neaptikta, be to, koplyčios vakarinė siena, palyginti su kvadratinio pastato vakarine siena, pastumta į vakarus. Visa tai dar kartą patvirtina išvadą, kad katedros sienos (III ir IV šiaurinė, IV ir III pietinė) statytos po 1419 m. gaisro. Tik prie šių sienų (t. y. prie III šiaurinės ir III pietinės) XV a.—XVI a. pradžioje pastatytos minėtos koplyčios²⁶.

Be to, kvadratinio pastato šiaurinės sienos liekanose (priešais dabartinės duris į Valavičių koplyčią) 1,13 m gylyje yra išlikusi gotikinio lango apačia, kuri Jogailos katedros interjere buvo 60 cm aukščiau negu jos viršutinės, 1,73 m gylyje rastos grindys. Jeigu

GRINDŲ LENTELE

Gylis m	Radimo vieta	Grindų medžiaga	Datavimas
0,17	Šiaurinėje navoje ant V pilioriaus	Ant V pilioriaus tinkuoto pamato 0,17 m gylyje rasta tinko apačia, liudijanti, kad žemiau yra buvę grindys	XIX a. pradžia (?)
0,22—0,40	Šv. Vladislavo koplyčioje, perkasoje P-41, šiaurinėje navoje tarp II ir IV pilorių	Geltonos, rusvos, gelsvai pilkos plytos; jų vidutiniai dydžiai: 36×18×7,5 cm. Perkasoje P-41 išlikęs tik paruošiamasis sluoksnius iš kalkių ir smėlio sluoksniu	XVIII a. pabaiga
0,27—0,44	Tarp I ir III šiaurinių pilorių, perkasoje P-41	Raudonos, rusvos, geltonos plytos, jų vidutiniai dydžiai: 30,5×15,5×7 cm; profilinių kvadratinio skerspjūvio plytų (7,5×7,5 cm; 8×8 cm) nuolaužos	XVII a. antroji pusė
0,5	Šiaurinėje navoje, tarp II bei III pilorių	Keraminių plytelės, jų vidutiniai dydžiai: 22,7×21,5×5 cm. Virš grindų — degusių liekanos	XVII a. pirmoji pusė
0,67—0,74	Šiaurinėje navoje tarp I ir VI pilorių, vidurinėje navoje, pietinėje navoje	Keraminių plytelės, jų vidutiniai dydžiai: 23,5×17,5×3,5 cm; 23×19—21×5—7 cm; 20×20×3,5 cm; 19×19×3 cm; 18×18×3,5 cm; 17×17×2,7 cm	XVI a. vidurys, kai kurie fragmentai galbūt įterpti remontuojant grindis
0,84	Perkasose P-40 ir P-41	Rusvos, gelsvai rusvos, geltonos plytos. Jų matmenys: 14,2—15×6,8—7,4 cm	XVI a. pirmoji pusė
1—1,07	Šiaurinėje navoje prie II pilioriaus, perkasoje P-40, P-41	Raudonos plytos, jų vidutiniai dydžiai: 30,5—31,5×14,2×7,6 cm	XV a. (po 1419 m. gaisro)

XV a. antrojoje pusėje dar būtų stovėjęs senasis kvadratinis pastatas, tai jo šiaurinėje sienoje būtume radę ne lango, bet durų angos liekanų.

Zonduojant nustatyta, kad prie III šiaurinės ir III pietinės sienos iš išorės šliejosi kontraforsai ar arkbutanai. Jų aukštis buvo apie 19 m, plotis 0,9—1,2 m; tiksliau — šoninės koplyčios buvo statomos tarp jų. Kai kuriuose XVI a. pabaigos—XVII a. pradžios raiziniuose prie katedros šoninių sienų yra pavaizduoti diafragmų pavidalo kontraforsai ar arkbutanai (žr. 7 pav.). 1649 m. D. Pelceldo raizinyje jų nėra (žr. 12 pav.).

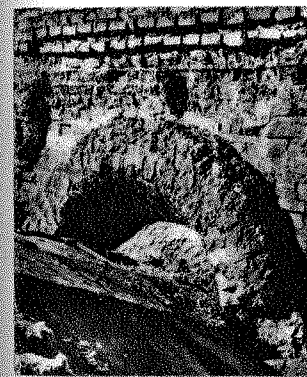
Tarp šių kontraforsų pėdsakų, nuėmus tinką, buvo rasta XV a. katedros gotikinių fasadų fragmentų. Gotikinio mūro paviršius pajudęs nuo dulkių ir degėsių. Siūlės tarp plytų kruopščiai užlygintos. Plytos rištos gotikiniu būdu. Iš pradžių fasadai buvo netinkuoti, vėliau, galbūt XVI a. viduryje ar antrojoje pusėje, padengti 3—4 mm storio tinko sluoksniu. Po kurio laiko tinkas atnaujintas, nes rasta jo pertrynimo pėdsakų. Tik vėliau, jau paplatinus viršutinių langų angas ir pažeminus jų sąramas, fasadai padengti trečiu, storesniu tinko sluoksniu. Tada tinko skiediniu buvo uždengti nugriautų kontraforsų ar arkbutanų lizdai (langų angas paplatino architektas J. Salvadoras).

Kad dabartinės katedros fasadai iš pradžių buvo netinkuoti, aiškiai parodė perkasa P-42 (117 pav.), 1985 m. iškasta prie rytinės sienos. Šioje perkasoje riba tarp rytinės sienos netinkuoto gotikinio mūro ir jos pamato lauko akmenų mūro rasta 2,35 m gylyje (absoliutinė altitudė 92,53 m), skaitant nuo sienos išorėje dabar esančio grindinio paviršiaus. Beje, dabartinio katedros pastato pirmosios grindys buvo apytikriai 45 cm aukščiau už šią ribą (jų absoliutinė altitudė 92,93—93 m), taigi XV a. katedros cokolinė dalis buvo apie 45 cm aukščio. Perkasoje P-42 gotikinio mūro paviršiuje dar rasta 2,07 m pločio ir 0,17 m storio išsikišusios mentės liekanų. Mentės ašis sutampa su katedros vidaus šiaurinės piliorių eilės išilgine ašimi. Analogiška mentė rytiniame fasade buvo ir ties pietinės piliorių eilės ašimi. Rytinė siena, kildama į viršų, plonėjo: išlikusi jos apatinė dalis, palyginti su visa fasado plokštuma, išsikišusi į rytus apie 55 cm. Galimas daiktas, storesnę apatinę sienos dalį nuo viršutinės plonesnės dalies kažkur skyrė horizontali atbraila. Per vėlesnes rekonstrukcijas, siekiant išlyginti rytinio fasado plokštumą, mentės bei po atbraila buvęs pastorinimas nukapati (nukapati ir katedros kampuose buvę kontraforsai, vieno jų liekanos 1980 ir 1985 m. aptiktos šv. Kazimiero koplyčios ir rytinės sienos sandūroje).

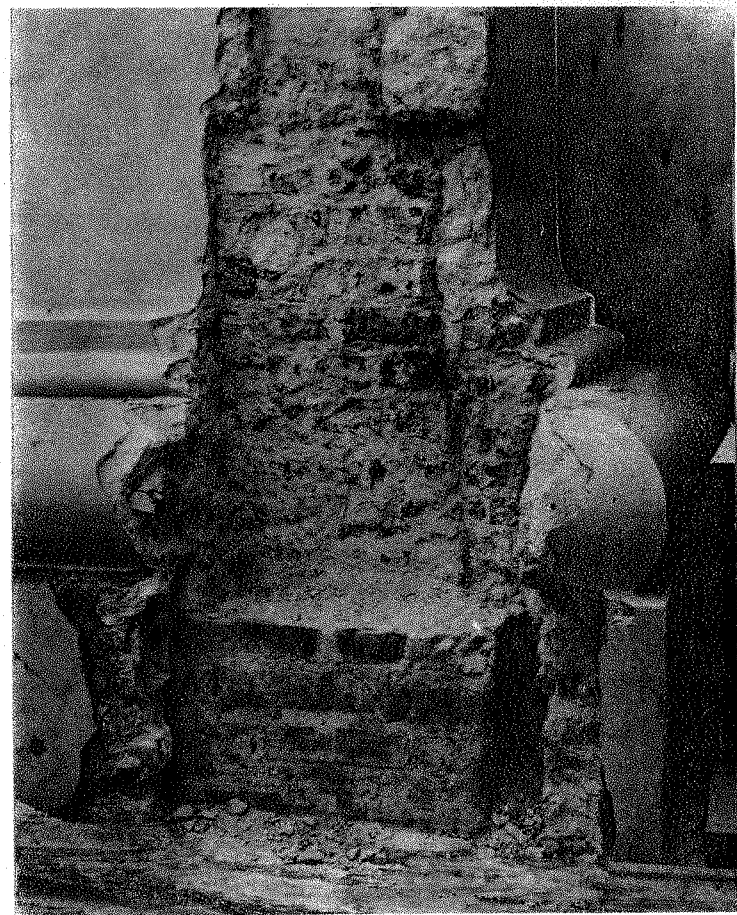
Perkasoje P-42 po dabartiniu grindiniu rasta pirmojo gotikinio fasado apatinė dalis netinkuota, net nepajuodusi nuo gaisrų greičiausiai todėl, kad dar XV a. viduryje ar antrojoje pusėje iš išorės prie rytinės sienos buvo pastatytas didžiojo kunigaikščio rūmų korpusas (vėliau, XVI ar XVII a., jis buvo nugriautas, tačiau jo rūšio 50 cm storio neišardytas skliautas iki šių dienų yra išlikęs šalia pastato po grindiniu).

Tiriant katedros II, III, IV šiaurinės ir IV, III, II pietinės sienos pamatus, nustatyta, kad jų plytos gotikinės. Vidutiniai plytų matmenys: 27,5—30×13—14,3×7,9 cm. Pamatams dauguma plytų naudota iš senojo kvadratinio pastato sienų. II ir III šiaurinės bei III ir II pietinės, rytinės ir vakarinės sienos pamatai juostiniai.

126 II šiaurinio pilioriaus bazės zondas. Apačioje matyti gotikinės bazės kampas

127 Dabartinio pastato pastogėje išlikusios gotikinių langų sąramos: viršuje — pietinio, apačioje — šiaurinio.

Ištisiniai juostiniai pamatai taip pat įrengti po šiaurine ir pietine piliorių eile (sąlyginai vadinamomis IV šiaurine ir IV pietine siena). Apatinės pamatų dalys iki 0,3—1,5 m aukščio mūrytos iš lauko akmenų (130, 30), o aukščiau prasideda vadinamasis sluoksniuotasis mūras (čia virš akmenų horizontalių eilių uždėtas plytų laužo sluoksnis, ant jo per visą sienos storį dar buvo dedama plytų eilė). Mūro sluoksnių aukštis 0,36—0,48 m. Juostinių pamatų paviršiai mūryti pasvirę, jų pado plotis 3,1—3,8 m. Rytinės sienos pamato storis 3 m.

Klojant juostinius pamatus, teko išlaužti senojo kvadratinio pastato rytinės sienos pamatų liekanas, tuo tarpu ant kvadratinio pastato šiaurinės sienos iš dalies atremtas dabartinio pastato III šiaurinės sienos pamatas. Tik senojo kvadratinio pastato vakarinės sienos liekanos neardytos: nauji pamatai prie jos priglausti.

Dabartinių piliorių bazės yra klasicistinės. 1985 m. zonduojant nustatyta, kad bazių paviršiaus mūras yra iš mažųjų 24,5—25,5×11,5—13×4,7—5 cm dydžio plytų. Tačiau po paviršine šio mūro luoba yra išlikusios gotikinės bazės. Jų forma artima kubui: pastato išilgine kryptimi jos buvo apie 2,1 m, skersine — 2,5 m pločio, bazių aukštis taip pat siekė 2,3—2,5 m (įskaitant ir apie 1 m aukščio dalį, šiuo metu esančią po grindimis). Bazių paviršiaus mūras raudonų

gotikiniu būdu rištų plytų. Įrengiant dabartines bazes, senųjų bazių viršutinės dalys buvo nukapotos (126 pav.).

Katedros pagrindinės trinavės dalies planas nėra visai taisyklingas. Vidurinė nava yra 12,5–12,33 m pločio, šiaurinė nava 5,9–6,15 m, o pietinė 6,07–6,55 m pločio. Išilgine kryptimi atstumai tarp pilorių irgi skiriasi keliasdešimčia centimetru.

Ankstesnieji katedros tyrinėtojai niekur neminėjo halinės trinavės pastato dalies pastogės gotikinių sienų fragmentų. Atvirksčiai, buvo tvirtinama, kad XVIII a. pabaigoje L. Stuoka-Gucevičius katedros sienas ir pilorius paaukštino, taip pat suskliaudė naujus skliautus (29, 21; 95, 11). Paaiškėjo, kad III šiaurinės, III pietinės ir rytinės sienos pastogės iki 1,5–2,2 m aukščio mūrytos dar gotikiniu būdu. Plytų matmenys būdingi XIV–XV a. (vidutiniai matmenys: 29,5×14×7,6; 30,4×14,5×7,8 ir 29,9×16×9 cm). Į pastogę iškylančios pilorių dalys keturkampio skerspjuvio, apatinė jų dalis taip pat gotikinė. Pastogės gotikinių sienų ir pilorių paviršiai pajudę nuo gaisrų, kai kurios plytos su išsilydžiusia luobele; daug kur ji nuo plytos paviršiaus atsokusi. Tai 1530 ir 1610 m. gaisrų padariniai.

III šiaurinės ir pietinės sienos pastogės gotikinėse dalyse išliko ankstesnių langų viršutinės dalys: III šiaurinėje sienoje yra 6, pietinėje 7 langų angos. Šių langų pusapskritimų arkinių sąramų raktai iškyla virš dabartinių šoninių navų skliautų net daugiau negu per metrą. III šiaurinės sienos sąramų raktai iškilę virš skliautų 0,3–0,6 m, o pietinių iki 0,85–1,15 m. Pietinės sienos langų sąramos buvo 55–60 cm aukščiau už šiaurinės sienos langų sąramas (127 pav.).

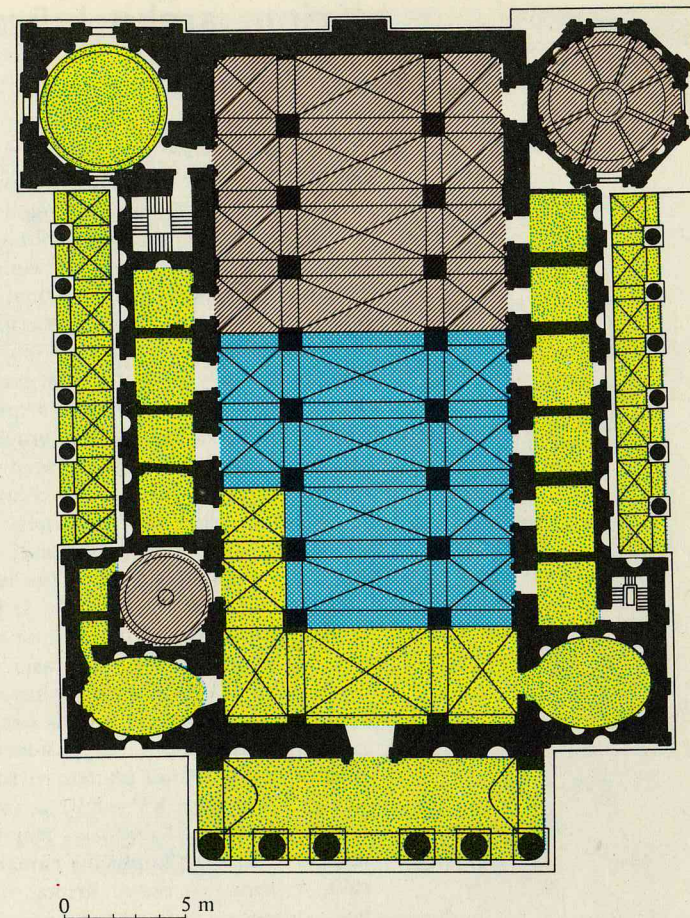
Neišliko III šiaurinės sienos lango sąramų ties Valavičių koplyčia. Ši šiaurinės sienos dalis permūryta XVIII a. pabaigoje. Tuo metu pastogėje buvo permūrytos III šiaurinės ir III pietinės sienos dalys tarp pastato vakarinės sienos ir pirmosios pilorių poros. XVIII a. pabaigoje 1,2–1,5 m paaukštintos III šiaurinė, rytinė ir III pietinė siena, taip pat į pastogę iškylančios pilorių dalys. Pastogės gotikinių sienų dalyse išlikusios langų angos ties sienų paviršiumi buvo 1,96–2 m pločio. Langų angokraščiai tinkuoti ir dažyti, nors šiuo metu tinkas išlikęs tik kai kur. Langų aukštis galėjo siekti 4,1–4,3 m.

Lietuvos gotikinėje architektūroje buvo populiarios langų pusapskritimo kontūro sąramos. Kulto pastatuose jos paplito XIV a. pabaigoje (239, 249), kaip tik tuo metu, kai Šiaurės Vokietijos ir Lenkijos gotikoje prasidėjo vadinamasis minkštasis stilius (172, 103).

Šoninėse gotikinėse pastogės sienose virš langų sąramų gerai išlikusios skliautų pėdų atrėmimo nišos. Į jas rėmėsi iki 1530 m. gaisro buvę katedros skliautai. Sprendžiant iš statau nišų kontūro, kiekvieną tuometinės katedros travėją vainikavo „apverstos, išstetos į ilgį taurės“ pavidalo skliautai (225, 62).

Nustatyta, kad dabartiniai skliautai mūryti trimis laikotarpiais (128 pav.). Vidurinės pastato dalies skliautai pirmojo statybos laikotarpio, jų paviršius pastogėje buvo padengtas 2–3 cm storio tinko sluoksniu. Į skliauto paviršių išeina tik plytų galai; viršutinės plytų dalys aprūpėjusios; tai gaisrų padarinys (paskutinis nusiau-bė katedrą 1610 m.). Skliautų paviršiuje pastogėje išlikusios 15–17 cm įstrižos juostos. Kažkada jose buvo nerviūrinės skliautų plytos. Greičiausiai už šių skliautų statybą 1545 m. gavo atlyginimą

128 Skliautų planas — istorinė kartograma

²⁷ Visos katedros sienos, pastatytos XVIII a. pabaigoje, mūrytos iš tokių pat kaip vakarinės dalies skliautai plytų. Iš tokių plytų mūrytos zakristijos sienos ir pastogės sienų viršutinės dalys. Čia plytų vidutiniai dydžiai: 33–34,5×16,5–17,5×6,5–7,5 cm. Be to, XVIII a. pabaigos mūruose yra dar didesnių matmenų plytų: 57,2×10,5 cm; 40×24×11 cm; 60×10 cm. XVIII a. pabaigoje plytos formuotos nerūpestingai, nors molis gerai išmaišytas, vienalytis, plytos išdegtos gerai. Dalis šių plytų viename šone dar turi 3–4 negilias išilgines braukas, todėl, matyt, darytos jau XVIII a. pabaigoje, t. y. šimtmečiu vėliau negu šiuo metu priimta literatūroje (253, 8 lent.).

architektas ir skulptorius Dž. Činis (106, 48). Šios dalies skliautų vidutiniai plytų matmenys: 30×15,2×7,8 cm.

Antrojo statybos laikotarpio skliautai yra rytinėje pastato dalyje. Jų paviršius netinkuotas, tvarkingas, be gaisro žymių. Dauguma plytų dėtos galais. Skliautų plytos renesansinės, jų vidutiniai matmenys: 30,5–31×15,5–16×6,8–7 cm. Plytos daugiausia geltonos, tik viena kita rusva. Rytinių skliautų paviršiuje nėra įstrižų juostų, būdingų nerviūrinėms skliautams. Skliautų travėjų ašyse mūro plytų eilės sujungtos „eglute“; toks jungimas Lietuvos architektūros paminkluose paplito nuo XVI a. antrosios pusės. Rytinius skliautus tenka datuoti XVII a. antrąja puse. Archyvuose šaltiniuose taip pat minima, kad XVII a. antroje pusėje dalis skliautų buvo atstatyta (145, II, 247).

Vakarinės pastato dalies skliautai yra trečiojo statybos laikotarpio; plytų eilės sujungtos „eglute“. Plytos bemaž visos šviesiai geltonos. Skliautų mūro paviršius atrodo naujas, beveik nepajudęs, plytos ilgos ir plačios, storis 6–8 cm (vidutiniai matmenys: 33–34,5×17–17,5×6,9–7,1 cm)²⁷.

Kriptų architektūros tyrimai

Katedros statybų evoliucijai nustatyti papildomų duomenų davė koplyčių kriptų tyrimas. Daugelio kriptų planas kvadratinis arba stačiakampis; jos dengtos cilindriniais skliautais. Tik kapitulos kriptą iš aštuonių travėjų, dengtų kryžminiais burių pavidalo skliautais. Šios kriptos ilgis 23,6 m, plotis 9,3 m. Kitų kriptų vidutiniai pločiai 3,4–4,1 m. Tik kelios kriptos platesnės: Valavičių kriptą — 5,9 m, Goštautų — 4,8 m, vidurinė — 4,7 m. Daugumos kriptų skliautų raktai yra 0,7–1,16 m gylyje nuo dabartinių pastato grindų. Kai kurių vėlesnio laikotarpio kriptų (vyskupų, šv. Petro, A. Taboro-Kasakauskų) skliautų raktai yra 0,4–0,55 m gylyje. Atrodytų, kad skliautų gilumas siejasi su anksčiau buvusiais koplyčių senųjų grindų lygiais. Tačiau iš tikrųjų buvo kitaip.

Paaikškėjo, kad III šiaurinės sienos gotikinio pamatų bloko viršus yra tik 0,4 m gylyje nuo dabartinių pastato grindų lygio. Be to, 1984–1985 m. nustatyta, kad kai kurių šoninių koplyčių (Valavičių, Kęsgailių I, Rakauskų) grindys yra buvusios keliasdešimt centimetrų aukščiau negu halinės dalies navų grindys: ties šių koplyčių portalais rasta į jas vedusių laiptelių liekanų. Greičiausiai koplyčių grindys buvo keliamos aukščiau, kad jų kriptose esančių mirusiųjų karstų neapsemėtų vanduo.

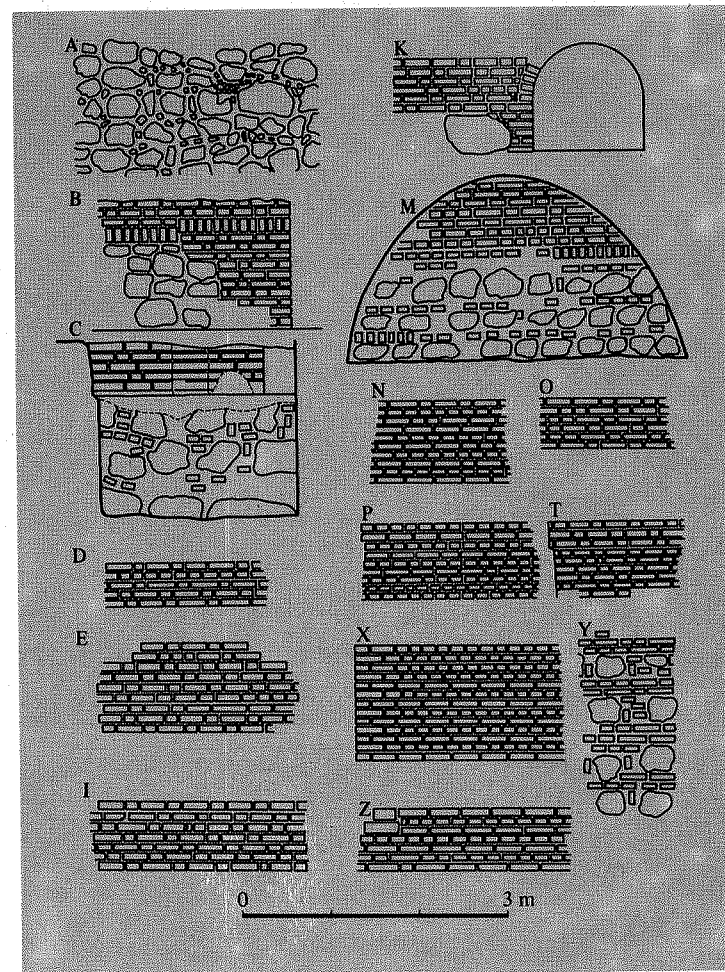
Tyrimų metu taip pat pastebėta, kad IV šiaurinės ir IV pietinės sienos gotikinių pamatų viršutinės dalys yra gana negiliai, jos įleistos tik 0,8 m. XV–XVI a. pradžiai reikėtų priskirti Kęsgailių I ir II, Goštautų, Šventosios trejybės, Monvydų, šv. Petro kriptas, taip pat Valavičių koplyčios pamatų mūrą. Vyskupų, kapitulos, karalių ir šalia jos esanti kriptą, taip pat šv. Vladislovo koplyčios bei į pietus nuo jos po vargonais esanti kriptą statytos XVI a. viduryje—antroje pusėje. Tik Kasakauskų (Marijos vardo) koplyčios kriptą statyta 1769 m., bokštui nugriuvus.

Šv. Kazimiero koplyčia pastatyta XVII a. pirmojoje pusėje. Jos pamatai mūryti ir iš lauko akmenų, ir iš plytų. Ant kiekvienos akmenų eilės dėtos dvi trys plytų eilės; be to, akmens mūro horizontalioje eilėse akmenys vienas nuo kito taip pat atskirti plytomis. Tokios mūro ypatybės būdingos XVI a. antrajai pusei—XVII a. Plytų vidutiniai matmenys: 30–30,5×15–15,5×7–8 cm.

Jau kalbėta apie spėjamą vyskupo Protasevičiaus kriptą pietinėje navoje (žr. 26 išnašą). Beje, 1909 m. V. Zahorskis ir J. Kurčevskis tyrė dar vieną kriptą, XVI a. antroje pusėje ar XVII a. pradžioje išmūrytą šiaurinės piliorių eilės pamate, tarp rytinės sienos ir paskutiniojo, aštunto pilioriaus. Pastaroji kriptą 1909 m. taip pat buvo priskirta V. Protasevičiaus palaidojimo vietai (Goniec Wileński, 1909.VIII.1). Be to, ir 1909 m., ir 1931 tyrėjai teigė, kad V. Protasevičius savo palaidojimo kriptą buvo įsirengęs ties Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto pirmąja kapo vieta ar net jo kapo vietoje.

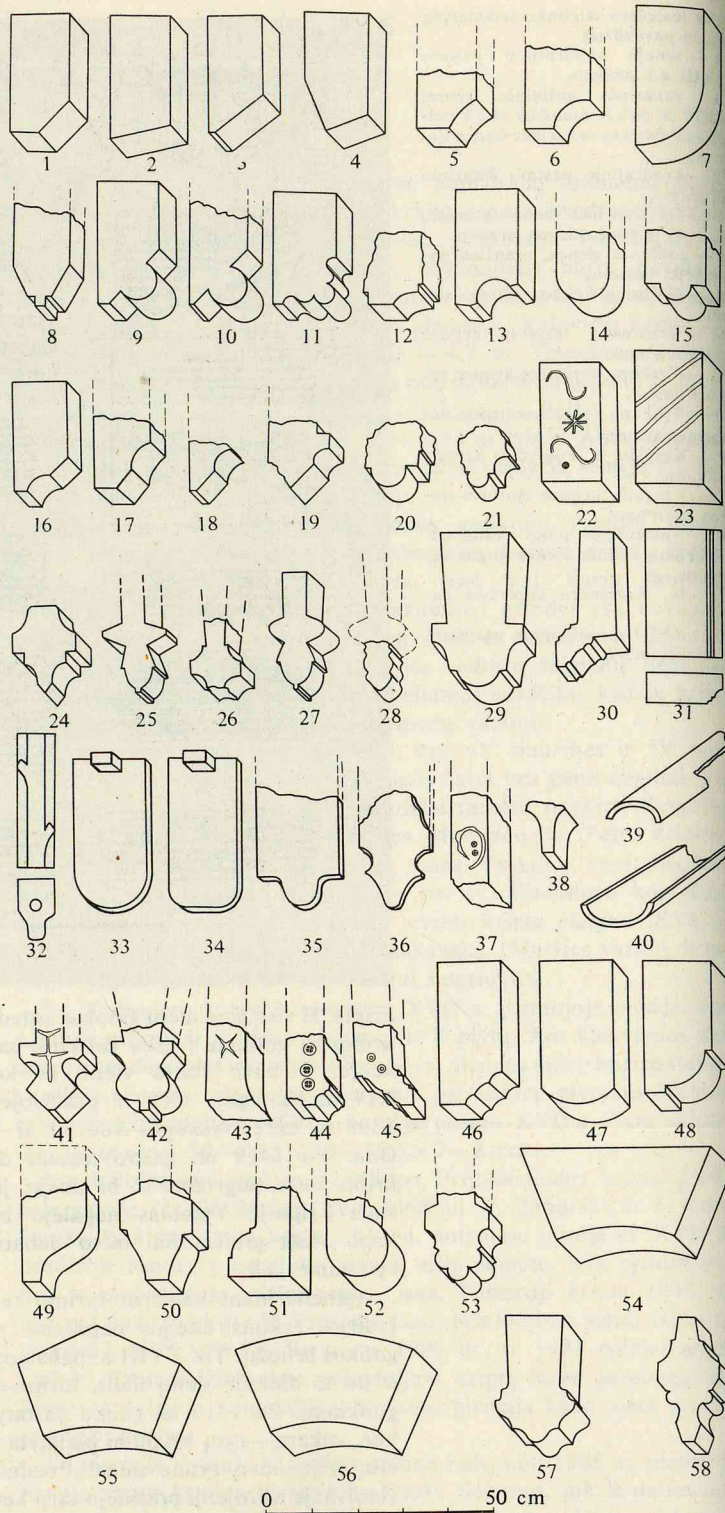
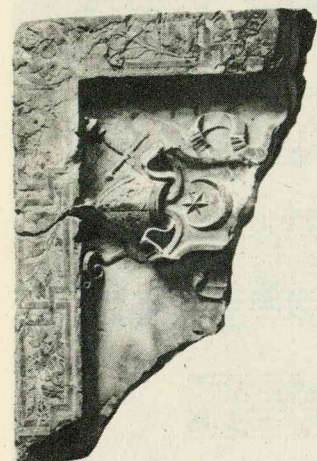
Su pirmąja Vytauto kapaviete galima būtų sieti 1985 m. pietinėje navoje rastos kriptos su gotikine freska liekanas, juk iš dalies ant jos sienų užstatyta 1931 m. ištirtoji ir V. Protasevičiui priskirtoji

129 Katedros skirtingų laikotarpių mūro pavyzdžiai:
A — senojo kvadratinio pastato (XIII a.) pamato,
B — vakarinės gotikinės sienos (XIV a. pab.), esančios virš kvadratinio pastato vakarinės sienos liekanų,
C — kvadratinio pastato šiaurinio priestato,
D — III šiaurinės sienos pamato,
E — IV pietinės sienos pamato,
I — gotikinės sienos, esančios pastogėje, liekanų,
K — Goštautų kriptos rytinės sienos,
M — Šventosios trejybės kriptos rytinės sienos,
N — Vyskupų koplyčios kriptos rytinės sienos,
O — Vyskupų koplyčios kriptos vakarinės sienos,
P — Kęsgailių I koplyčios kriptos skliautų,
T — Kęsgailių kriptos išorinės sienos paviršiaus,
X — Aukštutinės pilies rezidencinių rūmų rytinės sienos angos sąramos,
Y — šv. Kazimiero koplyčios pamato,
Z — XVIII a. pabaigoje pastatytų pastogės mūrų

kripta. Iš visų šiuo metu žinomų katedros laidojimo kriptų vienintelė kriptą su gotikine freska išsiskiria savo menišku dekoru, todėl, be abejo, ji buvo skirta vieno ar kelių žymių asmenų kapams. XIV a. pabaigoje—XV a. pradžioje iš tokių asmenų galėjo būti 1398 m. miręs vyskupas Andrius ar 1418 m. mirusi kunigaikštienė Ona. Po 1419 m. gaisro statant dabartinės katedros sienas, ši kriptą buvo nugriauta ir, be abejo, joje buvę karstai iškelti. Todėl šioje kriptoje Vytautas negalėjo būti palaidotas, jo pirmą kartą kapo vieta greičiausiai buvo dabartinio pastato šiaurinės navos rytiniame gale.

Apibendrinant katedros tyrimo rezultatus, reikia pabrėžti, kad įvairios rekonstrukcijos nepakeitė pastato pirmųjų vėlyvosios gotikos bruožų. Tik XVIII a. pabaigoje jis daugiau pakeistas, tačiau ir po to didesnę sienų dalis, tūrinė-erdvinę pastato struktūrą liko gotikiniai. Po 1419 m. gaisro pastatyta katedra buvo trinavė, halinė, vakarų—rytų kryptimi padalyta į 9 travėjas, su lygiai užbaigta visų trijų navų rytine siena. Presbiterijai paskirta vieta katedros vidurinėje navoje: ji prasidėjo tarp ketvirtosios ir penktosios piliorių poros irėjo iki rytinės sienos.

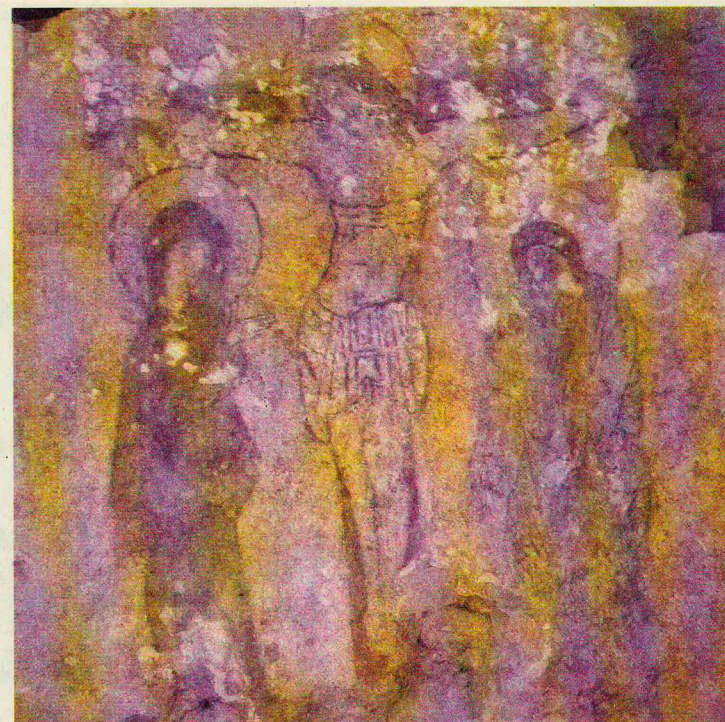
130 Prieš Antrąjį pasaulinį karą rastos antkapinės plokštės fragmentas (marmuras). (Autorius nežinomas)

131 Antkapinės plokštės su vyskupo V. Protasevičiaus herbu fragmentas, rastas 1985 m. XVII a. antrosios pusės katedros grindyse. (Autorius nežinomas)

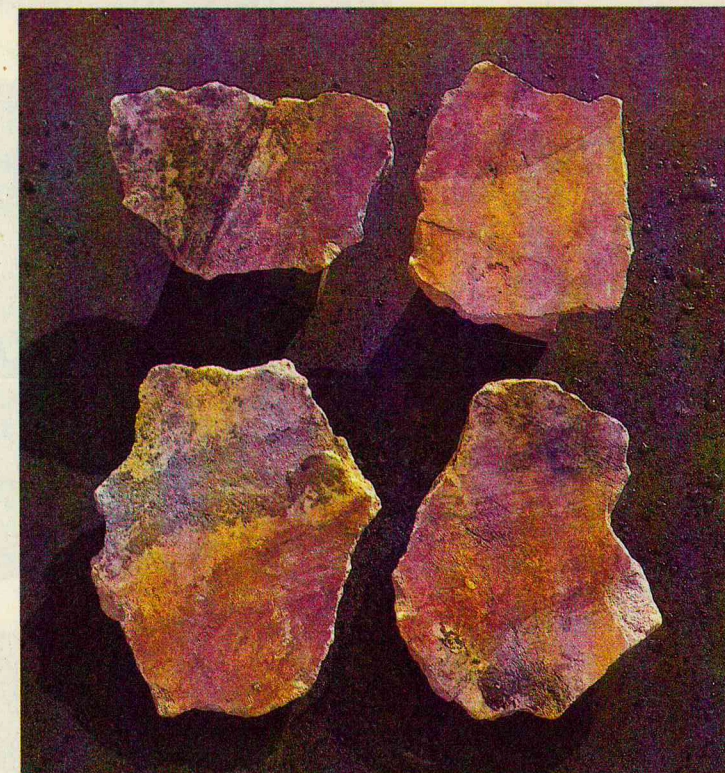
132 Žemutinės pilies teritorijoje rastų profilinių plytų lentelė:
1—40 — katedroje,
41—42 — prie Žemutinės pilies rezidencinių rūmų,
43—45 — prie šv. Onos-šv. Barboros bažnyčios pamatų,
45—58 — arsenalo teritorijoje

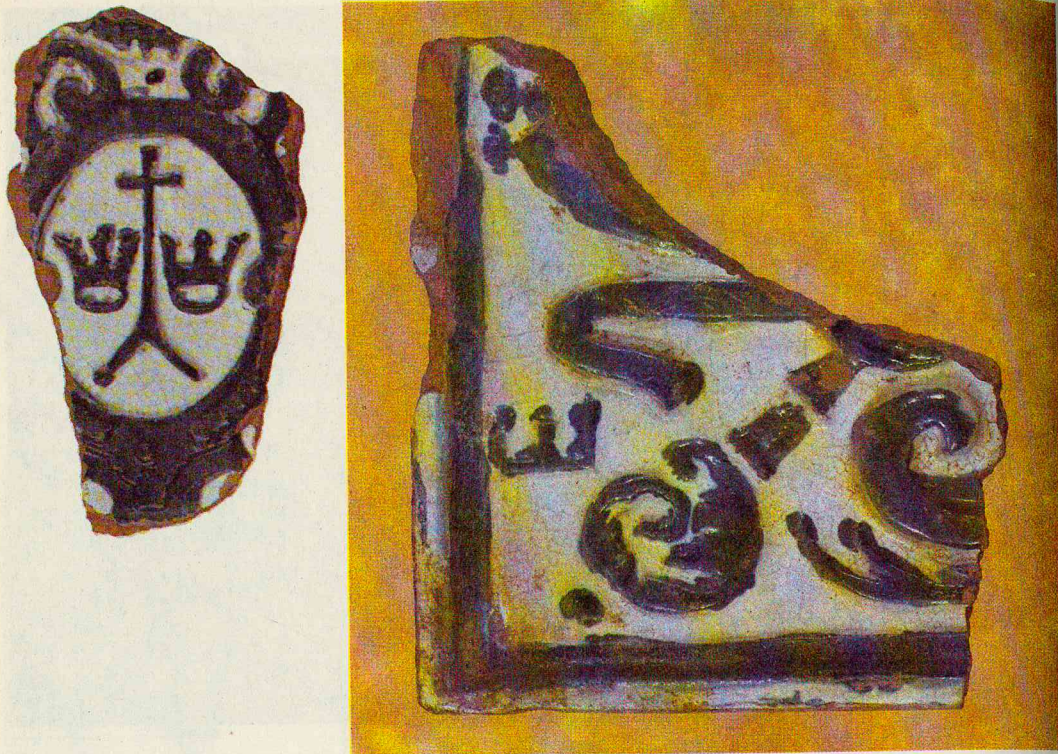
0 50 cm

133 Freska „Nukryžiuotasis su Marija ir šv. Jonu evangelistu“. Katedros pietinės navos kripta. (Autorius nežinomas)

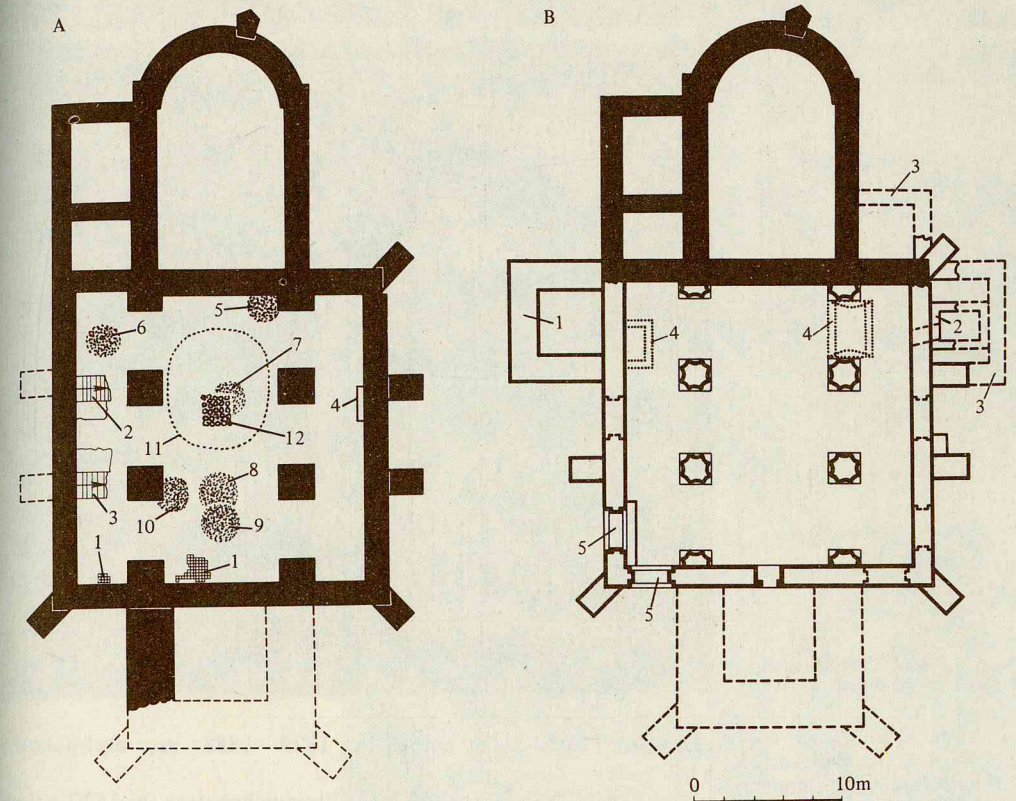

134 Tinko su gotikine tapyba pavyzdžiai

135 Koklių, rastų griuvenose po katedros grindimis, fragmentai

136 A — XIII a. vidurio katedros planas:

1 — išlikę du glazūruotų plytelių grindų fragmentai,
2 — rytiniai laiptai,
3 — vakariniai laiptai,
4 — nenustatytos paskirties mūro liekanos pietinėje navoje 3,5 m gylyje;
5 — židinys Nr. 1,
6 — židinys Nr. 2,
7 — židinys Nr. 3,
8 — židinys Nr. 4,
9 — židinys Nr. 5,
10 — židinys Nr. 6,
11 — akmenų ir degto molio apeiginės aikštelės grindinio liekanos;
12 — apytikris apeiginės aikštelės kontūras.

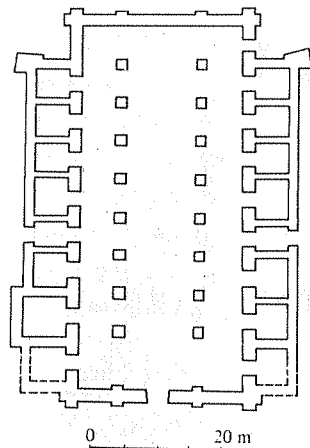
B — katedra XIV a. pradžioje — XV a. pabaigoje:

1 — šiaurinis priestatas,
2 — kriptos su gotikine freska liekanos,
3 — du pietiniai priestatai,
4 — laidojimo kriptos,
5 — išlikę langų angokraščiai

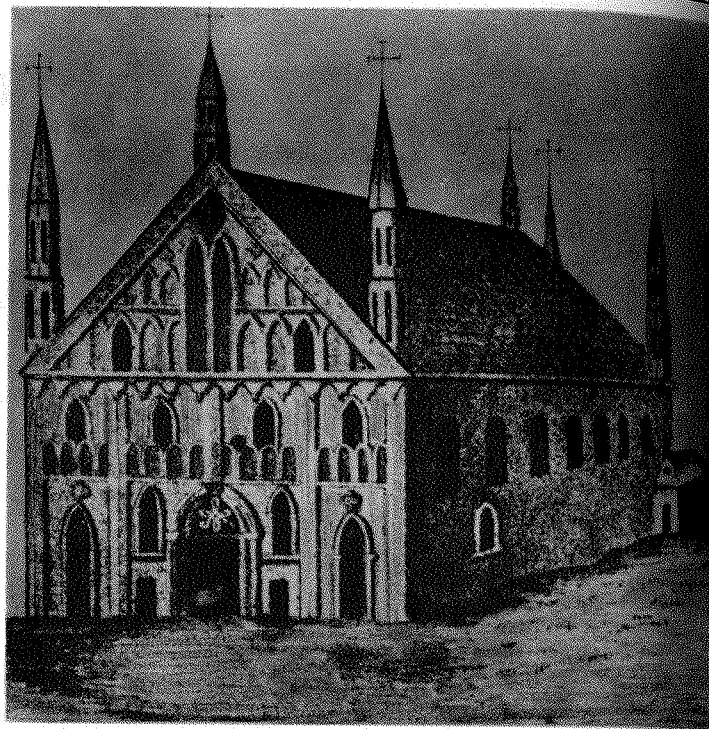
XV a. pradžioje statydamas katedrą, architektas halinės erdvės struktūrą pasirinko neatsitiktinai. Tuomet Lenkijoje ir Šiaurės Vokietijoje statomų kulto pastatų presbiterijos su hale būdavo jungiamos į vieną visumą, o tarp šoninių kontraforsų statomos aukštos koplyčios; pastatų tūriai daromi kompaktiški (172, 94). Vokietijoje tuo metu paplito halinės bažnyčios su vadinamąja rytine trijų apsidų dalimi. Vilniaus katedroje, atvirkščiai, rytinė siena buvo lygi, primenanti ankstesnius XIII—XIV a. Šiaurės Vokietijos kulto pastatus: Greifsvaldo ir Noibrandenburgo Marijos bažnyčias, pastatytas XIII a. pabaigoje—XIV a. pirmojoje pusėje (225, 69, 72), Lenkijoje — XIII a. pabaigos Peplino vienuolyno bažnyčią, XIV a. Varmės bažnyčias (76, 219—237; 190, 25).

Sujungus Vilniaus katedros halę su presbiterija, vidinė erdvė tapo vientisa. Pastato viduje atskirų dalių proporcijos harmoningos; vidurinės navos aukščio ir pločio santykis yra 2:1, tai būdinga ir kitiems vėlyvosios gotikos haliniams pastatams (225, 93). Palyginti lygūs šoninių sienų paviršiai ir ramios, į viršų kylančios piliorių juostos turi aiškią paskirtį — laikyti skliautus.

Katedros pagrindinis fasadas buvo plokščias, sienų kampuose stovėjo kontraforsai, viršuje — aukštas frontono skydas. XV a. pradžioje flamandų keliautojas Žiliberas de Lanua savo užrašuose yra nurodęs (190, 25—26), jog Vilniaus gotikinei katedrai turėjo įtakos Lenkijos Liaudies Respublikoje esančios Fromborko (Frau-

137 Katedros, statytos po 1419 m. gaisro, plano rekonstrukcija

139 Katedra prieš 1530 m. gaisrą (iš T. Narbuto publikacijos)

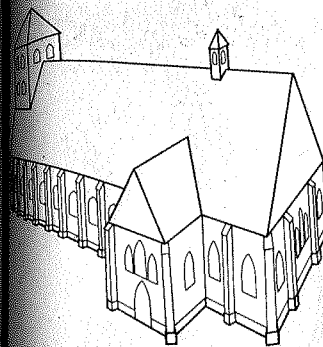
²⁸ Fromborko katedra — tai vienas didžiausių ir gražiausių gotikinių kulto pastatų ne tik Varmėje, bet ir Šiaurės rytų Europoje. Palyginti sunkiame ir masyviame raudonų plytų pastato tūryje išsiskiria pagrindinis fasadas, žavintis savo originalia kompozicija, gotikinių formų grakštumu, fantazija. Fromborko katedros siluetai lengvumo teikia virš korpuso išskylantys keturi kampiniai aštuoniasieniai, nišomis papuošti gynybinio pobūdžio bokšteliai, aukštame frontone trikampio skydo plokštumą užpildo trys didelės negilios nišos, iš kurių aukščiausia vidurinioji. Frontono skydą formuojančio trikampio viršutinės nuožulnios kraštinės papuoštos gražia arkine galerija, virš kurios įrengtas dekoratyvus profilinių plytų karnizas (190, 19—25).

²⁹ Vilniaus katedros vaizdas istorikas T. Narbutas išgijo iš architekto M. Knakfuso sūnaus Joachimo Knakfuso.

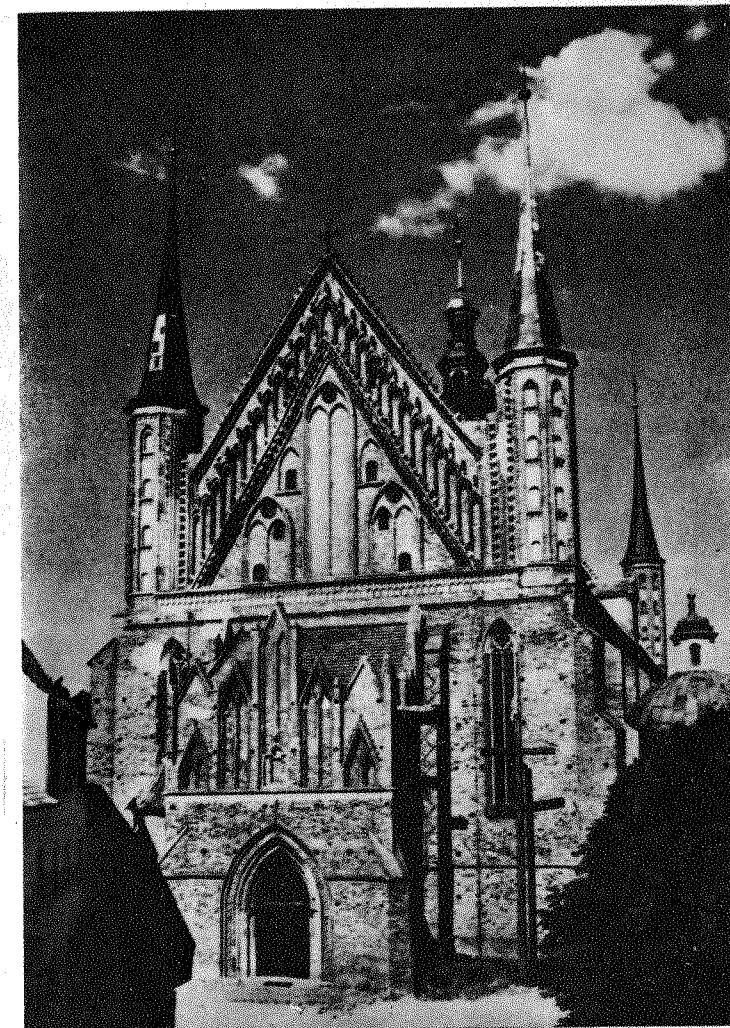
enburgo) katedros²⁸, pastatytos 1329—1388 m., architektūra (140 pav.).

Istoriko T. Narbuto paskelbtas Vilniaus katedros iki 1530 gaisro buvusio pagrindinio fasado vaizdas²⁹ labai panašus į Fromborko katedros pagrindinį fasadą. Čia taip pat vaizduojamas plokščias pagrindinis fasadas su aukštu trikampiu frontonu, kurio viduryje yra niša ar langas, panašūs į Fromborko katedros nišą, kampuose stovi keturi liauni bokšteliai. Vilniaus katedros frontono nuožulnios kraštinės taip pat aprėmintos karnizu, nors ir be arkinių galerijų. T. Narbuto paskelbtame vaizde frontono trikampis nuo kitos fasado dalies atskirtas frizu, kuris sudarytas iš konsolių, plačiai naudotų ir kituose Lietuvos gotikos pastatuose. Beje, katedros varpinės bokšto apvaliosios dalies (buv. gynybinio bokšto) karnizas taip pat buvo papuoštas panašiomis konsolėmis. Taigi, remdamiesi Žilibero de Lanua aprašymu bei T. Narbuto paskelbtu piešiniu, galime teigti, kad Vilniaus gotikinės katedros pagrindinis fasadas, palyginti su kitais Šiaurės rytų Europos gotikiniais kulto pastatais, buvo gausiai dekoruotas, savitas (žr. 125 pav.). Nesunku padaryti išvadą, kad Vilniaus katedros pagrindinio fasado gotikinių formų gausumas, puošnumas turėjo įtakos XV a. pabaigoje—XVI a. pradžioje Vilniuje pastatytos šv. Onos bažnyčios architektūrai (109, 95; 118, 41, 42), o jos fasado gotikinių formų grožis — nuosekli Vilniaus gotikos raida.

XIX a.—XX a. pradžios literatūroje kartais nurodoma, kad prieš L. Stuokos-Gucevičiaus rekonstrukciją katedra buvo apstatyta įvairaus pločio bei aukščio koplyčiomis ir atrodė lyg sudėta iš keleto skirtingų pastatų. Mūsų tyrimų duomenimis, ši nuomonė nepagrįsta.

138 Kulto pastato su lygia rytine siena pavyzdys: Stralzundo (VDR) šv. Mikalojaus bažnyčios (statyta apie 1260 m.) rekonstrukcija

140 Fromborko katedros fasadas (LLR)

Jau Brauno atlase vaizduojamos katedros pietinio fasado koplyčių sienų viršus sujungtas bendru karnizu (žr. 5 pav.), tą patį matome ir Brejelio-Pliaterio panoramoje „Vilna“ (žr. 7 pav.). Abiejuose vaizduose šoninių koplyčių išorinė siena bendra. Rūšių plano analizė taip pat rodo, kad iki XVIII a. vidurio pietinių ir šoninių koplyčių kriptų sienos sudarė vieną bendrą liniją; iš jų kiek platesnės buvo tik Valavičių (senoji Karalių) ir šv. Kazimiero koplyčios. L. Stuoka-Gucevičius galėjo tik permūryti šoninių koplyčių skliautus bei viršutinės sienų dalis ir viršutinėse išorinių sienų dalyse iškiršti langus.

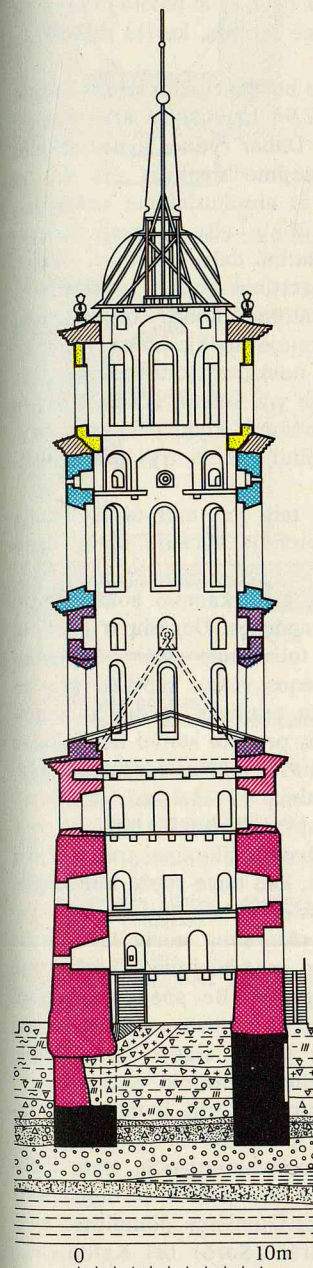
Kaip minėta, iki XVII a. pradžios virš šoninių koplyčių buvo iškilę kontraforsai ar arkbutanai. Šoninių koplyčių langai buvo didesni. Tokio apie 2,45 m pločio lango liekanų neseniai rasta dabartinės šiaurinės laiptinės išorinėje sienoje. Platūs koplyčių langai (platesni už viršutinės dalies langus) ir Brauno atlase vaizduojamos katedros.

141 Varpinės bokštas. Fasadas

Kiti Žemutinės pilies pastatai, jos gynybinių įrenginių liekanos

Jau kalbėta, kad kiti Žemutinės pilies objektai pradėti šiek tiek daugiau tirti 1938—1940 metais. Po Didžiojo Tėvynės karo nemažai naujos ir vertingos medžiagos davė archeologų V. Daugudžio (7) ir A. Tautavičiaus (39; 40; 209—214) tyrimai. Nuo šeštojo dešimtmečio į šį darbą įsijungė Paminklų konservavimo institutas. Kartu su atskiriems objektams ruošiamais konservavimo ar restauravimo projektais buvo atliekami jų natūros tyrimai, kaupiami nauji duomenys apie jų architektūros raidą. Buvo tiriama varpinės bokštas, Istorijos ir etnografijos muziejus, arsenalo kalno šiaurinė ir vakarinė atraminės sienos, pilies gynybinės sistemos liekanos. Be to, tirta pilies prižiūrėtojo pastatas ir XV—XIX a. pastatas Pilies kalno vakarinėje papėdėje.

Varpinės bokštas

Varpinės bokštas yra vienas seniausių Lietuvos architektūros pastatų.

Iš varpinės mūro analizės galima nustatyti tris pagrindinius jos statybos etapus. Antžeminėje dalyje patraukia dėmesį apatinė apvalioji dalis — senasis gynybinis bokštas — su trimis eilėmis langų, primenančių šaudymo angas; anksčiau ji priklausė Žemutinės pilies gynybinių įrenginių sistemai. Viršutinė dalis — trijų tarpinių, aštuoniasienė, pastatyta pritaikant varpinei senąjį gynybinį bokštą. Aštuoniasienės dalies tarpiniai vienas nuo kito atskirti karnizais. Sienų kampai pabrėžti mentėmis, viršutiniame žemiausiame tarpsnyje piliastrais. Virš jų ir karnizo stovi dekoratyvinės varinės vazos. Sienų plokštumose yra po vieną langą, jų sąramos segmentinių arkų pobūdžio, tačiau trečiojo tarpsnio sąramos horizontalios (šis aukštas perstatytas XVIII a. pabaigoje—XIX a. pradžioje). Aštuoniasienės dalies trečiojo tarpsnio po karnizu esančią fasadų dalį puošia bareljefinės girliandų kompozicijos, šio tarpsnio keturiose sienose tarp langų įtaisyti laikrodžiai. Stogas klasicistinis — šalmo tipo su smaile viršuje.

Tačiau seniausio mūro fragmentai tūno po žeme. Tai keturkampio bokšto liekanos, kurios galutinai dar neištirtos (129), bet svarbios mūsų architektūros istorijai.

142 Varpinės bokšto vertikalus pjūvis. Istorinė-stilistinė kartograma

³⁰ Didžiausios plytos yra 31—33,5×14—16,2×8—9,5 cm. Vidutinės dažniausiai pasitaikančios plytos yra 32,5×15,5×8,5 cm. Jos daugiausia raudono molio, nors viena kita yra geltonos spalvos. Plytos išdegtos gerai, molio tešla taip pat gerai išmaišyta. Mūro skiedinio siūlės dar be rėvių; jos tik nubrauktos ir išlygintos, o plytų kraštėliai kai kur užtepti skiediniu. Skiedinys — hidraulinis kalkių ir smėlio, pilkai rusvas; užpildo smėlis smulkiagrūdis. Be to, užpilde rasta grūstų plytų, medžio anglies ir pelenų priemaišų (41). Vakarinės sienos paviršiuje tinko liekanų nerasta.

Antžeminės apvaliosios bokšto dalies pamatas 1—1,2 m gylyje nuo dabartinio žemės paviršiaus remiasi į keturkampio bokšto liekanas, kurių išorės matmenys apytikriai yra 13,5×13,5 m. Vakarinė siena iš vidaus buvo 6,63 m pločio, joje yra buvusi 2,9 m pločio ir 2,9 m aukščio anga su arkine sąrama (143 pav.). Ši anga vėliau užmūryta, nes 0,77 m gylyje nuo sienos vidinio paviršiaus ją dengia plytų mūras, kuriame paliktas tik 1,21 m pločio praėjimas. Šį praėjimą taip pat yra dengusi arkinė sąrama, kurios išlikusi tik viena galu padėta plyta.

1966 m. iš dalies atkasta keturkampio bokšto rytinės sienos išorinė pusė. Ir čia rasta 2,94 m pločio ir 2,96 m aukščio arkinė niša, 0,4 m gylyje ji buvo aklinaai užmūryta. Dabar rytinės sienos arkinės nišos apačia ir vakarinės sienos praėjimo slenkstis yra 4,3 m gylyje nuo žemės paviršiaus (89,70 m absoliutiniame aukštyje). Rytinės sienos nišos arkinė sąrama yra išlikusi visa, ji beveik pusapskritimė; vakarinės sienos sąramos viršutinė dalis nuardyta. Matyt, po žeme yra išlikęs beveik visas kvadratinio bokšto aukštas.

Keturkampio bokšto sienos yra kiautinės konstrukcijos; sienų paviršiuje beveik vien plytos, tik vakarinėje sienoje įmūryta keletas akmenų. Į sienos paviršių akmenys dėti nuskeltais šonais ir neišsikiša iš mūro plokštumos. Vakarinėje sienoje yra keletas iki 50×30 cm dydžio akmenų su lygiai nutašytu paviršiumi. Plytų rišimas ankstyvasis baltiškasis; dažnai pasitaiko paeiliui sukloti trys plytų ilgainiai³⁰.

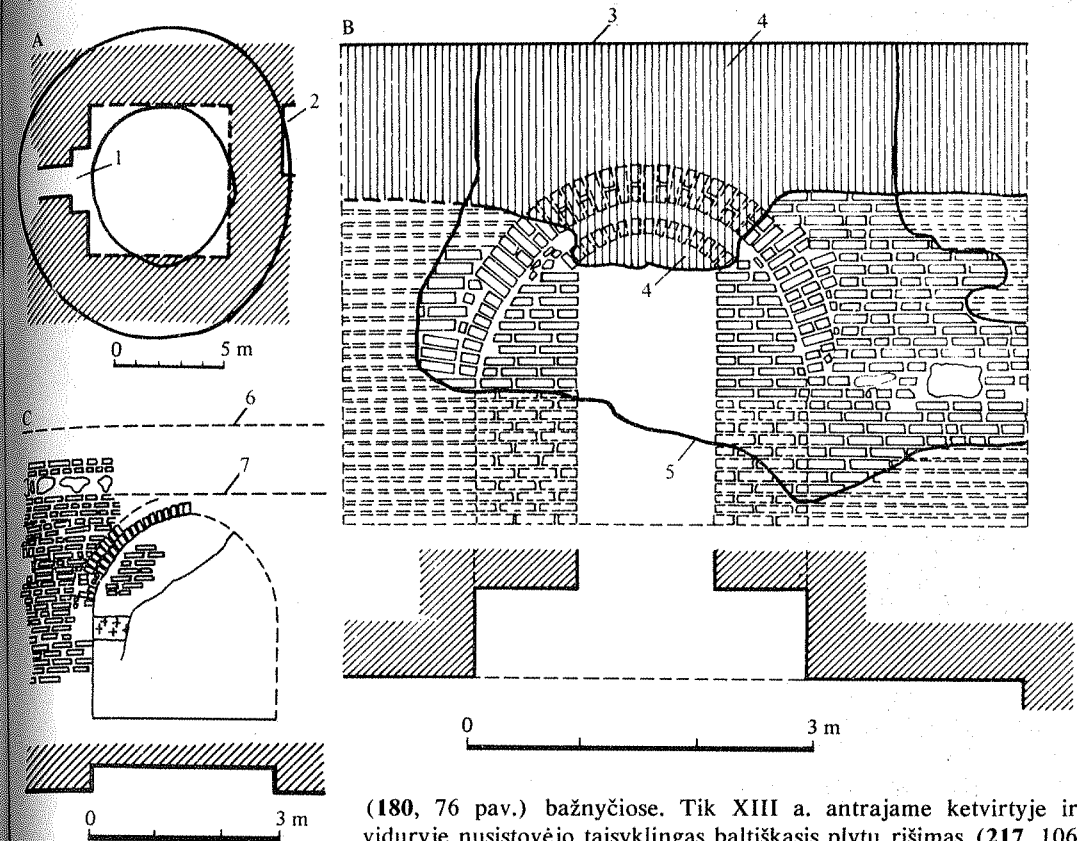
Bokšto rytinės sienos išorinė pusė taip pat mūryta iš didelių plytų (32×16×8,5 cm). Mūro paviršiuje vyrauja plytų ilgainiai.

Bokštas buvo nugriautas per kovas. Keturkampio bokšto mūro paviršius 2,2—2,7 m gylyje smarkiai apdeges. Degėsių ir suodinių plytgalių tame pat gylyje pasitaiko ir toliau nuo vakarinės sienos. Ant degėsių prie bokšto vakarinės sienos vėliau suplūkti griuvėnių ir molingos žemės sluoksniai, kurių nuolydis būdingas žemių pylimams. Matyt, bokšto apvalioji dalis pradėta statyti ne iš karto sugriovus keturkampį bokštą. Atkreiptinas dėmesys į varpinės bokšto apvaliosios dalies pamatų mažą įgilinimą (1—1,2 m). Vadinasi, XIV a. pabaigoje žemės paviršius prie apvaliojo bokšto buvo tik apie 50 cm žemesnis negu dabar. 1966 m. kasant šiluminei trasai griovį nuo katedros į varpinės pusę, nustatyta, kad tame ruože kultūriniai sluoksniai iki pat žemės paviršiaus klostėsi palaipsniui (5, 3).

Prie varpinės bendras kultūrinių sluoksnių storis 6,5—7 m. Stambi plytų skalda ir kalkių skiedinio gruzdai į pietvakarius nuo varpinės bokšto baigiasi tik 6,5 m gylyje. Be abejo, seniausias keturkampės bokšto dalies pamatai įleisti į giliau esantį natūralų žvyro ir gargždo pagrindą. 3—4 m gylyje esanti keturkampio bokšto sienų apatinė dalis dabar apsemta gruntinio vandens.

Sprendžiant iš šalia esančių kultūrinių sluoksnių ir mūro technikos, keturkampis bokštas pastatytas apie XIII a. vidurį.

Kituose kraštuose toks netaisyklingas dominuojančių plytų ilgainių mūras datuojamas XII a. antrąja puse—XIII a. pirmąja puse. Pavyzdžiui, panašaus mūro yra Švedijos Gumlėsos (Gumlösa) bažnyčia, pastatyta 1191 m.; Danijos Sorės (Sorö) bei Kalunborgo bažnyčios, statytos XII a. antrojoje pusėje (217, 60, 105 ir 108 pav. ir p. 250, 257, 258). Analogiška mūro technika XII a. antrojoje pusėje vartota Vokietijos Jerichovo (175, 85 pav.) ir Bergeno

143 Varpinės bokštas:
A — požeminės dalies scheminis planas,
1 — įėjimo liekanos vakarinėje sienoje,
2 — rytinės sienos niša,
B — vakarinės sienos įėjimo liekanos,
3 — bokšto apvaliosios dalies pirmojo aukšto grindų lygis,
4 — apvaliosios dalies pamatas,
5 — iškasos kontūras,
C — rytinės sienos arkinė niša:
6 — žemės paviršiaus lygis,
7 — bokšto apvaliosios dalies pamato apačia

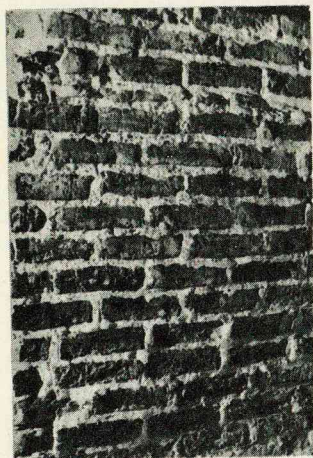
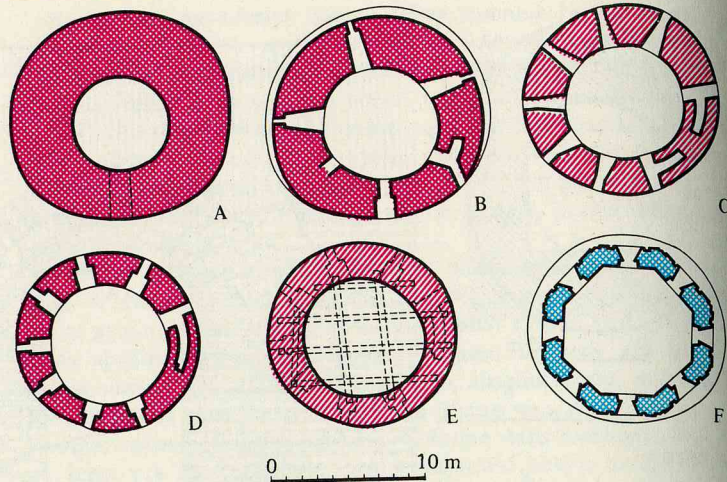
(180, 76 pav.) bažnyčiose. Tik XIII a. antrajame ketvirtyje ir viduryje nusistovėjo taisyklingas baltiškasis plytų rišimas (217, 106 pav.). Sprendžiant iš šių analogijų, Vilniaus varpinės keturkampio bokšto liekanų aukščiau nurodytas datavimas turėtų būti beveik teisingas.

XIII a. antrojoje pusėje bokštai buvo Naugarduko ir Gardino pilyse (265, 23—24); be to, Naugarduko Mažojoje pilyje rasta XIII a. pabaigos—XIV a. pradžios bokšto liekanų; šis bokštas stovėjo medžio ir žemių įtvirtinimų linijoje iš mažiausiai apsaugotos pusės (265, 24). Rygos miesto sienų bokštas Ramere pastatytas XIII a. pirmojoje pusėje. Lenkijoje pačio seniausio mūrinio bokšto, datuojamo XIII a. pradžia, liekanų rasta Kališe (96, 27, 39; 196, 353—355); Legnicos pilyje, pastatytoje XIII a. pirmajame ketvirtyje, buvo trys bokštai (185, 372), o nuo XIII a. vidurio, statant pilis, bokštai dar labiau paplito (96, 39). Prahos hrade keletas bokštų žinomi jau nuo XII a. vidurio (170, 72, 73).

Vilniaus katedros varpinės požeminės dalies išoriniame ir vidiniame mūro paviršiuje yra beveik vien plytos, nors vėliau statytai antžemeinei apvaliajai daliai net mūro paviršiuje daugiausia imti akmenys. Matyt, ankstyviausioji pastato dalis mūryta daugiau iš plytų, o vėliau jas pradėta taupyti. Panašios yra Novgorodo kremliaus gynybinės sienos, kur ankstyviausių sienų kiautas ir kuorai mūryti iš plytų, vidinės sienų dalys — iš akmenų. Vėlesnio mūro dalyse naudoti tik akmenys (257, 82).

Varpinės antžeminė dalis yra 52 m aukščio. Apatinė apvalioji bokšto dalis 15 metrų. Tai vienintelis visai išlikęs Žemutinės pilies

144 Varpinės bokšto aukštų planai:
A — pirmojo aukšto,
B — antrojo aukšto,
C — trečiojo aukšto,
D — ketvirtojo aukšto,
E — ketvirtojo aukšto sijinė perdanga,
F — bokšto aštuoniasienės dalies planas

145 Varpinės bokšto apvaliosios dalies angokraščio (buv. šaudymo angos) plytų rišimo pavyzdys

gynybinis bokštas. Bokšto apvalioji dalis keturių aukštų; pirmojo aukšto vidutinis diametras 13—13,5 m, viršutiniai aukštai truputį siauresni. Pirmojo aukšto pietinė, vakarinė ir šiaurinė sienos yra apie 4 m storio, rytinė siena, buvusi nuo pilies kiemo pusės, — tik 2,8 m storio. Bokšto apvaliosios dalies viršutinių trijų aukštų sienose išdėstytos šaudymo angos. Antrojo ir trečiojo aukštų šaudymo angos plyšių pavidalo su vidaus pusėn platišiomis šoninėmis sienelėmis (144 pav.). Jų planas trapecinis: mažasis pagrindas 0,62—0,68 m, didysis — 1,15—1,27 m. Šaudymo angų aukštis sulig vidiniu sienų paviršiumi: antrajame aukšte — 1,98—2 m, trečiajame — 1,8—1,92 m. Antrojo aukšto šaudymo angos iš išorės netrukus buvo užmūrytos. Trečiojo aukšto šaudymo angų aukštis išorėje 1,28—1,45 m.

Ketvirtojo aukšto šaudymo angos įrengtos kitaip negu antrojo ir trečiojo. Jos neina kiaurai sieną, o yra paplatintos nuo sienos vidinės pusės ir sudaro vadinamąsias kameras. Kamerų aukštis 2 m, plotis 1,06—1,2 m; šaudymo angų aukštis 1,37—1,46 m, plotis 0,52—0,6 m.

Antrojo ir trečiojo aukštų šaudymo angos išdėstytos pratęgiui, trečiojo ir ketvirtojo — beveik sutampa. Bokšto ketvirtasis aukštas buvo iškilęs virš gynybinės sienos; aštuonios jo šaudymo angos vėduoklės principu išdėstytos tolygiai per visą bokšto perimetrą, išskyrus 9 m ilgio tarpą iš rytų pusės. Čia sienos stovime yra laiptai. Dalis šaudymo angų buvo nukreipta į pilies teritorijos vidų. Durys į bokštą buvo antrajame aukšte iš pilies kiemo.

Apvaliojo bokšto trečiasis aukštas jungėsi su gynybinės sienos šaulių taku. Bokšto šiaurinėje sienoje išliko durų į šį taką anga (2×0,69 m). Šiandien ji naudojama kaip lango anga, kurios stačiakampis kontūras aiškiai skiriasi nuo kitų langų — buvusių gynybinio bokšto šaudymo angų. Durų į gynybinės sienos šaulių taką slenkstis buvo 7,1 m aukštyje nuo dabartinio žemės paviršiaus. Taigi gynybinės sienos vakarinio tarpsnio aukštis kartu su brustveru buvo apie 9,0—9,5 m. Bokšto būta išsikišusio į abi gynybinės sienos puses.

Apvaliojo bokšto paviršius šiandien tinkuotas, tačiau XIV—XV a. jis buvo be tinko. 1980 m. perdažant fasadus, nustatyta, kad šios bokšto dalies pirmųjų trijų aukštų sienos išorėje mūrytos iš lauko

³¹ Plytų mūro juostų pagrindinė paskirtis buvo išlyginti lauko akmenų mūro paviršių. Be to, jos šiek tiek gyvino rūsčiai monotoniškus gynybinio bokšto fasadus. Gotikos laikotarpiu Vidurio Europoje

panašiomis plytų juostomis buvo skaidomi ir kai kurių kitų pilių (pvz., Torūnės) bokštų paviršiai. I m. e. tūkstantmetyje Konstantinopolio, Venecijos gynybinių sienų bokštuose panašios lygiai nutašytų ir tarpusavyje sujungtų akmenų juostos turėjo konstrukcinę paskirtį. Po Kryžiaus karų bokšto paviršiuose juostos dar mūrytos, tačiau dažniausiai tai daryta jau vien iš tradicijos.

³² Šaudymo angos analogiškai išdėstytos ir Kauno antrosios pilies, statytos po 1362 m., apvaliajame bokšte.

³³ Bokšto apvaliąją dalį neseniai bandyta datuoti XIII a. (63, 44; 115, 26). Ji buvo lyginama su Gardino pilies apvaliuoju bokštu, statytu taip pat XIII amžiuje. Tačiau, sprendžiant iš XVI a. pilies raižinio (265, 24), Gardino bokštas turėjo tik vieną kitą šaudymo angą, ir jo paskirtis buvo saugoti vartus. Vilniaus apvalusis bokštas, nors ir buvo susijęs su vakarinių pilies vartų apsauga, bet pritaikytas taip pat aktyviai pilies gynybai, o tai jau XIV a. bruožas.

akmenų. Kas 3—4 akmenų eilės įterptos 2—3 plytų mūro juostos³¹. Ketvirtojo aukšto fasadų faktūra buvo vien iš raudonų gotikinių būdu rįstų plytų. Fasadų kompozicijoje kelios raudonų plytų eilės atliko ir dekoru vaidmenį. Zonduojant paaiškėjo, kad gynybinis bokštas siaurėjo 15—20 cm pločio pakopomis. Šiuo metu fasadų laiptuotumo beveik nematyti, nes 1838 ir 1883 m., kaip liudija šaltiniai, bokšto nelygumai nukapatoti.

Apvalųjį bokštą aukštais dalijo medinių sijų perdangos. Ketvirtojo aukšte buvo dviguba sijų perdanga: virš trijų apatinių sijų skersai uždėtos dar keturios medinės sijos (128, 84, 85). Sijų skerspjuvis 30×35 cm. Jos įleistos į sieną iki 1,7—2,37 m gylio. Sienoje sijų galai įtvirtinti skersiniais. Virš ketvirtojo aukšto perdangos buvo stogas, jo gegnių pėdsakai matyti bokšto viršutinės dalies mūre (128, 84). Pagal juos atkurtas bokšto stogo siluetas (146 pav.) Kaip atrodo, sienų viršuje buvo krenelažas, už kurio aplink bokštą ėjo gynėjų takas. Žemiau krenelažo dantų yra buvusi dviejų plytų eilių dekoratyvinė juosta. Kitos bokšto formos pasižymėjo paprastumu ir griežtumu, jos atitiko bokšto gynybinę paskirtį.

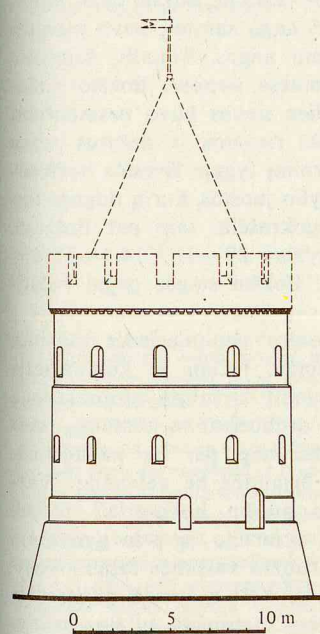
Apvaliojo bokšto pirmąjį ir antrąjį aukštus jungė atviri mediniai laiptai. Iš antrojo į trečiąjį ir iš trečiojo į ketvirtąjį aukštus buvo patenkama bokšto sienos mūre įrengtais laiptais; iš ketvirtojo aukšto į bokšto viršutinį apėjimą — atvirais mediniais laiptais.

Sienų vidiniai paviršiai buvo netinkuoti. Čia gerai matomi gaisrų pėdsakai: lauko akmenų ir plytų paviršiai susilydę, kai kur nubyrėję iki 15—30 cm gylio. Apatinių trijų aukštų mūras kiautinės konstrukcijos, sienų paviršiuje akmenys sudėti horizontaliomis 29—30 cm aukščio eilėmis. Akmenų eilėms išlyginti imta plytų nuolaužos ar trupiniai. Toks akmenų dėjimas būdingas XIII a. antrajai pusei—XIV amžiui. Ketvirtojo aukšto vidinis sienų paviršius mūrytas iš plytų.

Visų aukštų šaudymo angų sienelės ir sąramos mūrytos iš plytų, jų paviršiuje beveik vieni plytų ilgainiai (žr. 145 pav.). Ketvirtojo aukšto sienų mūre dažni gotikinio plytų rišimo fragmentai, tačiau greta jų esama vietų, kur sunku nustatyti plytų dėjimo tvarką. Bokšto apvaliosios dalies vidutiniai plytų dydžiai: 28—30,5×13,5—14,2×7,5—8,5 cm. Plytų kraštinių santykiai būdingi gotikai. Tačiau ketvirtojo aukšto plytos šiek tiek skiriasi, jos truputį ilgesnės, platesnės ir plonesnės (29—30,5×14—14,5×7—8 cm). Mūro skiedinys baltas, su gelsvu atspalviu, liesenis (1:0,7). Užpildas labai smulkus, nežymių molio priemaišų rasta tik pirmojo aukšto mūre.

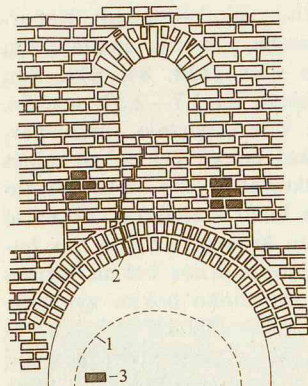
Svarbus apvaliosios dalies datavimo klausimas. Pagal trečiojo aukšto šaudymo angų formą ir dydį nesunku pastebėti, kad jos tiko šaudymui iš lanko ir iš patrankų. Be to, šio aukšto šaudymo angos išdėstytos tolygiai į pilies išorę ir išilgai gynybinių sienų³², t. y. pritaikytos aktyviai gynybai. Pastarieji požymiai būdingi XIV a. antrajai pusei (251, 183, 228). Tokie bokštai tuo metu buvo statomi ir kai kuriuose Rusijos miestuose — Izborske, Porchove (251, 228). Taigi tris apatinius aukštus galima datuoti XIV a. antrąja puse³³.

Atskirai tenka aptarti ketvirtojo aukšto pastatymo laiką. Jo mūras kitoks. Šaudymo angos su kameromis pritaikytos tik patrankoms. Galima manyti, kad ketvirtasis aukštas, palyginti su trimis apatiniais aukštais, pastatytas šiek tiek vėliau.

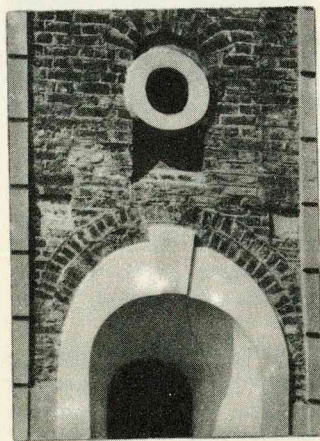

146 Gynybinio bokšto rekonstrukcija (varpinės bokšto apvalioji dalis, XIV a. pabaiga)

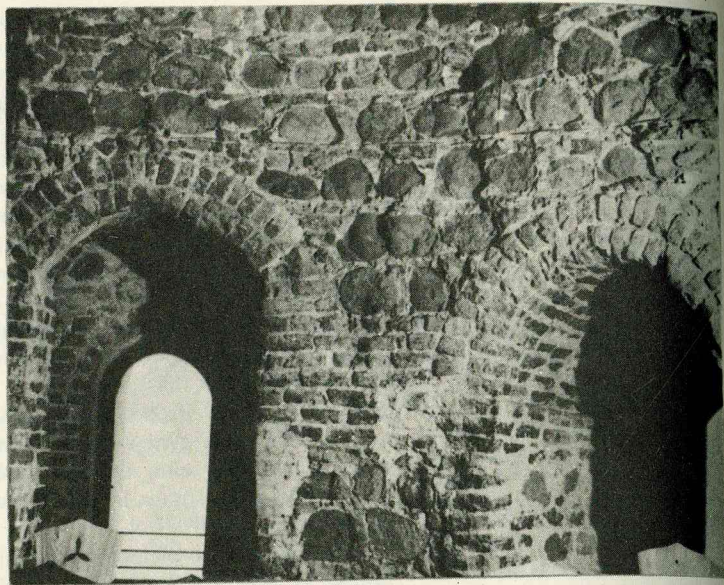
147 Varpinės bokšto apvaliosios dalies langas

148 Varpinės bokšto aštuoniasienės dalies pirmojo aukšto sienos zondas:
1 — aštuoniasienės dalies pirmojo aukšto langų sąramos dabartinis kontūras;
2 — vertikalus plyšys,
3 — 14 cm gylio įtarpiai iš XVI a. pabaigos — XVII a. plytų mūro

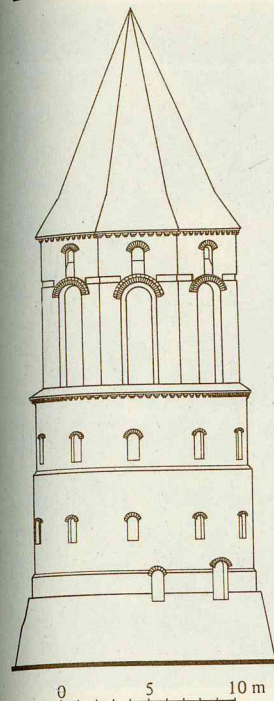
149 Varpinės bokšto aštuoniasienės dalies gotikinio mūro fragmentas

Varpinės bokšto viršutinė dalis trijų tarpšnių, aštuoniasienė. Rašytiniai šaltiniai šį bokštą su varpine pirmą kartą mini 1522 m., kai jį ėmėsi remontuoti architektas Anusas.

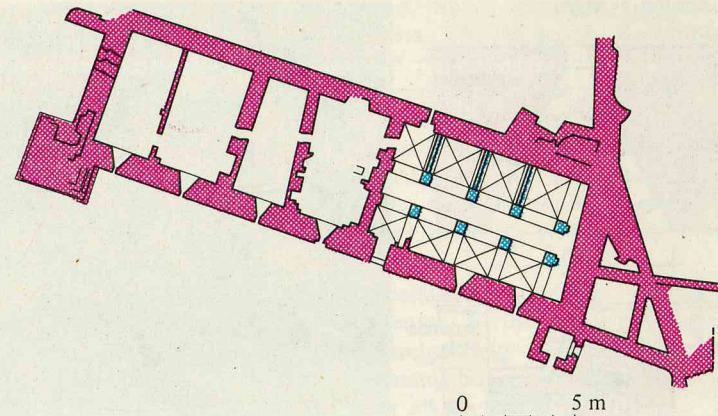
1980 m. vasarą buvo zonduojamos aštuoniasienės bokšto dalies pirmojo aukšto sienos. Nustatyta, kad iš pradžių virš senojo gynybinio bokšto buvo tik vieno aukšto aštuoniasienis antstatas su aukštomis angomis. Angų plotis fasade buvo 1,95—2,05 m. Bokšto dalis, esanti virš šitų angų, pritaikyta gynybai, virš angų sąramų buvo įrengtos 70 cm pločio mašikulių tipo šaudymo angos. Panašių šaudymo angų buvo ir Vilniaus miesto gynybinėse sienose. Bokšto viršutinės vienaaukštės aštuoniasienės dalies sienos buvo netinkuotos, plytos mūrytos gotikiniu būdu, siūlės rievėtos ir dažytos rusva plytų spalva. Fasadas puošė angų sąramų lygyje išvestos horizontalios 30—32 cm pločio ir 3—4 cm gylio juostos, kurių dugnas tinkuotas ir dažytas baltai. Langų angokraščiai taip pat tinkuoti. Šios bokšto dalies vidutiniai plytų dydžiai: 29—31×14,5—15,2×6,9—8 cm, plytos raudonos, rusvos. Bokšto stogas pagal rašytinius šaltinius buvo dengtas skarda.

Nors gynybinio bokšto ir vieno aukšto aštuoniasienės varpinės dalies funkcinė paskirtis buvo skirtinga, tačiau jų kompozicija palyginti vientisa, harmoninga. Užstatant viršutinę aštuoniasienę dalį, atsizvelgta į gynybinio bokšto architektūros rūstumą, santūrumą. Aštuoniasienės dalies fasadai taip pat be papuošimų, angokraščiai neprofiluoti, lygūs, jų briaunos be velenėlių. Varpinės fasadus langų sąramų lygyje puošia horizontali juosta: sušvelnina varpinės vertikalumą, lyg priartina ją prie gynybinio bokšto masyvių, ramių formų. Savo ruožtu varpinės fasadų kompozicija turi nemažai bendrų bruožų su XVI a. pradžioje statytais Bernardinų bažnyčios bokštų viršutiniais tarpšniais, su šios bažnyčios varpinės viršutine dalimi, kuri, nepaisant bendro dekoruotumo, savo proporcijomis panaši į katedros varpinę. Zonduojant nustatyta, kad aštuoniasienis antstatas netrukus

150 Varpinės bokštas XVI a. pradžioje

151 Vyskupų rūmų planas (1938—1941 m. kasinėjimų duomenys)

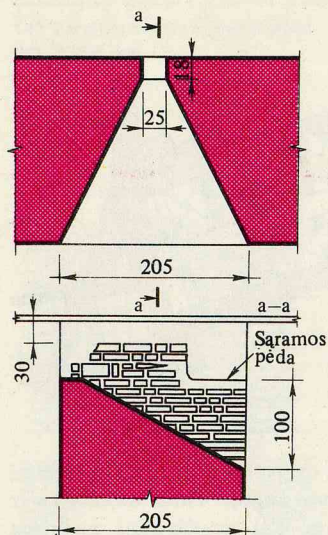
sudegė, jame buvo plyšių. Matyt, dėl to greitai siaurinti ir žeminti šio aukšto langai, užmūrytos šaudymo angos. Tada užstatytas ir antrasis aštuoniasienės dalies tarpšnis. Tai greičiausiai padaryta XVI a. viduryje, kai po 1530 m. gaisro buvo perstatoma katedra³⁴.

Bokšto aštuoniasienės dalies trečiasis tarpšnis pastatytas XVI a. pabaigoje, jo fasade po tinku yra to laikotarpio mūro liekanų. Tačiau trečiojo tarpšnio vidinis sienų paviršius mūrytas iš kur kas didesnių plytų (vidutiniai jų matmenys: 33—34×16,2—17,2×7,1—7,6 cm). Tokio pat dydžio plytos yra XVIII a. pabaigoje pristatytų katedros sienų ir skliautų mūrų. Be to, šios sienų dalys nepaliesios gaisro (varpinė paskutinį kartą degė 1610 m.). Taigi, rekonstruojant varpinę XVIII a. pabaigoje—XIX a. pradžioje, trečiasis tarpšnis perstatytas. Šiam statybos laikotarpiui reikia priskirti bokšto klasicistinių formų stogą, kuris pakeitė iki tol buvusį įmantrių formų briaunotą šalmo pavidalo stogą (žr. 20 pav.).

Į pietus nuo apvaliojo bokšto buvo jo saugomi Žemutinės pilies senieji vakariniai vartai. Juos gynė taip pat pastato, stovėjusio į pietus nuo apvaliojo bokšto, kampiniai bokšteliai (151 pav.). Šio pastato liekanų atkasta 1938—1941 m., jo plano apytikriai matmenys: 58×10,9 m, pietinė siena buvo 2,15 m, o šiaurinė 1,8 m storio. Iš dalies išlikusioje pusrūsio patalpoje, išskyrus šešis mažaangius švieslangius, primenančius šaudymo angas, jokių kitų šviesos šaltinių nerasta (152 ir 153 pav.). Pusrūsio vakarinė dalis skersinėmis pertvaromis padalyta į keturias patalpas. Rytinėje dalyje buvo patalpa su keturiomis poromis keturkampių stulpų, tarp kurių ėjo koridorius. Šoninės travėjos dengtos kryžminiais skliautais. Kaip minėta, šį pastatą 1387 m. Jogaila padovanojo Vilniaus vyskupui. Apie jo statybą XIV a. liudija pietinės sienos mūro liekanose rastas XIV a. čekų grašis (31, Nr. 66).

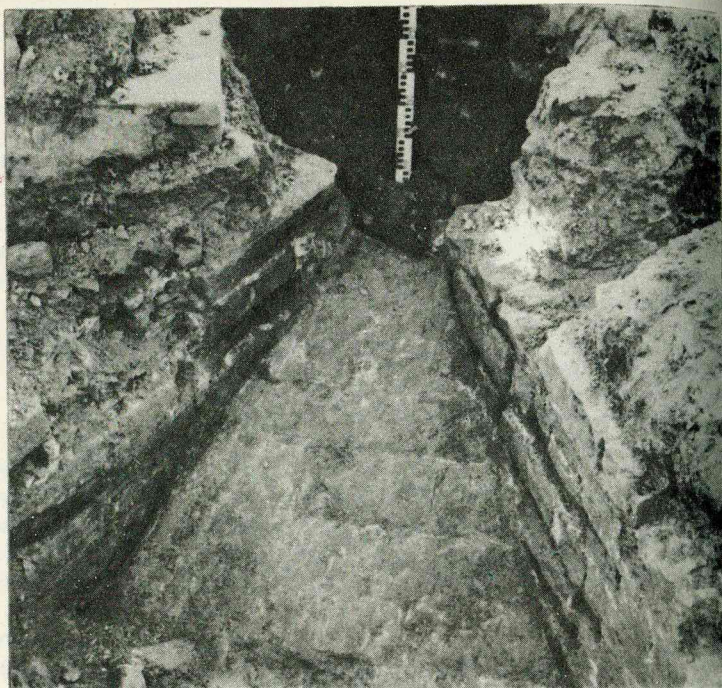
1978 m. dar buvo tiriama keletas atkastų vyskupų rūmų mūro liekanų. Pietinės sienos plytų vidutiniai dydžiai: 31×13,2×9 cm, plytos raudonos. Plytų rišimas be aiškios sistemos, sprendžiant iš mūrijimo technikos, plytų dydžių ir proporcijų, pastatą, be abejo, galima datuoti XIV a., nors rytinės patalpos vidinės keturkampės atramos, kaip atrodo, mūrytos XVI a. ar XVII a., nes plytos jau renesansinės (30,5×16,5×7,7 cm, 29×13,6×6,2 cm). 1832 m., griauvant šį pastatą, pastebėta, kad plytomis aptaisyti tik sienų paviršiai, o mūro šerdis — iš akmenų ir skaldos.

³⁴ Aštuoniasienės dalies pirmojo antrojo tarpšnio sienų plytų matmenys renesansiniai (29—30,5×14,5—15,2×6,8—7,7 cm). Pirmojo tarpšnio gotikiniame mūre didesnė dalis plytų dar raudonos ar rausvos, o antrojo tarpšnio renesansinio rišimo mūre plytos daugiausia gelsvos. Plytos brauktinės, gero degimo, nors formuotos nelabai tiksliai. Reikia pastebėti, kad varpinės aštuoniasienės dalies antrojo tarpšnio plytos dydžiais, proporcijomis, spalva bei rišimu panašios į katedros Valavičių koplyčios sienų ir kupolo plytas.

152 Vyskupų rūmų vieno švieslan-
gio apmatavimai

153 Vyskupų rūmų švieslan-
gio nuotrauka (1978)

Vyskupų rūmai — labai vertingas dar pagoniškosios Lietuvos mūro architektūros reliktas. Rūmų siluetas užfiksuotas viename P. Smuglevičiaus piešinyje (20 pav.), J. Peškos akvarelėje (47 pav.), G. Brauno atlaso Vilniaus panoramoje (Nr. 10). Šiek tiek daugiau duomenų yra 1820 m. ir 1830 m. inventoriuose. XIX a. pradžioje rūmai buvo trijų aukštų, dengti čerpėmis, sienos sveikos ir tvirtos. Vakariniame gale buvo du bokšteliai, truputį aukštesni už rūmų stogą. Pastatas buvo 54,4—58 m ilgio ir 10,9 m pločio. Visuose trijuose aukštuose per vidurį išilgine kryptimi ėjo koridorius. Iš lauko buvo įeinama nuo šiaurės pusės per dvi duris.

D. Pelceldo raižinyje (žr. 12 pav.) į rytus nuo vyskupų rūmų vaizduojamas storas apvalus bokštas su dviejų tarpinių kupolu. Bokštas įeina į Žemutinės pilies gynybinių sienų sistemą. Įdomu, kad panašus bokštas matomas ir Brejelio-Pliaterio rinkinių panoramoje „Vilna“ (žr. 7 pav.). Greičiausiai ir 1604 m. T. Makovskio medalione (131, 13 pav.) į dešinę nuo centre esančios simbolinės kolonos yra tas pats bokštas. Didelis apvalus bokštas vaizduojamas taip pat Brauno atlase Žemutinės pilies aptvaro dešiniajame kampe (žr. 5 pav.). Apie apvalų be stogo bokštą (tik su gegnėmis), stovintį prie tribunolo pastato, kalbama ir 1622 m. pilies pastatų inventoriuje (252, 282). XIX a. pradžioje buvusius didelio bokšto griuvėsius prie tribunolo pastato vakarinio galo mini M. Homolickis (105, 13). Greičiausiai šis bokštas buvo senesnis, statytas dar XIV amžiuje. Netoli jo apie 1510—1520 m., kaip, remdamasis savo tyrimų duomenimis, teigia M. Moreliovskis (31, Nr. 67), buvo pastatyti dar du apvalūs bokštai. Jie iš šonų flankavo vartus į ties jais praplėstą Žemutinės pilies teritorijos dalį (žr. 13 pav.).

154 Žemutinės pilies pietinės gynybinės sienos, 1964 m. atkastos prie buv. tribunolo pastato, fragmentas

1964 m., kasant griovį šiluminei trasai, pietinėje Gedimino aikštės dalyje, 95 cm gylyje aptikta 2,55 m storio Žemutinės pilies gynybinės sienos liekanų (154 pav.). Iš kiemo pusės sienos viršutinėje dalyje rasta 3 eilės akmenų (jos sudaro 65—70 cm pločio juostą), po jomis sienos paviršiuje ėjo apie 1,05 m pločio raudonų plytų juosta, o giliau — vėl akmenų mūras. Plytos mūrytos panašiu būdu į baltiškąjį rišimą, nors kai kur mūro paviršiuje kloti vien plytų ilgainiai. Iš išorės atkastas sienos fragmentas, mūrytas iš akmenų, jis, atrodo, buvo padengtas plonu balto tinko sluoksneliu (40, 16, 17).

Į šiaurę nuo gynybinės sienos atkastas didelio pastato — buvusio tribunolo — arkinių pamatų fragmentas. Tyrimais taip pat nustatyta, kad tarp Žemutinės pilies kunigaikščių rūmų ir tribunolo pastato bei prie jo buvusių priestatų buvęs 45—46 m pločio kiemas — vidurinių amžių katedros aikštė (40, 9).

Pastato su kontraforsais liekanos

Prie seniausių Žemutinės pilies pastatų liekanų reikia priskirti priešais XV—XIX a. pastato Pilies kalno papėdėje pagrindinį fasadą 1964 m. rastą plytų mūro sienos su kontraforsais fragmentą (156 pav.). XVI—XVIII a. čia yra buvęs renesansinių rūmų kiemas. Istoriniuose šaltiniuose apie kokį nors seną pastatą šioje vietoje žinių kol kas nėra.

Mūro sienos su kontraforsais viršus aptiktas 0,8 m gylyje nuo dabartinio žemės paviršiaus³⁵. Maždaug 2,1 m gylyje atkastas apie 3,3 m pločio plytų mūro pamato viršus. Ant jo buvo 1,67—1,7 m storio siena su masyviais keturkampiais kontraforsais, tarpai tarp jų 2,55 m. Kontraforsų plotis 1,55—1,6 m. Nuo sienos į išorės pusę kontraforsai atsikišę apie 1,5—1,55 m; bendras sienos su kontraforsais storis 3,2—3,25 m. Gerai išlikusi šios sienos 1,8 m aukščio išorinė pusė, vidinė pusė beveik visiškai nuardyta. Sienos ir kontraforsų paviršiai apdege; matyt, pastatas sugriuvo per gaisrą. Sienos mūras kiautinės konstrukcijos. Abu išoriniai kiaučio sluoksniai mūryti iš plytų, vidinis sluoksnis iš lauko akmenų. Sienų paviršiuje plytos mūrytos baltiškuoju rišimu, nors nemažai ruožų, kur paeiliui sukloti po 3—4 ilgainius. Plytos gerai išdegtos, raudonos spalvos. Vidutiniai plytų dydžiai: 29,1—29,4×14,7—15×9,8 cm. Plytos mūrytos rūpestingai, siūlės kruopščiai išlygintos.

Ištirto 9 m sienos ruožo vidinėje pusėje pertvarų nerasta. Spėjama, kad čia buvo didelė ir aukšta patalpa. Tarp griuvėnių rasta ankstyvajai gotikai būdingų skliautų nerviūrinių plytų (129, 9). Jų forma skiriasi nuo kitų profilinių plytų, rastų Žemutinės pilies teritorijoje (žr. 132 pav., 41 ir 42).

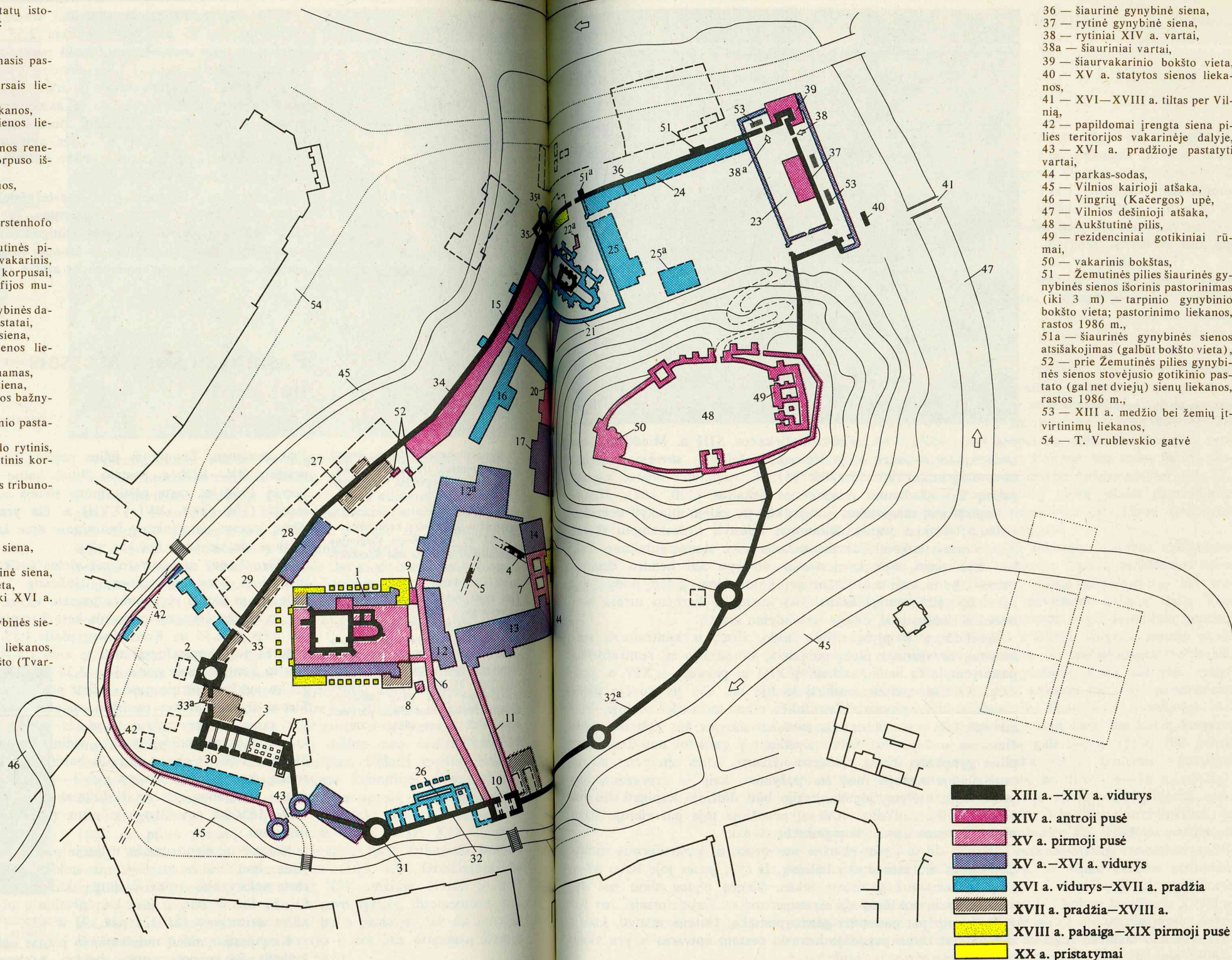
Kitų pastato sienų nieieškota, jo planas nežinomas, todėl sunku kalbėti apie buvusią pastato paskirtį. Archeologas A. Tautavičius

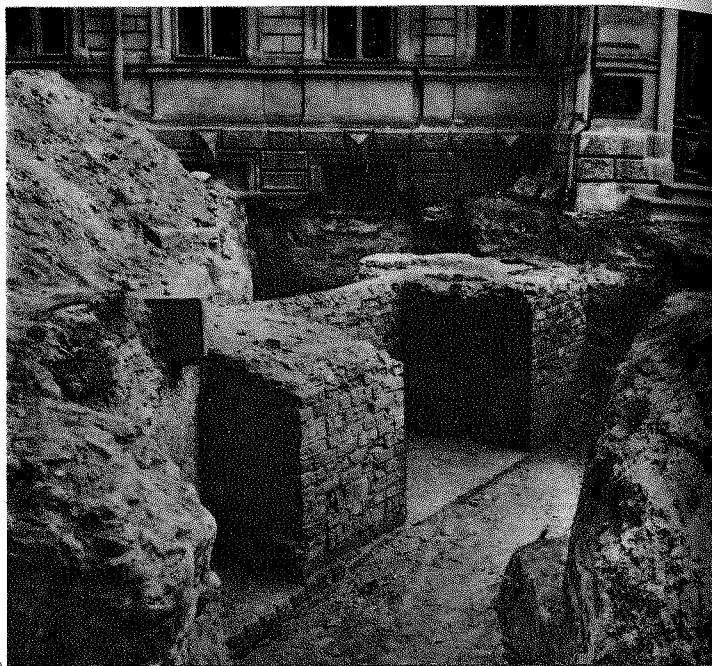
³⁵ Sienos liekanas 1964 m., kasant griovį šiluminei trasai, tyrė archeologas A. Tautavičius (40; 209; 214, 60, 61). Apatiniame kultūriname sluoksnyje rasta I m. e. tūkstantmečio lipdytosios keramikos.

1987 m. archeologai Virginių Raškauskas ir Gintautas Stankevičius papildomai tyrė šią sieną. Atkasta apie 40 m ilgio atkarpa, tačiau visas buvusios sienos ilgis dar nenustatytas. Sienos pietrytiniame gale išlikę 4 kontraforsai, o šiaurvakariniame kontraforsų nebuvo (žr. 159 pav.). Kaip atrodo, iš šiaurryčių pusės prie sienos yra buvęs rūsys ar pusrūsis. Griuvėnose palei sieną rasta daug išardytos krosnies koklių, kurie gali būti datuojami XIV a. pabaiga—XV a. pirmąja puse.

155 Pilių teritorijos pastatų istorinė-stilistinė kartograma:

- 1 — katedra,
- 2 — varpinės bokštas,
- 3 — Vilniaus vyskupo senasis pastatas,
- 4 — pastato su kontraforsais liekanos,
- 5 — sienos su nišomis liekanos,
- 6 — 2,45–3 m storio sienos liekanos,
- 7 — gotikinio statinio sienos renesansinių rūmų rytinio korpuso išlikusiuose rūsioose,
- 8 — XV a. pastato liekanos,
- 9 — gotikiniai rūšiai,
- 10 — pilies vartai,
- 11 — siena, pažymėta Fiurstenhofo plane,
- 12, 12a, 13, 14 — Žemutinės pilies renesansinių rūmų vakarinis, šiaurinis, rytinis ir pietinis korpusai,
- 15 — Istorijos ir etnografijos muziejus,
- 16, 17 — pilies rūmų tarnybinės dalies vidurinis ir rytinis pastatai,
- 18 — vakarinė atraminė siena,
- 19 — XVI a. vidurio sienos liekanos,
- 20 — pilies prižiūrėtojo namas,
- 21 — šiaurinė atraminė siena,
- 22 — šv. Onos-šv. Barbaros bažnyčios liekanos,
- 22a — XV–XVI a. mūrinio pastato liekanos,
- 23, 24, 25, 25a — arsenalo rytinis, šiaurinis, vakarinis ir pietinis korpusai,
- 26 — vyriausiojo Lietuvos tribunolo pastatas,
- 27 — kapitulos namas,
- 28 — vikarų namas,
- 29 — sandėliai,
- 30 — vakarinė gynybinė siena,
- 31 — apvalusis bokštas,
- 32 — pietvakarinė gynybinė siena,
- 33 — vakarinių vartų vieta,
- 33a — vakarinių vartų iki XVI a. spėjama vieta,
- 34 — šiaurvakarinės gynybinės sienos ruožas,
- 35 — kvadratinio bokšto liekanos,
- 35a — aštuoniasienio bokšto (Tvardovskio) vieta,

156 Pastato su kontraforsais liekanų bendras vaizdas

yra kėlęs mintį, kad galbūt tai liekanos XIII a. Mindaugo statytos katedros, kuri, kaip žinoma iš šaltinių, stovėjo trumpai, buvo nugriauta (40, 36; 209, 26). T. Adomonis mano, jog tai galėtų būti Gedimino rezidencijos liekanos (230, 188). Sienos ir kontraforsų masyvumas liudija, kad jie galėjo atlaikyti nemažas skliautų skėtimo įrašas. Ritmingai išdėstyti stačiakampio skerspjūvio masyvūs kontraforsai fasadams teikė monumentalumą. Tai, kad tiek siena, tiek kontraforsai išmūryti ant bendro ištisinio pamato, be to, mažas atstumas tarp kontraforsų, galėtų liudyti, jog jų viršų galbūt jungė arkos, virš kurių po karnizu turėjo būti storesnė sienos dalis, o joje — šaudymo angos.

Sprendžiant iš plytų rišimo būdo, sienų ir kontraforsų masyvumo, nerviūrinių plytų pobūdžio, šio pastato su kontraforsais pastatymo laiką reiktų nukelti į XIII a. pabaigą — XIV a. pradžią. Neeilinė pastato paskirtį liudija tai, kad jis stovėjo patogiausioje ir saugiausioje Žemutinės pilies teritorijos vietoje. Pirmiausia čia buvo sausiasia, pastatas statytas ant kyšulio, aukščiausioje jo dalyje, arti kalno papėdės, t. y. gana toli nuo Žemutinės pilies gynybinių sienų, vandens užtvarų, pilies apsupimo atveju saugiausioje vietoje. Visi šie požymiai, kaip ir reprezentacinis jo pobūdis, liudytų, jog tai galėjo būti didžiojo kunigaikščio rezidencija. Neatsitiktinai XVI a. pradžioje toje pat vietoje buvo pastatyti renesansiniai kunigaikščių rūmai.

Už 23—24 m į pietvakarius nuo sienos su kontraforsais aptikta dar vienos mūrinės sienos liekanų. Iš rytų pusės joje buvo nišos, kaip atrodo, virš jų buvo arkos. Sienos plytos tokio pat dydžio, kaip ir aukščiau aprašytos sienos su kontraforsais. Jos paviršiuje taip pat pastebėta gaisro pėdsakų. Galima manyti, kad ši siena — tai kalno papėdėje buvusio pastato aptvaras ir yra vieno meto su juo.

Renesansinių rezidencinių kunigaikščių rūmų liekanos

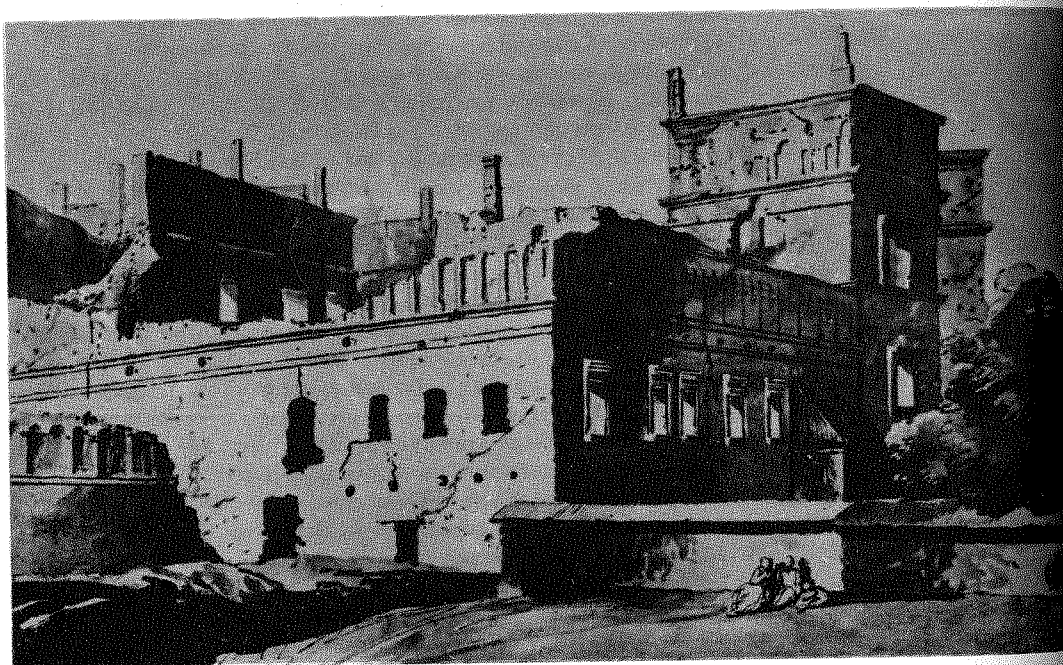
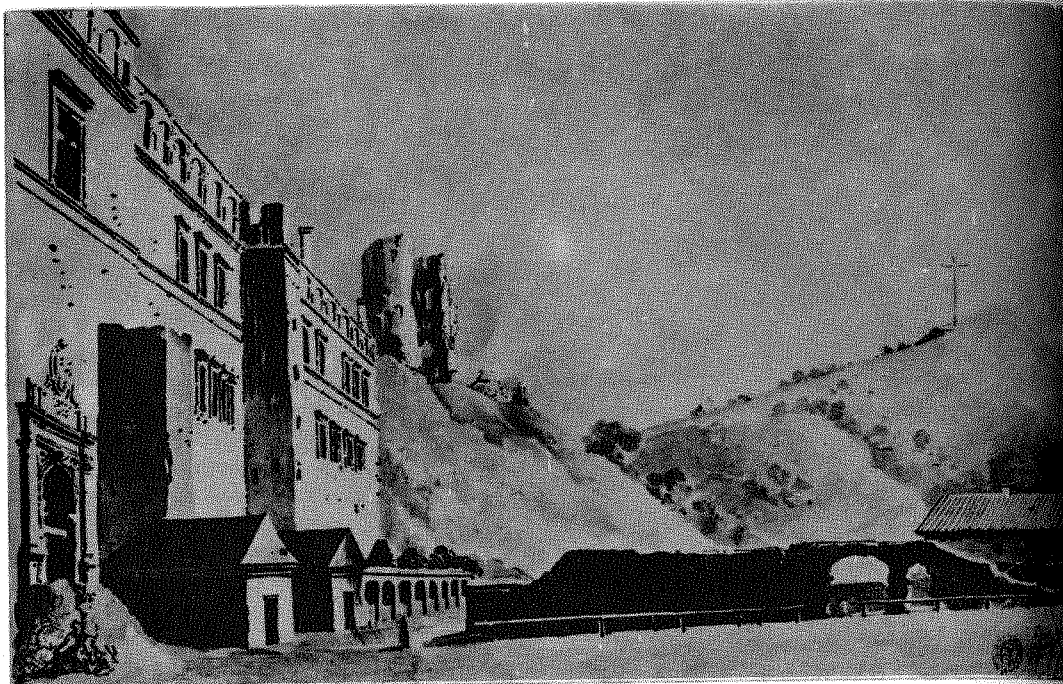
³⁶ Rūmų vidaus patalpas puošė reikšmingų medžių drožinėti paneliai, odiniai sienų apmušalai, kartušai, kilimai, veidrodžiai, gausiai tapyba dekoruoti sienų paviršiai ir koklių krosnys.

³⁷ Dekoratyvinis krenelažas negyvybiniuose pastatuose (rūmuose ir pan.) paplito XIV—XV a. pirmiausia Italijoje. Jo buvo du tipai: vadinamasis gibelinis krenelažas su kregždės uodegos pavidalo dantimis ir gvelfinis — su stačiakampiais dantimis.

Apie Žemutinės pilies kunigaikščių rezidencinių rūmų architektūrą šiandien galime spręsti tik iš XVIII a. pabaigos piešinių arba vaizdų Vilniaus panoramos. Korpusų vietą galima nustatyti iš XVI—XVIII a. planų (5, 13, 19 pav.). Rezidencinius rūmus sudarė keturi korpusai, jie stovėjo vidinio, maždaug 50×50 m dydžio kiemo pakraščiais. Rūmai buvo trijų aukštų, išskyrus dviaukštį šiaurinį korpusą ir vakarinio korpuso dviaukštę šiaurinę dalį (157, 158 pav.). Vakarinio, rytinio ir pietinio korpuso išorėje buvo bokšteliai. D. Pelceldo raižinyje (žr. 12 pav.) vienas bokštelis iškilęs virš viso rūmų tūrio. Du apatiniai rūmų aukštai buvo žemesni ir mažesniais langais, trečiasis — aukštesnis, didesnis langų angomis. Apatiniuose aukštuose buvo tarnybinės patalpos, trečiajame — priėmimo salės, kunigaikščio šeimos, svečių kambariai. Toks reprezentacinių kambarių išdėstymas būdingas Vidurio Europos renesanso pastatams. Artimiausias pavyzdys — Vavelio pilies rūmai Krokuvoje, rekonstruoti 1507—1536 m. architekto Pranciškaus Florentiečio pagal renesanso stilių (140, 11, 12). Ir Vilniuje, ir Krokuvoje viršutiniuose aukštuose įrengtos reprezentacinės patalpos, nors pačioje Italijoje tuo metu tokios paskirties kambariai būdavo pirmajame aukšte (*piano nobile*).

Vilniaus renesansinių kunigaikščių rūmų plano pagrindinius bruožus galima įžiūrėti italų netaisyklingo tipo rūmų (*palacco*) su vidiniu kiemeliu (*cortile*) analogijose.

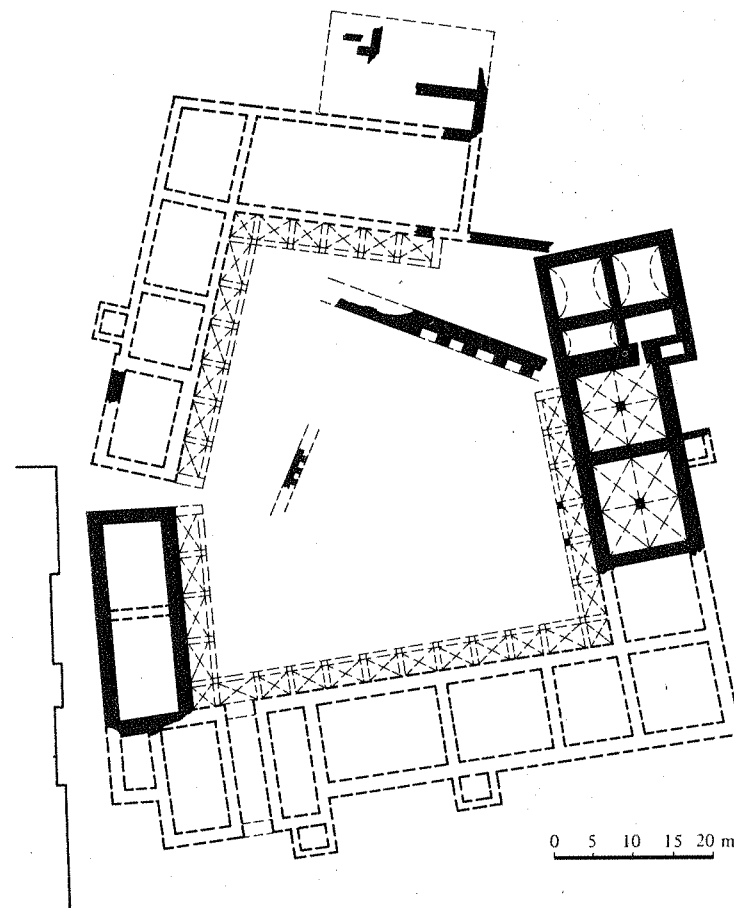
Kunigaikščių rūmų fasadus juosė dekoratyvus atikas, suskaidytas piliastrių, sujungtų biforinėmis arkomis. Fasadų plokštumos buvo lygios; tik karnizas ir architravo juosta tarp antrojo bei trečiojo aukštų fasadus dalijo į dvi nevienodo aukščio dalis. Trečiojo aukšto langų apvadai įmantresni negu žemutinių aukštų, su sudėtingo profilio sandrikais. Pietinio korpuso fasadą puošė dekoratyvus pietinių vartų portalas, du stačiakampiai bokšteliai. Sprendžiant iš P. Smuglevičiaus piešinių, atikų dekoras, matyt, buvo giminingas Renesanso epochos atikams, tuo metu paplitusiems Vidurio Europoje (Pietų Lenkijoje, Vengrijoje, Austrijoje). Atrodytų, kad Vilniaus kunigaikščių rūmų bent kai kurių korpusų kiemo fasadai buvo su arkinėmis galerijomis (159, 160 pav.); jas galėjo turėti platesnieji — vakarinis ir šiaurinis — korpusai (sprendžiant iš Fiurstenhofo plano, jie buvo 16—18 m pločio). Gretimose šalyse Renesanso epochoje rūmų vidinių kiemų galerijos buvo plačiai paplitusios (140). Visa rūmų architektūra, jų arkatūrų kiemas, interjero³⁶ skliautuotos bei plokščios perdangos savo kompozicija buvo artimi Toskanos-Sienos renesanso architektūros formoms. Tačiau neaišku, ar rūmų fasadai pirminiai. Brauno Vilniaus plane (žr. 5 pav.) skaičiumi „2“ pažymėto pastato abiejuose korpusuose nėra atikų, kokius vaizduoja XVIII a. pabaigos piešiniai (18 pav.). Išorės sienų atikus čia juosia dekoratyvinis krenelažas³⁷ su kregždės uodegos pavidalo dantimis (vadinamaisiais gibeliniais dantimis), panašiai kaip Italijoje 1468—

157 Žemutinės pilies rezidencinių rūmų pietinis fasadas (P. Smuglevičiaus piešinys)

158 Žemutinės pilies rezidenciniai rūmai iš šiaurės vakarų pusės (P. Smuglevičiaus piešinys)

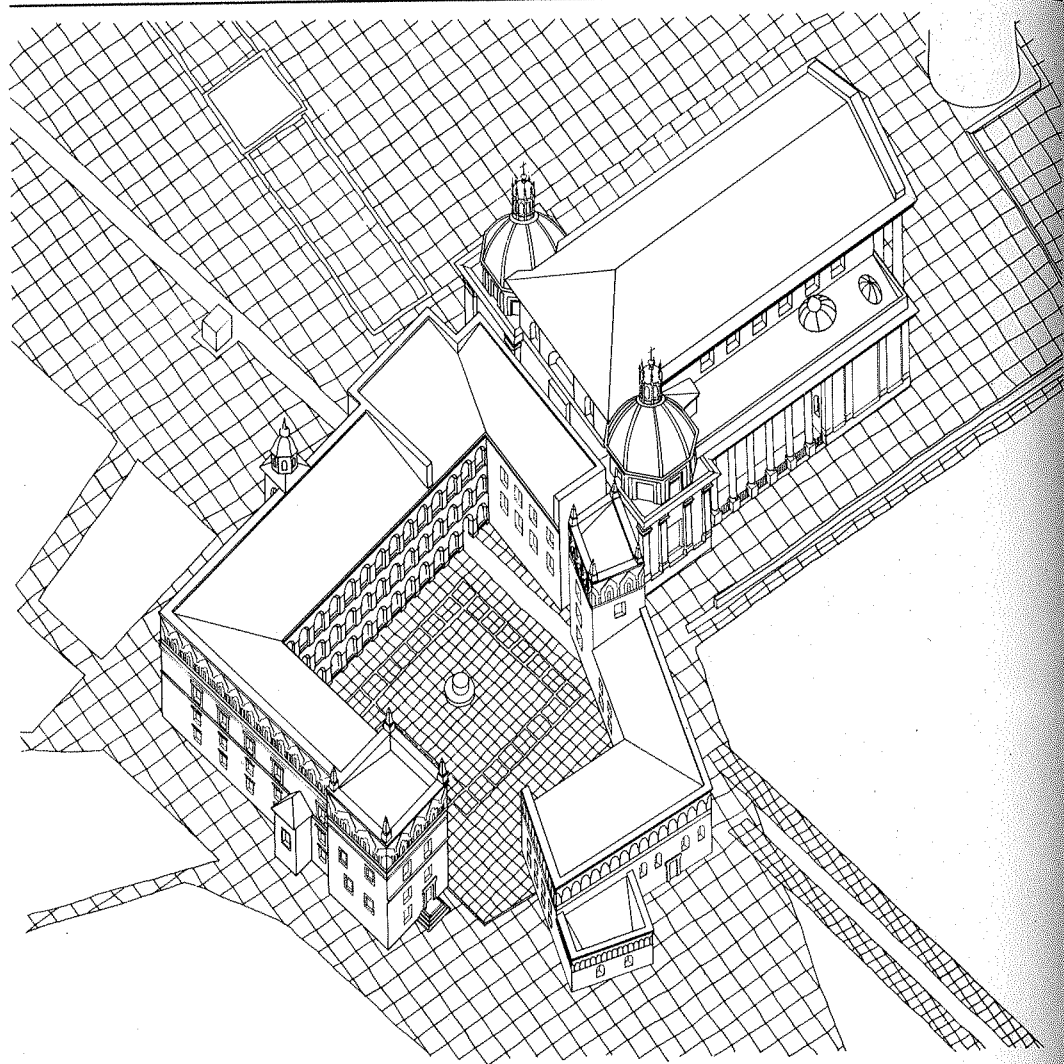
159 Žemutinės pilies kunigaikščių rūmų pirmojo aukšto plano rekonstrukcija (išsistinėmis linijomis žymimos ištirtos vietos, punktyrinėmis — pagal ikonografinę medžiagą ar analogijas). Atsižvelgta į naujausius tyrimų duomenis: 1987 m. prie rytinio korpuso buvo rasta kiemo galerijas laikiusių kolonų pamatų. Todėl, galimas daiktas, kad kiemo galerijos buvo palei visus korpusus. Taip šiame plane jos ir pavaizduotos. Tačiau tik iš tolesnių visos rūmų teritorijos tyrimų galėsime nustatyti tikslią buvusių kiemo galerijų apimtį.

1485 m. statytuose Urbino Dožų rūmuose (238, t. 5, 104, 105). Turint omenyje, kad Brauno atlaso plane Vilniaus pilis greičiausiai vaizduojama dar prieš 1530 m. gaisrą (116; 212, 20), galima manyti, kad tik XVI a. ketvirtajame ar penktajame dešimtmetyje parapetai buvo perdaryti į atikus. Ši prielaida apie rezidencinių kunigaikščių rūmų fasadų architektūros du etapus istoriniams faktams neprieštaruoja: Jogailaičių dinastijos atstovai XV a. pabaigoje—XVI a. su Italijos miestais palaikė ir tiesioginius, ir netiesioginius ryšius.

Žemutinės pilies rezidencinių kunigaikščių rūmų liekanos iki šiol buvo mažai tyrinėtos. Sprendžiant iš Fiurstenhofo 1740 m. plano (žr. 13 pav.), šiandien kunigaikščių renesansinių rūmų liekanų turi būti XV—XIX a. pastato Pilies kalno vakarinėje papėdėje rūsiuose ir rūsyje už katedros rytinės sienos. Kitos pamatų dalys šiuo metu, kaip 3—5 m aukščio mūro liekanos, slypi po žeme.

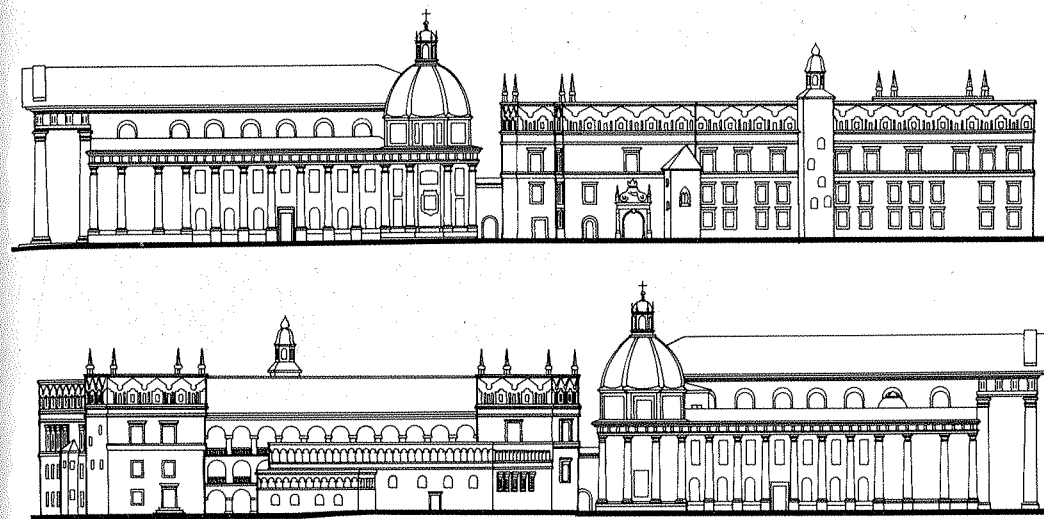
XV—XIX a. pastatas Pilies kalno vakarinėje papėdėje šiuo metu yra dviejų aukštų. Sprendžiant iš J. Ozemblovskio litografijos (žr. 23 pav.), jo fasadus XIX a. pradžioje skaidė ritmingai pasikartojančios, per abu aukštus einančios tarplangės išdėstytos mentės. Per XIX a. antrosios pusės rekonstrukciją fasadai tapo

160 Vaizdas į Žemutinės pilies kunigaikščių rezidencinius rūmus iš šiaurės rytų pusės (ilustracija iš architektų A. Gučo, J. Jurgelionio, N. Kitkausko ir S. Motiekos 1983 m. parengto LTSR kultūros centro Nacionalinės meno galerijos konkursinio projekto). Šioje rekonstrukcijoje kiemo galerijos ties vakariniu korpusu nepažymėtos (žr. 159 pav.), o tarp šiaurinio ir rytinio korpusų, remiantis Fiurstenhofo planu, paliktas tuščias tarpas. Beje, 1987 m. aptiktas šiuos korpusus jungusios, Fiurstenhofo plane irgi nepažymėtos mūro sienos pamatas. Gal joje buvo vartai? (Žr. 155 ir 212 pav.)

eklektiški (162 pav.). 1976 m., tiriant šį pastatą, nustatyta, kad jo rūsių sienos ir skliautai išmūryti per keletą etapų (163 pav.). Seniausia yra pietinė 10,3×9,5 m rūsių patalpa, anksčiau buvusi užversta griuvenomis, 1940 m. rasta ir išvalyta (31, Nr. 49), tačiau, prasidėjus karui, ilgą laiką netyrinėta. Šios patalpos sienos labai storos (2,75–3,1 m). Sienų paviršiuje plytos rištos gotikininiu būdu, plytų matmenys panašūs į Aukštutinės pilies rezidencinių rūmų plytų matmenis, būdingi gotikai (vidutiniai plytų dydžiai: 29–30×13,5–14,5×7,5–8,5 cm). Keturkampio plano rūsių patalpa dengta keturių travėjų skliautu, atremtu centre į vienintelį kvadratinio skerspjūvio stulpą.

1985 m. prie šio pastato pietvakarių kampo, iškasus perkasą, atsidengė dar vieno panašaus dydžio rūsių, taip pat dengto keturių travėjų skliautu, liekanos. Šiaurinė jo siena buvo 2,4 m storio, joje rastas durų į rūsį angokraštis. Rūsysis buvęs tinkuotas. Rūsįs skiriančioje sienoje būta durų.

161 Žemutinės pilies rūmų pietinis ir šiaurinis fasadas

Abiejų rūsių sienų storumas leistų manyti, kad virš jų yra buvęs kelių aukštų pastatas. Sprendžiant iš plytų dydžio, jis statytas XV amžiuje. Greičiausiai su šiuo pastatu galima tapatinti vieną Brauno atlase vaizduojamą Žemutinės pilies rūmų fligelį.

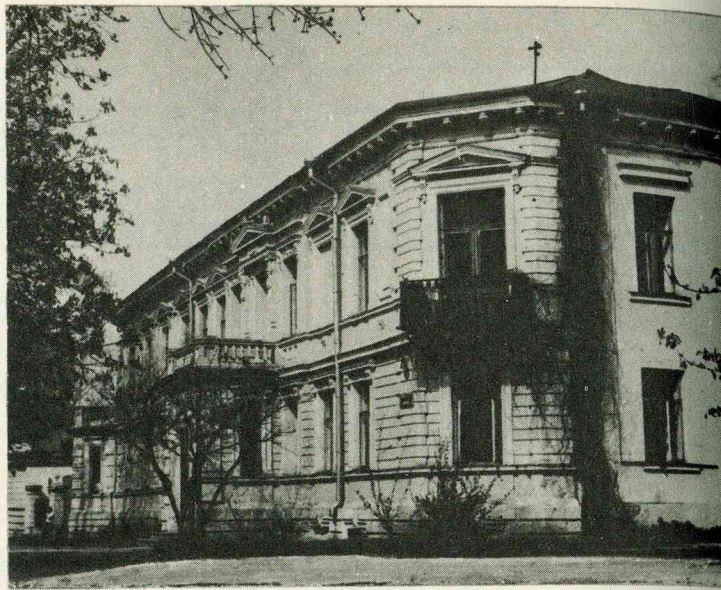
XVI a. pirmojoje pusėje gotikinis pastatas įjungtas į tuomet statytą Žemutinės pilies renesanso stiliaus rezidencinių rūmų rytinį korpusą. Prie gotikinių rūsių iš šiaurės pusės tuomet pristatyti nauji rūšiai; juos jungė senojoje 3 m storio sienoje įrengtas praėjimas. Šios rūsių dalies sienų ir skliautų plytų matmenys jau renesansiniai (vidutiniai plytų dydžiai: 30–31×15,2–16×8–9 cm), nors plytų rišimas dar gotikinis. Tai būdinga daugeliui XVI a. pirmojoje pusėje statytų Žemutinės pilies pastatų.

XV–XIX a. pastato Pilies kalno papėdėje rūsių kelios šiaurinės patalpos pristatytos XIX a. pradžioje. Matyt, tuo metu pa ilginta į šiaurės pusę ir antžeminė pastato dalis. Išlikusioje antžeminėje rytinio korpuso dalyje XIX a. pradžioje išmūryta naujų sienų, todėl po jomis rūsių skliautai iš apačios paremti mūro arkomis, masyviais stulpais ar pertvaromis. Taigi senasis gotikinių ir renesansinių rūsių vaizdas buvo gerokai pakeistas.

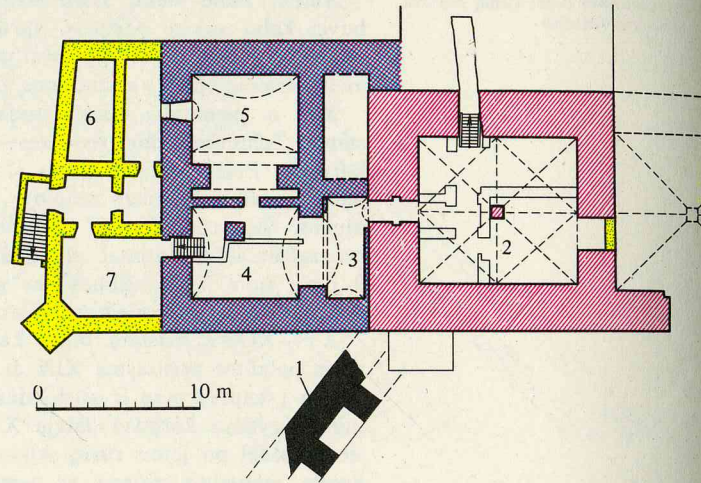
Žemutinės pilies kunigaikščių rūmų liekanoms priklauso už katedros rytinės sienos esantis rūsysis (plane pažymėtas „A“, 164 pav.). Jo ilgis apytikriai lygus katedros halinės trinavės dalies pločiui, pietinis ir šiaurinis jo galai atskirti pertvaromis. Šiaurinės rūsių dalies plotis 3,9 m, pietinės — 5,2 m. Dėl to rūsių rytinė siena nelygiagreti katedros rytinei sienai. Skliauto storis 50 cm, jo raktas skliauto viršuje yra 0,9 m gylyje nuo dabartinio žemės paviršiaus. Skliauto paviršiuje vyrauja gotikinis plytų rišimas, tačiau kai kur į plytų eilę dėti du trumpainiai ir vienas ilgainis. Plytų matmenys dar būdingi gotikai (vidutiniai dydžiai: 30,5–32,5×14,5–15,2×7,7–8,5 cm).

Rūsysis „A“ statytas vėliau už katedrą, jo skliauto vakarinė pėda priglausta prie katedros rytinės sienos pamato, jis uždengė katedros fasadinį, netinkuotą gotikinio mūro paviršių. Kitaip yra

162 XV—XIX a. pastato Pilies kalno papėdėje fasadas

163 XV—XIX a. pastatas Pilies kalno papėdėje. Rūsio planas. Istorinė-stilistinė kartograma:
1 — pastato su kontraforsais liekanos,
2 — kvadratinio plano patalpa,
3, 4, 5 — patalpos, įrengtos XVI a. pirmojoje pusėje,
6, 7 — patalpos, įrengtos XIX a. pradžioje

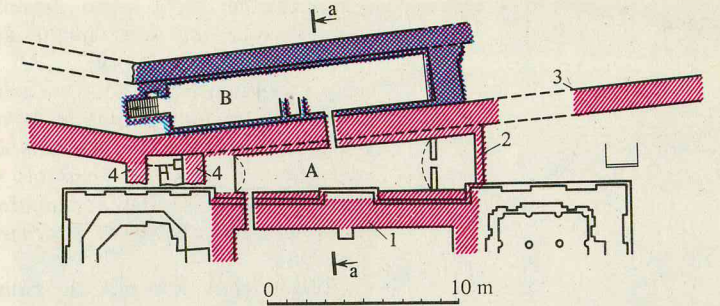
³⁸ Ties šv. Kazimiero koplyčios pietrytiniu kampu (per 1,4 m nuo rytinės sienos) 1964 m. 1,6 m gylje aptiktas nedidelio pastato kamapas su degusių sluoksniu ir griuvenomis padengtomis plytų grindimis (40, 10). Pastatas galėjo būti dar gotikos laikų, jo plytų vidutiniai matmenys: 31—31,5×15×8,5 cm.

su šio rūsio skliauto rytine pėda: ji mūryta kartu su rytų pusėje esančia masyvia 2,8—2,85 m storio siena.

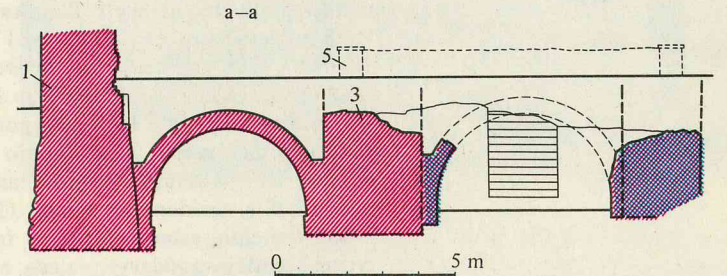
Už rūsio „A“ šiaurinės galinės sienos dar prieš karą buvo rastos dviejų lygiagrečių cilindrinė skliautų liekanos, kurių išilginės ašys orientuotos vakarų—rytų kryptimi. 1964 m., tiesiant šiluminę trasą, jie vėl atkasti (40, 19, 20). Jais dengti rūšiai buvo neplatūs, vienas jų 1,85 m pločio. Manoma, kad abu rūšiai priklausė gotikiniam pastatui, į kurį iš pietų pusės buvo atremtas virš rūsio „A“ stovėjęs pastatas. Rūsio gotikinių skliautų vakarinė dalis nugriauta XVIII a. pabaigoje statant zakristiją. Pastaruoju metu čia buvo kasama perkasa P—30 (žr. 77 pav.), kurioje vėl pasiektas cilindrinio skliauto viršus³⁸.

Į rytus nuo rūsio „A“ 1968—1970 m. atkasta dar vieno 4,7 m pločio rūsio (plane pažymėto „B“) liekanų. 1972 m. šioje

164 Žemutinės pilies rezidencinių rūmų vakarinio korpuso dalies rūsio planas.
A — katedros rytinėje pusėje išlikusio rūsio planas:
1 — katedros rytinė siena,
2 — patalpos A pietinė siena,
3 — siena, skirianti A ir B patalpas,
4 — XV a. gotikinio pastato liekanos,
B — rūmų vakarinio korpuso rūsio liekanos

165 Rūmų vakarinio korpuso rūsio pjūvis a—a:
1 — katedros rytinė siena,
3 — siena, skirianti A ir B patalpas,
5 — 1972 m. įrengta sienutė, ribojanti oro kondicionavimo patalpą

³⁹ Fiirstenhofo plane tarp rezidencinių kunigaikščių rūmų (į pietus nuo vartų į rūmų kiemą) ir pietinių Pilies vartų vaizduojama siena, pavadinta „Fermette“ (žr. 13 pav.). Sieną, kurios atkarpa tarp rūsio „A“ ir „B“ esame aprašę, turėjo būti už keliolikos metrų į vakarus nuo jos.

vietoje įrengta tuometinės Paveikslų galerijos oro kondicionavimo įrengimų patalpa. Rūsio šiaurinėje sienoje yra buvusi anga, už kurios rasta iš plytų mūrytos laiptinės liekanų. Šoninėje laiptinės sienoje buvo niša. Išliko tik rūsio cilindrinio skliauto atramų fragmentų (165 pav.). Rūsio sienų ir skliauto plytos renesansinės (vidutiniai dydžiai: 30—31,5×15—16,5×7—8 cm). Galima manyti, kad rūšys pastatytas XVI a. pirmojoje pusėje. Virš jo buvo rezidencinių rūmų vakarinis korpusas.

Rūšius „A“ ir „B“ skirianti siena, kaip minėta, mūryta kartu su rūsio „A“ skliautu, tačiau rūsio „B“ skliautas nesujungtas su ja, mūrytas vėliau. Šios sienos tęsinio reiktų ieškoti į pietus nuo rūsio „A“ ir „B“. 1964 m. už 8 m nuo šv. Kazimiero koplyčios pietryčių kampo rastas 2,4 m storio iš akmenų ir plytų mūrytos sienos fragmentas. Į sieną iš rytų pusės rėmėsi stambūs cilindriniai skliautai, jie buvo įlaužti (40, 9). Sienos kryptis sutapo su tarp rūsio „A“ ir „B“ minėtos sienos kryptimi. Apie 3 m storio senovinės sienos liekanų netoli šios vietos rasta prieš karą, ji ėjo ta pačia kryptimi. Apie tai yra rašęs M. Moreliovskis (31, Nr. 32a ir 53). Gaila, kad neišliko tikslesnių duomenų apie šį sienos fragmentą bei jo vietą³⁹.

Į šiaurės rytus nuo katedros zakristijos 1964 m. taip pat rastas tarp rūsio „A“ ir „B“ praeinančios sienos (kunigaikščių rūmų vakarinio korpuso vakarinės sienos) tęsinys (40, 20).

Mūsų nuomone, į rytus nuo katedros iš tikrųjų yra buvusi mūro siena, Žemutinės pilies teritoriją dalijusi į dvi dalis: vakarinę ir rytinę. Nuo XIV a. pabaigos vakarinėje dalyje koncentravosi Vilniaus vyskupo bei kapitulos pastatai, o rytinė dalis priklausė Lietuvos didžiajam kunigaikščiui. Šios sienos masyvumas, jos kiartinė konstrukcija, horizontalių akmenų eilių kaita su ly-

ginamosiomis plytų mūro juostomis bei gotikinės plytų proporcijos liudytų, jog siena statyta dar gotikos laikotarpiu. Šią sieną ir pastatą, buvusį virš rūsio „A“ ir stovėjusį prie katedros rytinės sienos, reiktų priskirti XV a. viduriui ar antrajai pusei.

XVI a. pirmojoje pusėje buvo pastatytas kunigaikščių rūmų vakarinis korpusas, kuriam priklausė rūsio „B“. Vėliau, greičiausiai XVII a. (40, 23), pastatas virš rūsio „A“ buvo nugriautas, o jo vietoje atsirado Fiurstenhofo plane pavaizduotas kelias. Pastatas su rūsio „B“ buvo nugriautas XVIII a. pabaigoje—XIX a. pradžioje.

Rezidencinių kunigaikščių rūmų pietinio korpuso liekanos neįtirtos. Fiurstenhofo plane prie šio korpuso iš pietų pusės vaizduojami du nedideli keturkampiai rizalitai. Sprendžiant iš P. Smuglevičiaus (žr. 157 pav.) ir K. Račinskio piešinių (žr. 19 pav.), čia yra buvę du bokšteliai, pietinio korpuso vakarinis bokštelis su gotikiniu smailiaarkiu langu. Vadinasi, galimas daiktas, ir pietiniame korpuse buvo likę gotikinių sienų fragmentų. M. Moreliovskis net manė, kad pietinio korpuso pietinė siena yra gynybinė su bokšteliais; ji gynė, anot jo, iš pietų pusės senosios kunigaikščių rezidencijos kiemą (31, Nr. 50, 51).

Rezidencinių rūmų vakarinio ir rytinio korpuso rūsijų liekanų tyrimas padėjo susidaryti vaizdą apie šių rūmų dalių raidos etapus. Rūmų korpusų netaisyklingą konfiguraciją ir jų vidinio kiemo netaisyklingumą galima kaip tik paaiškinti tuo, kad XVI a. pirmojoje pusėje į naujai statomus rūmus reikėjo įjungti ankstesnius gotikinius pastatus bei derintis prie jų plano.

Pilies rūmų tarnybinių pastatų liekanos.

Pilies kalno vakarinė atraminė siena

Į šiaurę nuo rezidencinių kunigaikščių rūmų maždaug 110 m ilgio ir 55—80 m pločio ruože stovėjo trys ilgi tarnybiniai bei ūkiniai korpusai. XVIII a. viduryje jie vaizduojami Fiurstenhofo plane (žr. 13 pav.). Pastatai buvo išdėstyti trimis eilėmis. Šiaurvakarinis korpusas šliejosi prie Žemutinės pilies gynybinės sienos, jo ilgis XVIII a.—apie 150 metrų. Už kelių metrų į pietryčius nuo šio korpuso buvo vidurinis apie 100 m ilgio siauras korpusas. Juos skyrė senasis kelias, ejęs nuo Pilies gatvės tilto per Vilnios kairiąją šaką. Vidurinio korpuso šiaurinis galas dviem fligeliais buvo sujungtas su trečiąja, pietine pastatų eile, iškilusia Pilies kalno pietinėje papėdėje; sprendžiant iš Fiurstenhofo plano, čia yra buvę du pastatai. Pilies kalno vakarinio šlaito sutvirtinimui Fiurstenhofo plane vaizduojama siena su dešimčia iškyšų, primenančių kontraforsus. Šiauriniame sienos gale yra išlinkimas, forma primenantis bokštą.

Pilies rūmų tarnybinių korpusų išorines sienas kai kur jungė arkos, tarp korpusų buvo įsiterpę įvairaus dydžio ir formos kiemai.

166 Pilies prižiūrėtojo namo fasadas

Iki mūsų dienų iš šių pastatų yra išlikusi šiaurvakarinio korpuso didesnė dalis (dabar čia Istorijos ir etnografijos muziejus) ir pilies prižiūrėtojo (horodničiaus) namas pietinėje Pilies kalno papėdėje.

Pilies prižiūrėtojo namo (120 pav.) rytinė siena sujungta su Pilies kalno šiaurine ir vakarine atramine siena, pats pastatas taip pat pritaikytas kalno šlaitams prilaikyti. Šiam tikslui skirta jo masyvi, laiptais į apačią plėtėjanti rytinė siena, statmenos kalnui skersinės sienos, atliekančios kontraforsų funkciją (167 pav.). Anksčiau pastatas turėjo dvišlaitį stogą. Nuo 1958 m. jame yra Istorijos ir etnografijos muziejaus fondai bei muziejaus administracinės patalpos.

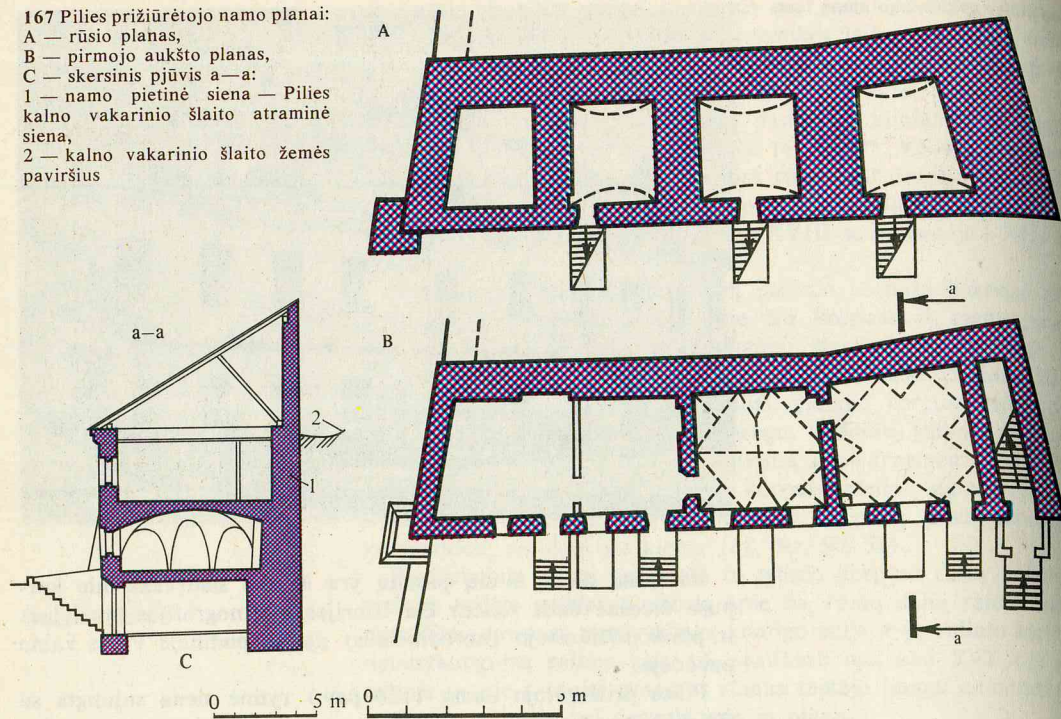
Pilies prižiūrėtojo namas yra dviaukštis, netaisyklingo stačiakampio plano (32,9×8,9—10,4 m). Į pirmojo aukšto tris patalpas yra durys iš lauko; į antrojo aukšto patalpas, šiuo metu išdėstytas vienpuse koridorine sistema, veda pietinėje dalyje esantys laiptai. Yra trys rūsiai, dengti cilindriniais netinkuotais skliautais. Rūsijų galinės sienos mūrytos gotikiniu būdu, plytos renesansinės (vidutiniai dydžiai: 31—32×15,5—16×7,5—8 cm, jų kraštinių santykis 1:b:h=2:1:0,48—0,5). Daugelis plytų dar raudonos spalvos, bet pasitaiko viena kita ir rusva bei geltona. Pagal mūro technikos ypatybes šį pastatą galima datuoti XVI a. pirmąja puse. Pastato pirmojo aukšto dviejų pietinių patalpų skliautai primena kupolinius kevalus: tinkuoti, bet liunečių susikirtimo vietose briaunos paryškintos. Skliautai jau renesansiniai, tik su gotikos bruožais. Antrojo aukšto perdangos medinės, iš apačios tinkuotos, lygios.

Pastato senieji fasadai neišlikę, šiuo metu jie lygūs, langų ir durų angos stačiakampės, be apvadų, stogas vienslaidis.

Į pietus nuo šio pastato išliko Pilies kalno vakarinės atraminės sienos liekanų (168 pav.). Jos ilgis buvo apie 98 m. Fiurstenhofo plane ši siena išgaubta į Pilies kalno išorę. Tai patvirtina ir sienos archeologiniai tyrimai⁴⁰ (33, 27), nors 1964 m. nustatyta, jog šiaurinis sienos galas truputį išlinkęs į kalno pusę (14).

⁴⁰ Pilies kalno vakarinės atraminės sienos archeologiniai ir architektūriniai tyrimai buvo daromi 1964, 1977 ir 1979 metais.

167 Pilies prižiūrėtojo namo planai:
A — rūšio planas,
B — pirmojo aukšto planas,
C — skersinis pjūvis a—a:
1 — namo pietinė siena — Pilies
kalno vakarinio šlaito atraminė
siena,
2 — kalno vakarinio šlaito žemės
paviršius

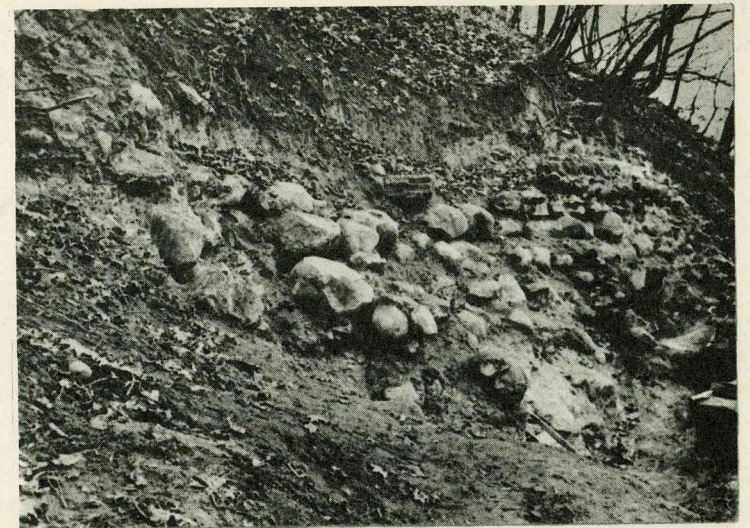

Vakarinė atraminė siena buvo apie 12 m aukščio, apatinė jos dalis apie 3,4 m, o viršutinė 2,4 m storio. Manoma, kad sienos viršuje buvo gynybinis parapetas saugoti prieigoms į Aukštutinę pilį. Galimas daiktas, už parapeto buvo ne vien šaulių takas, bet ir kelias į Aukštutinę pilį, nes jį nesunku išžiūrėti Aukštutinės pilies vakariniame šlaite F. Getkanto 1648 m. plane (žr. 10 pav.).

Vakarinė atraminė siena, mūryta daugiausia iš lauko akmenų. Akmenys dėti horizontaliomis juostomis, tarp kurių buvo įterpiama išlyginamoji plytų eilė. Mūro juostų aukštis 40–65 cm, mūro sluoksniuotumas ypač pastebimas viršutinėje sienos dalyje, kur nutrupėjęs apdailos plytų sluoksnis. Atkasus apatinę sienos dalį, nustatyta, kad pirminis sienos paviršius mūrytas iš plytų, kurių matmenys ir proporcijos renesansiniai (vidutiniai plytų dydžiai: 30,5–31,5×15,5–16×7,5–8 cm; jų kraštinių proporcijos: l:b:h=1,96:1:0,48–0,5).

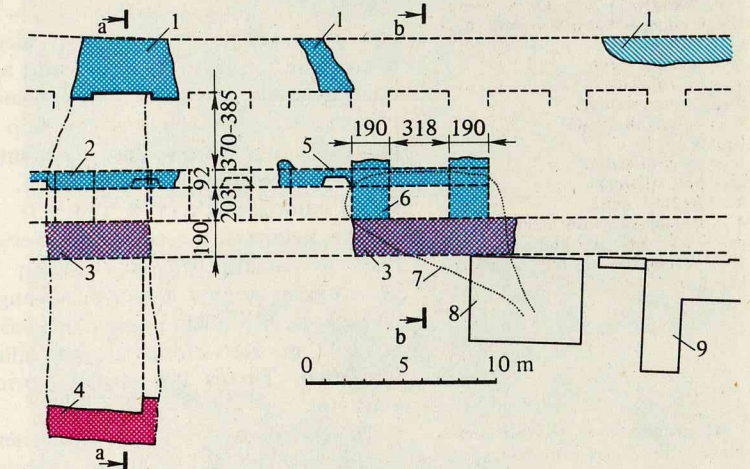
Kasant perkasą už 24 m į vakarus nuo pilies prižiūrėtojo namų, be aprašytosios vakarinės atraminės sienos, aptikta dar trijų mūro sienų, ėjusių beveik lygiagrečiai viena kitai, liekanų (169, 170 pav.). Vakarinę atraminę sieną sąlygiškai pavadinus pirmąja siena, kitų sienų liekanos, tolstant nuo Pilies kalno, atitinkamai pavadintos antrąja, trečiąja ir ketvirtąja siena (18). Iš jų masyviausia ir geriausiai išlikusi trečioji siena, esanti už 6,7–6,8 m į vakarus nuo pirmosios (vakarinės) liekanų. Trečioji siena buvo 1,86–1,9 m storio, mūryta iš lauko akmenų ir plytų. Į sienos paviršių išėina akmenų eilės, tačiau akmenys eilėse dėti su tarpais, kurie užpildyti plytomis. Sienos vakarinis paviršius vertikalus, mūrytas tvarkingai, buvo tinkuotas (rasti du tinko sluoks-

168 Pilies kalno vakarinės atraminės sienos liekanų vaizdas (prieš sienos restauraciją)

169 Vakarinės atraminės sienos ruože 1977 ir 1979 m. tirtų vietų planas:

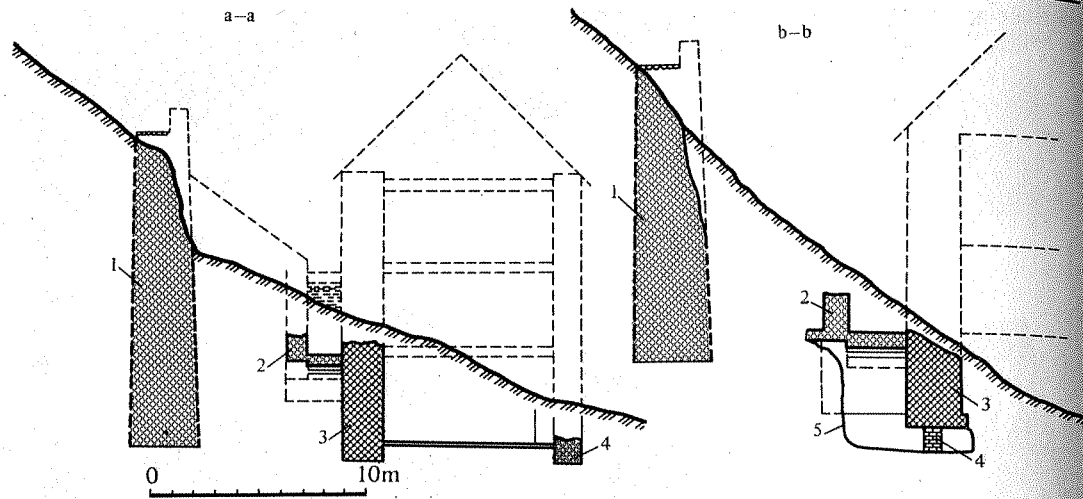
- 1 — pirmoji (atraminė) siena,
- 2 — antroji siena,
- 3 — trečioji siena,
- 4 — ketvirtoji siena,
- 5 — antrosios sienos nišos,
- 6 — skersinės sienos — kontrafor-sai,
- 7 — požeminės grunto išplovos kontūras,
- 8 — transformatorinė,
- 9 — XIX a. statytas pastatas

niai). Trečiosios sienos mūre pastebima gotikinio plytų rišimo žymių, vidutiniai plytų matmenys: 29,5–30,5×14,5–15×8,5 cm.

Iš abiejų šios sienos pusių yra buvusios patalpos. Vakarinėje pusėje grindų absoliutinė altitudė 93,1 m, o rytinėje 97,35 m. Taigi grindų lygiai skyrėsi net 4,25 m. Peršasi išvada, kad, prieš statant pirmąją sieną, trečioji galėjo būti Pilies kalno vakarinio šlaito atraminė siena. Pagal mūro ypatybes ir archeologinius radinius trečioji siena pastatyta XV a. pabaigoje—XVI a. pradžioje. Prie jos iš vakarų pusės galu rėmėsi cilindrinis skliautas.

Chronologiškai seniausios yra ketvirtosios sienos liekanos. Ji nelygiagreti su trečiąja, į šiaurę atstumas tarp jų mažėja. Perkamos ruože jis buvo 9,33–9,8 m. Vakarinėje perkamos dalyje rastas ketvirtosios sienos atsišakojimas į kalno pusę, vadinasi, čia buvo patalpos kampas. Ketvirtosios sienos storis 1,34–1,4 m; ji mūryta iš raudonų plytų, kurių vidutiniai matmenys: 29,4×13,4×

170 Vakarinės atraminės sienos ruože mūrų liekanų skersiniai pjūviai. Pjūvis a—a:
1 — pirmoji siena,
2 — antroji siena,
3 — trečioji siena,
4 — ketvirtoji siena.
Pjūvis b—b:
1 — pirmoji siena,
2 — antroji siena,
3 — trečioji siena,
4 — trečiosios sienos atrama, įrengta prieš 150—200 metų,
5 — požeminės grunto išplovos kontūras

8,8 cm, kraštinių santykis: 1:b:h=2,19:1:0,65. Sienos konstrukcija kiautinė, paviršiuje matyti vien plytų galai. Vilniaus pilių teritorijoje panašių dydžių plytų aptikta Žemutinės pilies rytinėje gynybinėje sienoje, Aukštutinės pilies kunigaikščių rūmų pirmojo statybos etapo mūre, taip pat Jogailos dovanotų Vilniaus vyskupui rūmų sienose. Remiantis šiomis analogijomis, taip pat keletu archeologinių radinių (33, 21), ketvirtosios sienos liekanos datuojamos XIV a. (18, 33).

Prie ketvirtosios sienos nuo Neries pusės buvo prieangis, nes rasta jo pamatų iš lauko akmenų liekanų. Ties šiuo prieangiu ketvirtojoje sienoje buvo durų anga, kuri net tris kartus rekonstruota. Iš pradžių angos plotis buvo 1,65 m, vėliau ji susiaurinta iki 1,12 m. Ketvirtosios sienos vidinėje pusėje ryškūs du tinko sluoksniai. Tinkas 0,2—1 cm storio, jo paviršius nelygus, nuglaistytas.

Taigi seniausia yra ketvirtoji siena. Galbūt tai yra 1396 m., slenkant Pilies kalno šlaitui, sugriautų Monvydo rūmų siena. Vėliau, XV a. pabaigoje—XVI a. pradžioje, šioje vietoje pastatytas naujas korpusas, kurio masyvi rytinė siena įgilinta iki 5 m į kalno papėdės natūralų gruntą (šitaip siekta sutvirtinti papėdę). Naujai statomo korpuso vakarinei sienai tuo metu panaudotos XIV a. pastato gotikinės sienos (aprašytosios ketvirtosios sienos) liekanos, rekonstruota senoji durų anga bei tarp abiejų sienų įrengta cilindriniais skliautais dengta patalpa. Sprendžiant iš trečiosios ir ketvirtosios sienų storio, XV a. pabaigoje—XVI a. pradžioje pastatytas naujasis korpusas galėjo būti kelių aukštų. Galimas daiktas, šis korpusas yra vienas iš trijų Brauno atlase vaizduojamų ir prie Žemutinės pilies rūmų priskirtų pastatų⁴¹.

Šis korpusas vaizduojamas 1740 m. Fiirstenhofo plane (žr. 13 pav.). Čia, vakarinėje pilies kalno papėdėje, išilgai atraminės kalno sienos nupieštas sudėtingo plano pastatas, kurio išilginės rytinė ir vakarinė sienos nelygiagrečios viena su kita, tarpas tarp jų siaurėja siaurės kryptimi (taip pat nelygiagrečios atkastosios trečioji ir ketvirtoji sienos).

⁴¹ G. Brauno atlaso Vilniaus miesto planas (žr. 5 pav.) braižytas žiūrint iš vakarų į rytus, o ne iš pietų į šiaurę, kaip šiuo metu priimta braižant žemėlapius bei miestų planus. Sudarant G. Brauno atlaso Vilniaus miesto planą, pagrindiniu stebėjimo tašku, kaip atrodo, buvo Tauro kalnas (jo vieta ties dabartiniu studentų bendrabučiu). G. Brauno plane gana tiksliai pasaulio šalių atžvilgiu yra vaizduojama Pilies ir Didžiosios gatvės rytinė išsklotinė. Pratepus šios išsklotinės šiaurinę atkarpą į Žemutinės pilies teritoriją, ji baigiasi prie Neries ties aštuoniasienių bokštu, vadinamuoju Zibintu (Nr. 8, *der Lucerne*). Vilniaus senamiesčio plane (žr. 4 pav.) Pilies gatvės ašis taip pat baigiasi maždaug ties Istorijos ir etnografijos muziejaus šiauriniu kampu, t. y. ties XVI a. čia stovėjusiu Zibintu. Įdomu tai, kad G. Brauno Vilniaus plane

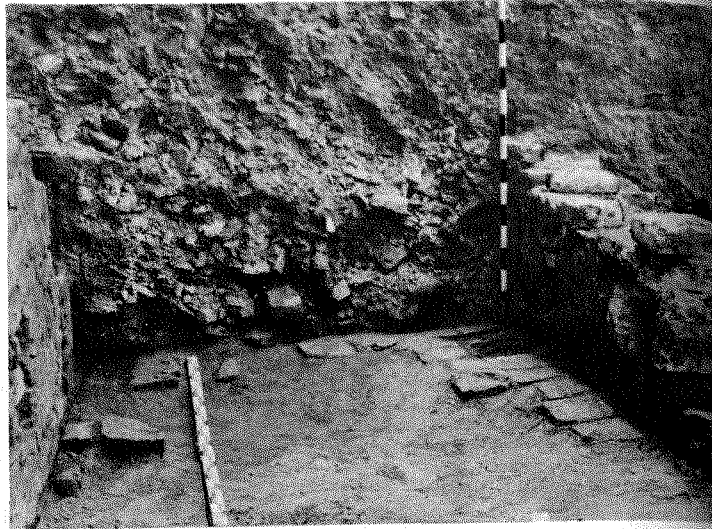
buvusios Pilies gatvės ašyje sustatyti pilių teritorijos pastatai: jaunosios karalienės rūmai, šv. Onos-šv. Barboros bažnyčia, pilies rūmai (*das Slochs*), vadinasi, šie pastatai yra tiksliai orientuoti pagal to meto Vilniaus miesto situaciją. G. Brauno Vilniaus plane neatitinka realios padėties tik katedra, drabantų bei pilies išdininko pastatai, jų pietiniai fasadai yra atsukti į vakarus. Taigi neteisūs buvo autoriai, teigę, kad G. Brauno plane vaizduojamą visą pilies kvadratą reikia pasukti iš vakarų į rytus 90° kampu taip, kad fasadai žvelgtų ne į vakarus, o į pietus (63, 46; 105, 12; 116, 27). Ši pastaba tinka ne visam pilies kvadratui, o tik jo priekinei kraštinei, apimančiai ruožą nuo katedros iki dešiniajame kampe esančio apvaliojo bokšto.

171 Ketvirtoji siena, priešais ją patalpos grindys iš degto molio plytų

172 Įėjimo liekanos ketvirtojoje sienoje

173 Praėjimo (koridoriaus) tarp antrosios ir trečiosios sienos liekanos

Analizuojant istorinę medžiagą bei pastarojo meto natūros tyrimų duomenis, prieita išvada, kad XVI a. antrojoje pusėje (o gal ir viduryje) šis korpusas priklausė Mikalojui Radvilai. Literatūroje nurodoma, kad M. Radvila ties jo rūmais nuslinkusius Pilies kalno šlaitus tvirtinęs, darbams vadovavęs Petras Bohemietis (206; 214, 65). Tvirtinant šlaitus, atlikti dideli, įdomūs, aukšto techninio lygio (beveik šiuolaikiniai) inžineriniai darbai (206). Sprendžiant iš XVI a. pilies rekonstrukcijos sąskaitų, tuo metu buvo statomas kažkoks požeminis praėjimas, tačiau, remiantis vien sąskaitomis, nebuvo galima nustatyti, nei kur jis ėjo, nei kokia buvo jo paskirtis. Prieš karą buvo iškelta prielaida, kad šis praėjimas galbūt jungė Aukštutinę pilį su Žemutine arba juo buvo palaikomi ryšiai tarp pilies ir Radvilų rūmų (206).

Remiantis 1977 ir 1979 m. natūros tyrimais, nustatyta, kad Pilies kalno vakarinė atraminė siena, palyginti su greta rastomis trečiaja ir ketvirtąja sienomis, statyta vėliausiai — kai Petras Bohemietis tvirtino pilies papėdę, t. y. XVI a. viduryje.

Tarp kalno vakarinės atraminės sienos (pirmosios sienos) ir trečiosios sienos rasta mūro konstrukcijų (žr. 169, 170 pav.), kurios, matyt, priklausė tiems patiems sudėtingiems, kartu su vakarine siena statytiems XVI a. sąskaitose minimiems inžineriniams įrenginiams. Tarp pirmosios ir antrosios sienų aptikti savotiški požeminiai kontraforsai, išdėstymo pobūdžiu primenantys Fiurstenhofo plane pavaizduotas kontraforsų tipo atramas. Jų plotis 1,8—1,9 m, tarp jų rastos vienos plytos storio skliautų perdangos, išmūrytos ant natūralaus grunto, prieš tai jį nukasus pagal norimą formą. Požeminiai kontraforsai kartu su skliautų perdangomis priglausti prie trečiosios sienos, tačiau su ja nesujungti. Skliautinė perdanga už 2,05 m į rytus nuo trečiosios sienos baigiasi vertikalia 0,92 m storio siennele (žr. 170 pav.; vadinamoji antroji siena), kurios paviršiuje plytos mūrytos gotikiniu būdu. Sienos pamatai arkiniai, arkų kontūras sutampa su skliautų perdangos arkomis. Antroji siena mūryta kartu su skliautų perdanga.

⁴² Skliautų perdangos, gulėjusios ant grunto, taip pat tvirtino kalno papėdę. Kad gruntą dengti skliautais buvo tikslinga, liudija viename šių skliautų ruože rasta didelė tuštuma. Prieš keletą šimtmečių ji buvo susidariusi po trečiaja siena ir skliautų perdanga požeminiams šaltiniui išplovus iš po skliauto gruntą (žr. 169, 170 pav.).

Per tyrimus rastas antrosios sienos apie 20 m ilgio ruožas. Į rytus nuo antrosios sienos požeminiai kontraforsai turėjo perėti į arkbutanų tipo atramas, išsiremiančias į vakarinę atraminę (pirmąją) sieną. Šių atramų pėdsakų pastebima pirmosios sienos liekanose. Pagal jų apmatavimo duomenis pirmosios sienos išorinėje pusėje galėjo būti iki 15 tokių arkbutanų; jie Pilies kalno šlaitų grunto slėgimą perduodavo antrajai sienai bei po ja esančiai skliautų perdangai ir, galimas daiktas, trečiajai sienai⁴².

Visame 20 m tirtame ruože tarp antrosios ir trečiosios sienų būta koridoriaus, panašaus į 2,05 m pločio patalpą, kuri ėjo ir už tyrinėtą ruožą. Koridoriaus grindys išklotos geltonomis keturkampėmis keraminėmis plytelėmis, kurių vidutiniai dydžiai: 23×19,3×6,3 cm. Jų matmenys tokie patys kaip XVI a. viduryje katedroje klotų grindų plytelių; pagrindo smėlis supiltas ant skliauto perdangos. Šoninės koridoriaus sienos buvo tinkuotos, išlikę tinko fragmentai apdegti. Antrojoje sienoje iš koridoriaus pusės buvo įrengtos 1,3—1,4 m pločio ir 0,55—0,6 m gylio nišos, išdėstytos kas 3,7—3,8 m. Nišų paviršiai taip pat tinkuoti; vėliau nišos užmūrytos.

Koridorių su gretimu korpusu jungė trečiojoje sienoje buvusios 1,08 m pločio durys su laipteliais sienos masyve. Tikėtina, kad tokių durų trečiojoje sienoje yra buvę ir daugiau.

Koridoriaus paskirtis neaiški. Jis, matyt, buvo tamsus, be dienos šviesos; galbūt ėjo į pietus palei vakarinę atraminę sieną iki rezidencinių kunigaikščių rūmų. Kažkokio požeminio praėjimo liekanų yra XV—XIX a. pastato, esančio Pilies kalno vakarinėje papėdėje, rūsio gotikinės kvadratinio plano patalpos rytinėje sienoje (žr. 163 pav.).

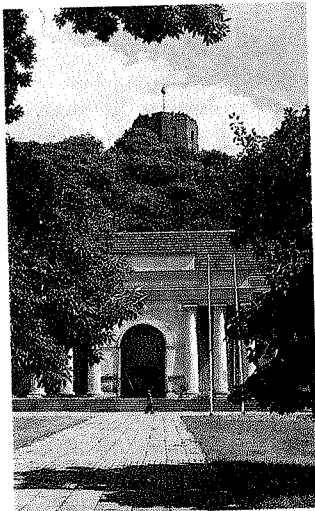
Gal iš tikrųjų yra buvęs požeminis praėjimas tarp kunigaikščių rūmų ir jų tarnybinių pastatų, kurių vienas korpusas, buvęs Pilies kalno papėdėje, XVI a. priklausė Radviloms?

Po savo vyro Trakų vaivados Stanislovo Goštauto mirties (1542 m.) Barbora Radvilaitė-Goštautienė netrukus apsigyveno Vilniuje. Iki šiol vyravo nuomonė, kad jaunoji našlė gyvenusi Radvilų rūmuose, buvusiuose už Žemutinės pilies ribų, prie Neries, kitapus Vilnios kairiosios atšakos. Tarp pilies ir Radvilų rūmų atstumas buvęs nedidelis. Kad jaunajam valdovui ir gražuolei Barbarai būtų patogiau susitikinėti, esą iš pilies sodų į Radvilų rūmus buvusi pastatyta dengta galerija. Tačiau nuo dvariškių ir šiaip smalsuolių akių susitikimų nuslėpti nepavykę... (142, II, 233). 1547 m. vasarą jaunoji pora slapta susituokė.

Neseniai atlikti Pilies kalno vakarinės papėdės tyrimai leidžia iškelti pakankamai pagrįstą prielaidą, kad Žygimantas Augustas galėjo turėti kitą, požeminį praėjimą į Radvilų rūmus. Tai būtų naujas žvilgsnis į šį XVI a. Vilniaus pilyje ryškiai sušvitusį romantiškos meilės epizodą. Toliau tiriant ir restauruojant vakarinę atraminę sieną, gal pavyks rasti daugiau duomenų apie šį praėjimą.

Reikia pastebėti, kad, 1979 m. tiriant Pilies kalno vakarinės atraminės sienos liekanas, Fiurstenhofo plane pavaizduoto panašaus į bokštą statinio liekanų nerasta. Toje vietoje aptiktas arkbutanas, remiąs vakarinę atraminę sieną (33, 27).

Naujasis arsenalas (dabar Istorijos ir etnografijos muziejus)

174 Istorijos ir etnografijos mu-
ziejaus (naujojo arsenalo) pagrini-
nio fasado portalas

Istorijos ir etnografijos muziejaus pastatas yra dviejų aukštų, šiuo metu 130 m ilgio ir 9—15 m pločio (175 pav.). XVIII a. antrojoje pusėje M. Knakfusas pastato fasadams suteikė klasicizmo bruožų. Šoninius fasadus ritmingai dalija mentės, einančios per abu aukštus ir primenančios didžiojo orderio piliastrus. Tarp jų — stačiakampiai langai. Pietvakariniame fasade įkomponuotos aklinos langų ir durų nišos. Visą pastatą juosia kelių braukų pastogės karnizas. Pagrindinį įėjimą iš šiaurės vakarų pabrėžia 1816 m. pastatytas ampyrinis šešių dorėninio orderio kolonų portikas su arka ir nedideliu laiptuotu frontonu⁴³. Patalpos abiejuose aukštuose išdėstytos anfiladiškai. Į antrąjį aukštą ir pastogės patalpas patenkama iš dviejų laiptinių, esančių už 26—29 m nuo abiejų pastato galų.

1960—1965 m. pagal architekto S. Lasavicko ir inžinieriaus N. Kitkausko projektą (19; 21) pastatas iš esmės remontuotas, abu jo aukštai pritaikyti LTSR istorijos ir etnografijos muziejui, o pastogėje įrengtos saugyklos. Kartu prie šiaurinio fasado restauruotas nedidelis buvęs kalėjimo priestatėlis (176 pav.) ir šiaurinės gynybinės sienos fragmentas; prie pietrytinio fasado žemės paviršius pažemintas iki viršutinio XVI a. kelio akmenų grindinio.

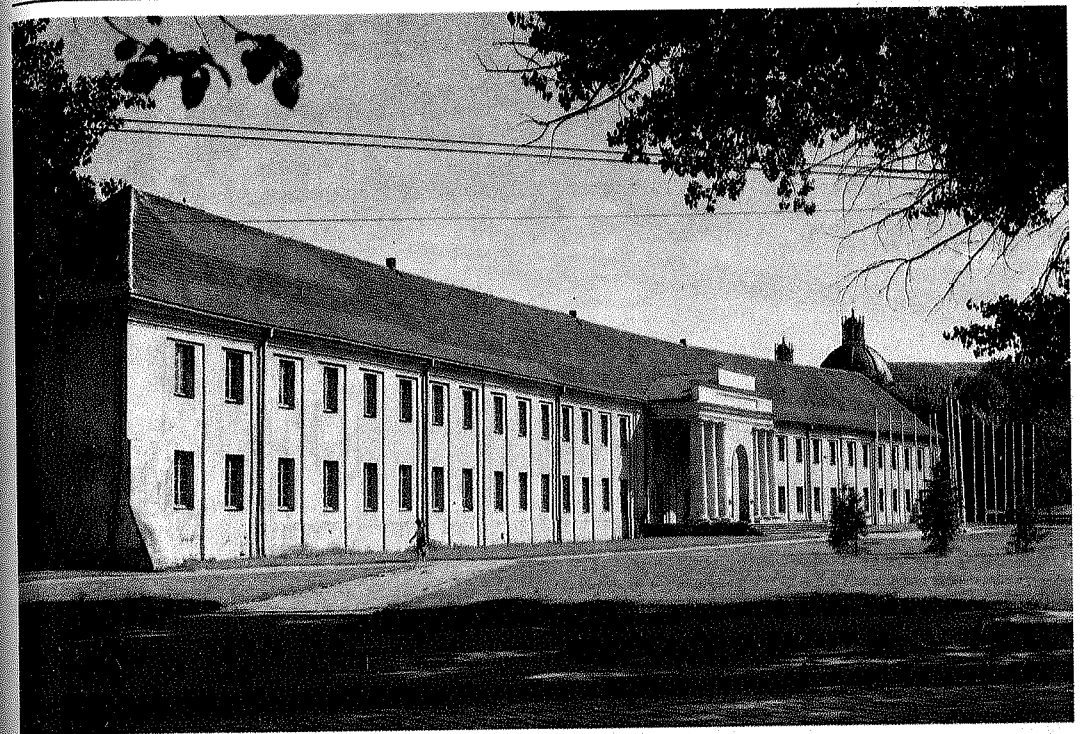
Istorijos ir etnografijos muziejaus pastatas susiformavo per daugelį stilistinių epochų. Jis buvo glaudžiai susijęs su Žemutinės pilies gynybine siena; jo šiaurvakarinio fasado 130 m ilgio sienoje yra gynybinės sienos liekanų. Pirmojo Vilniaus vyskupo Andriaus 1398 m. testamente sakoma, kad šv. Onos bažnyčia esanti „intra muros castri Vilnensis“ (89, 5). Šiandien žinome, kad pilies šv. Onos bažnyčia buvo netoli dabartinio Istorijos ir etnografijos muziejaus rytinio kampo; vadinasi, XIV a. pabaigoje šiame ruože jau turėjo būti gynybinė siena.

1959 m. keliuose vietose tirti naujojo arsenalo (dabar Istorijos ir etnografijos muziejaus) šiaurvakarinės sienos pamatai — gynybinės sienos liekanos (25). Tyrinėtas 41,5 m ilgio ruožas (nuo pastato šiaurinio kampo pradėdant 44 metru ir baigiant 85 metru). Ties pagrindinio įėjimo kolonada gotikinės gynybinės sienos pamatų apačia rasta 5,1 m gylyje nuo dabartinio žemės paviršiaus⁴⁴. Nustatyta, kad prie centrinio įėjimo į muziejų gynybinės sienos liekanos iškyla dar apie 1 m virš dabartinio žemės paviršiaus, tačiau čia jos sudaro tik mūro šerdį. Išoriniai sienos sluoksniai, išmūryti XVI—XVIII a., įleisti į žemę 1,4—1,7 m žemiau dabartinio žemės paviršiaus.

Dar vienas gotikinės gynybinės sienos fragmentas tirtas ties pastato vakariniu kampu. Čia šiaurvakariniame sienos ruože, esančiame tarp antrojo ir trečiojo lango, apie 30 cm virš žemės paviršiaus taip pat rasta linija, ribojanti dviejų skirtingų laikotarpių mūrą. Apatinė mūro dalis gotikinė, viršutinė — renesansinė, pa-

⁴³ Iki XIX a. pradžios pagrindinis įėjimas į naująjį arsenalą turėjo būti iš kiemo. Sprendžiant pagal 1824 m. darytą šio pastato kiemo fasado brėžinį (žr. 39 pav.), įėjimas buvo pabrėžtas didesnėmis mentėmis, skirtingu jų grupavimu, mažu laiptuotu frontonėliu.

⁴⁴ Apatinės 1,2—1,3 m aukščio sienos dalies mūras iš akmenų, ne-lygus. Aukščiau akmenų mūras lygesnis, į tarpus tarp akmenų dėta didelių raudonų plytų. 2,6 m nuo žemės paviršiaus buvo mūro atbraila — apatinės gynybinės sienos dalies paplatėjimas. Virš atbrailos siena mūryta vien iš akmenų.

175 Muziejaus pagrindinis fasadas

176 Restauruotas priestatas (buv. kalėjimas) prie muziejaus šiaur-
rytinės sienos

⁴⁵ Mūro tyrimo duomenys neišsami. Maždaug iki 1965 m., tiriant Vilniaus pilių senųjų pastatų liekanas, per mažai dėmesio buvo skiriama mūro ypatybėms, plytų dydžiams, skiedinio struktūrai. Pastaruoju metu, patobulėjus tyrimų metodikai, šių duomenų vis labiau ima trūkti.

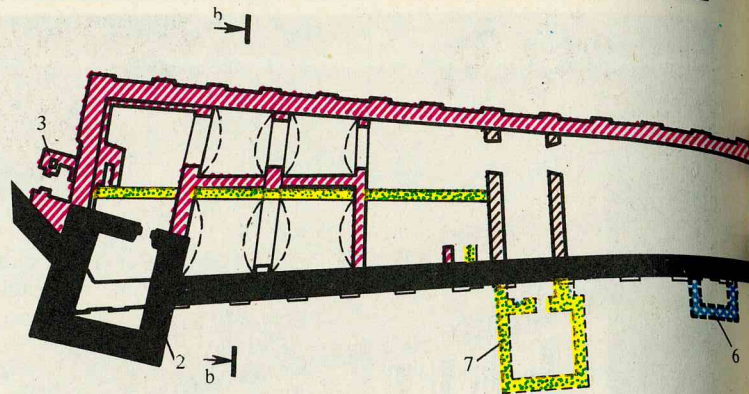
statyta XVI amžiuje. Renesansiniame mūre rastos trijų neiškios paskirties angų liekanos. Iš pradžių net manyta, kad čia buvo šaudymo angos (25, 21), tačiau jos įrengtos neaukštai, maždaug 2,5—3 m virš žemės paviršiaus, o viena iš jų priminė durų angą. Brejelio-Pliaterio panoramoje „Vilna“ šioje sienoje pavaizduotos dvi eilės angų, panašių į langus, o ne į šaudymo angas. 1965 m. baigus Istorijos ir etnografijos muziejaus pastato restauravimą, sienos paviršiuje palikti dviejų tokių angų fragmentai.

Pastato šiaurvakarinėje pusėje ties fasado siena per tyrimus rasta nedelių priestatėlių — buvusių bokštelių — liekanų (177 pav.). Jie vaizduojami Fiurstenhofo plane. Brejelio-Pliaterio panoramoje „Vilna“ šie bokšteliai dviaukščiai, keturkampiai, su aukštais piramidiniais stogeliais (žr. 7 pav.). Šiaurinio bokštelio plano matmenys — 3,6×2,3 m, vakarinio — 4,9×4,4 m. Abiejų bokštelių pamatų apatinė dalis mūryta iš lauko akmenų, aukščiau mūras beveik vien iš geltonų plytų (kelių plytų matmenys: 27; 28; 30; 7; 7,5 cm.). Plytų rišimo būdo nustatyti nepavyko, nes jos buvo apirusios, aptrupėjusios (25, 12, 13)⁴⁵.

Šie, kaip manoma, gynybinės paskirties bokšteliai buvo greičiausiai pastatyti apie XVI a. vidurį (25, 24; 63, 45). XVIII a. antrojoje pusėje bokšteliai kartu su viršutine gynybinės sienos dalimi buvo nugriauti, virš jų liekanų pastatyta nauja klasicistinių plytų mūro šiaurvakarinė siena. XIX a. pradžioje prie šios sienos vėl pristatyti du nedideli keturkampiai priestatėliai, išbuvę iki 1960 m. (177 pav.).

Istorijos ir etnografijos muziejaus pastato ruože per visą gy-

177 Muziejaus pastato planas. Istorinė-stilistinė kartograma:
1 — Žemutinės pilies gynybinės sienos liekanos,
2 — gynybinio bokšto liekanos,
3 — priestatas (buv. kalėjimas),
4 — XVI a. langų liekanos,
5 — gotikiniame mūre rasta įėjimo anga,
6 — XVI a. bokštelių liekanos,
7 — XVIII a. pabaigos — XIX a. pradžios priestatėlių liekanos,
8 — 1,07 m storio gotikinė siena, atkasta 1986 m.

46 Restauruojant pastatą, ties vakariniu jo kampu buvo iškasta perkasa. Nustatyta, kad gynybinės sienos apie 1,7 m storio liekanos eina po žeme į pietvakarius varpinės bokšto link (žr. 177 pav.).

nybinės sienos ilgį rasti dar gotikos laikotarpiu iš kiemo pusės statyti rūsiai. Vadinasi, ir Vilniuje, panašiai kaip Trakų salos pilyje, prie gynybinių sienų vienur kitur iš kiemo yra buvę ūkinės paskirties pastatų: dvariškių gyvenamųjų namų, kareivinių, arklidžių, sandėlių ir pan.

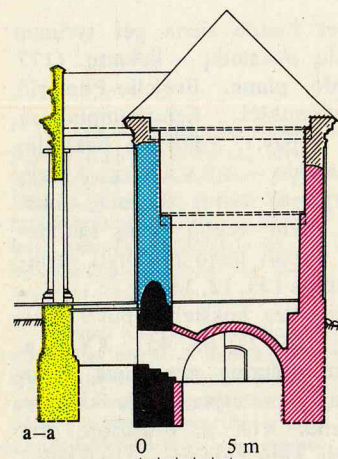
Ypač gerai įrengti rūsiai buvo po muziejaus pastato šiaurinėje patalpa. Jie rasti 1963—1964 m., kasant duobes gelžbetoninių kolonų K-1 ir K-2 pamatams (128, 84). Nustatyta, kad rūsiai buvo dengti cilindriniais vienos plytos storio skliautais, kas 4,5—5 m palaikomais 1,1 m pločio paraminių pusapskritimų arkų (180 pav.).

Pastato vidurinėje dalyje taip pat tirti rūsiai su gerai išlikusiais cilindriniais skliautais. Pastato pietvakarių galinėje patalpoje vėl rasti gotikiniai rūsiai, mūryti kartu su gynybine siena⁴⁶.

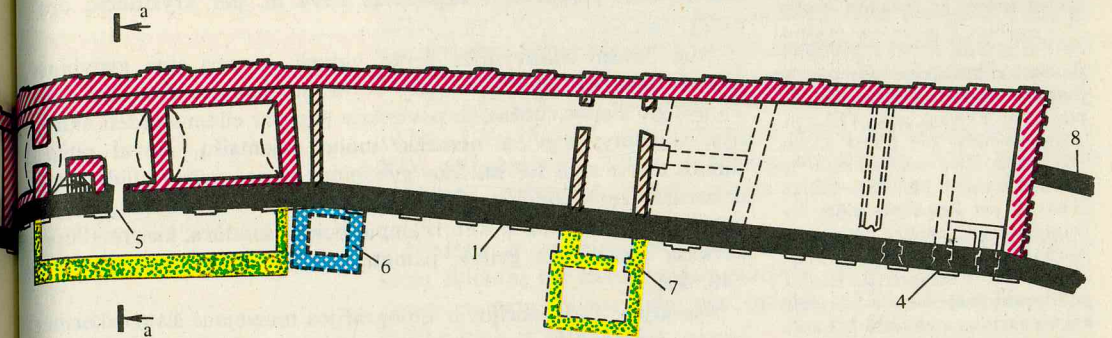
Rūsiai buvo ne kartą perstatyti. Ką tik minėti pietvakarinės patalpos rūsiai perstatyti dar gotikos laikotarpiu. Šiaurvakarinės patalpos gotikiniai rūsiai, kaip atrodo, buvo užpilti griuvenomis XVII amžiuje. Po to sienų atrėmimui čia pastatyti nauji arkiniai pamatai. Kad buvo kita, jau XVII a. antrosios pusės, rekonstrukcija rodo šioje patalpoje išlikę dar vieni arkiniai pamatai.

Gotikos laikotarpio mūras neiškyla virš dabartinio pamatų lygio tik šiaurvakarinėje sienoje. Pietrytinėje ir pietvakarinėje antrojo aukšto sienoje po tinko sluoksniu rasta mūro dar su gotikiniu plytų rišimu. Čia klasicistinėmis mažo formato plytomis aptaisytos tik išorinės langų angokraščių dalys. Vadinasi, per XVI—XVIII a. rekonstrukcijas išsaugota nemažai gotikinių sienų.

Žemutinės pilies gynybinio bokšto ir sienos liekanų 1964 m. rasta prie Istorijos ir etnografijos muziejaus šiaurinio kampo (40, 46—51; 63, 46). Kasant perkasą, pirmiausia aptikti trys akmenų grindiniai (apatinis 1—1,2 m gylyje), ir tik po jais — bokšto pamatų liekanos (žr. 177 pav.). Apačioje (prie pamatų) bokštas buvo keturkampis, iš išorės — 10,9 × 9 m dydžio. Bokšto viduje buvo 5 × 6 m dydžio patalpa. Pietrytinė bokšto siena buvo išsikišusi į pilies kiemo pusę, todėl ji ploniausia. Šiaurinio kampo pamatai išorėje buvo išlenkti. Bokšto pamatai mūryti horizontaliomis eilėmis iš lauko akmenų. Pamatų paviršius nelygus, kai kur pasitaiko raudonų 14—15 cm pločio ir iki 8 cm storio plytų. Pamatų mūrijimo skiedinys pilkas rusvas, t. y. be kalkių ir smėlio, jame yra nemažai molio priemaišų. Pagal šias mūro ypatybes bokštą galima

178 Muziejaus pastato centrinės dalies skersinis pjūvis a—a

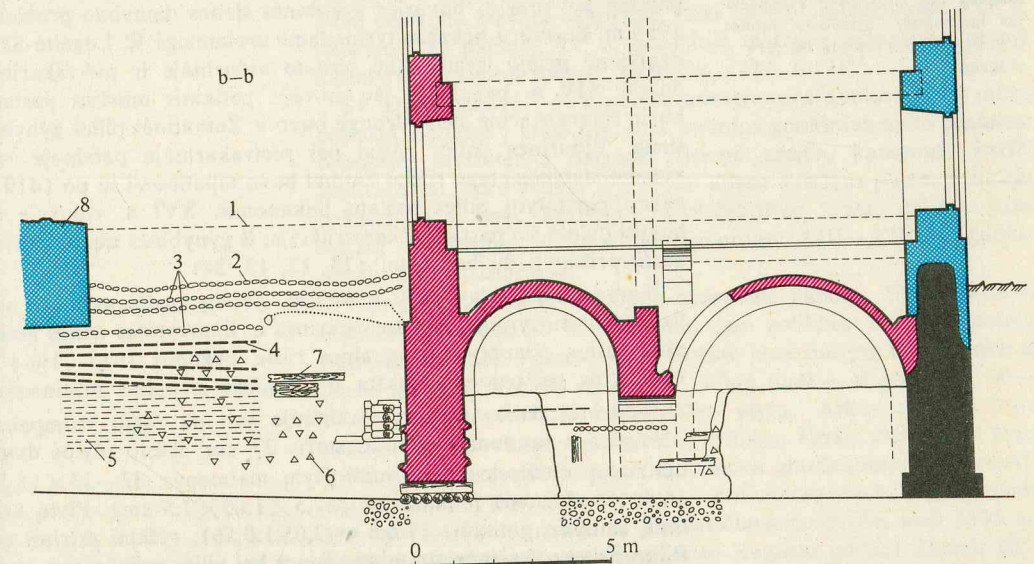

179 Muziejaus restauracinės dirbtuvės (XIX a. čia buvo arklidės)

180 Muziejaus pastato skersinis pjūvis per šiaurinėje patalpos rūsius:

- 1 — žemės paviršiaus lygis iš kiemo pusės iki 1960 m.,
- 2 — žemės paviršiaus lygis po 1960—1965 m. restauracijos darbų,
- 3 — XV—XVI a. kelio grindiniai iš akmenų,
- 4 — XIII—XIV a. kelio grindiniai iš lentų,
- 5 — XIII a. kelio vieta,
- 6 — plytų nuolaužos,
- 7 — XIII—XIV a. medinių pastatų liekanos,
- 8 — pilies rėmų tarnybinės dalies vidurinio korpuso sienos liekanos

¹⁷ 1964 m. kasinėjant ties muziejaus pastato šiauriniu kampu didelio aštuoniasienio ar apvalaus bokšto (vadinamojo Tvardovskio bokšto) liekanų nerasta. XVIII a. pabaigoje jis dar vaizduojamas vienoje P. Smuglevičiaus akvarelėje (žr. 18 pav.) bei Vilniaus pilių 179... m. plane. Manoma, kad XVIII a. pabaigoje jis buvo nugriautas, o jo pamatai išardyti (40, 48). Tačiau 1983 m., per Žemutinės pilies teritoriją tiesiant šiluminę trasą į restauruojamą arsenalo rytinį korpusą, Istorijos ir etnografijos muziejaus šiaurinėje sienoje iškirstoje angoje kartu su architektu S. Lasavicku apmatuotas mūro stovymėje išlikęs gotikinio mūro fragmentas, kurio dvi sienos susikirsdamos sudaro 126° kampą. Panašu, kad tai aštuoniasienio ar septyniasienio statinio kampas. Jo fasadas iš pradžių buvo netinkuotas, mūro siūlės rievėtos, bet vėliau nuglaistytas dviem plonais tinko sluoksniais (vidutiniai mūro plytų dydžiai: 31×13,6×8,2 cm). Greičiausiai tai Tvardovskio bokšto liekanos.

⁴⁸ Vadinas, keturkampis bokštas ir į rytus nuo jo esantis gynybinės sienos ruožas turėtų būti šiek tiek ankstesnio laikotarpio. Galimas dalykas, kad gynybinės sienos atkarpa ties Istorijos ir etnografijos muziejumi išmūryta XIV a. antroje pusėje. Per 1959 m. tyrimus šios sienos mūro savybės buvo nepakankamai išanalizuotos. Tai reikėtų padaryti ateityje. Dabar 155, 177, 179, 180 pav. gynybinės sienos atkarpa ties Istorijos ir etnografijos muziejumi užtušuota juodai, t. y. lyg ji būtų statyta iki XIV a. vidurio.

būtų datuoti XIII a. pabaiga—XIV a. viduriu. R. Batūra spėja, kad bokštas galėjo būti sugriautas 1394 m. per kryžiuočių antpuolį (63, 46).

Nuo bokšto šiaurinės sienos vidurio į rytus eina gynybinės sienos liekanos; siena mūryta kartu su bokštu. Atkastas apie 13 m ilgio sienos ruožas; jo paviršiuje taip pat eilėmis sudėti akmenys, skiedinys irgi su nemažai molio priemaišų, rusvai pilkas. Sienos storis apie 1,7 m. Šios gynybinės sienos mūrai glūdi netoli dabartinio žemės paviršiaus, virš jų rastas tik vienas vėlyvas akmenų grindinys. Ties sienos ir keturkampio bokšto sandūra, kasant gilesnę perkasą (iki 3,6 m gylio), pamatų apačios ir žemio nepasiekta (40, 49)⁴⁷.

Nustatyta, kad Istorijos ir etnografijos muziejaus šiaurvakarinės sienos (ankstesnės gynybinės sienos) pamatai tik priremti prie keturkampio bokšto pietvakarinės sienos pamatų, bet su juo nesujungti. Šios gynybinės sienos dalies mūrėjimui naudotame skiedinyje molio priemaišų nėra. Be to, jau minėta, kad muziejaus pastato šiaurinis kampas pastatytas virš nugriauto keturkampio bokšto liekanų⁴⁸.

Prie muziejaus pastato šiaurinės sienos 1964 m. atkastos priestatėlio — bene vienintelės dabar Lietuvoje žinomos XV—XVI a. kalėjimo celės liekanos. Priestatėlis išorėje buvo iki 6 m ilgio ir 2,6 m pločio. Po grindimis rastas 1,6×2,5 m dydžio gana gilus rūšys, dengtas storu cilindrinio skliautu. Priestatėlio pietryčių sienos nišos (0,8 m pločio ir apie 1 m gylio) grindyse buvo ovali anga į rūšio patalpą. Rytiniame rūšio kampe — dar viena viršūn kylanti ir celės vėdinimui skirta niša. 1965 m. šio kalėjimo antžeminė dalis — buvęs priestatėlis — restauruota (žr. 176 pav.).

Remdamasis 1955—1961 m. Pilies kalno šiaurinės papėdės archeologinių tyrimų duomenimis, A. Tautavičius Istorijos ir etnografijos muziejaus šiaurinės galinės patalpos pietrytinį kampą datavo XV a. antrąja puse ar XVI a. pradžia (210, 47)⁴⁸.

Ta pačia proga išskyla ir kitų Istorijos ir etnografijos muziejaus patalpų bei prie jų buvusios gynybinės sienos datavimo problema. 1959 m. šių mūrų liekanas tyrinėdama archeologė R. Legaitė-Skardžiuvienė priėjo išvadą, kad pastato vidurinėje ir pietvakarinėje dalyje XIV a. pabaigoje jau stovėjo gotikinis mūrinis pastatas, kurio šiaurvakarinė siena drauge buvo ir Žemutinės pilies gynybinė siena. Vidurinės dalies rūšiai bei pietvakarinėje patalpoje rasti antrojo statybos etapo rūšiai tuomet buvo tapatinami su po 1419 m. gaisro perstatytų pilies pastatų liekanomis. XVI a. viduryje esą buvusi didelė šio pastato rekonstrukcija: iš gynybinės sienos išorinės pusės pristatyti du bokšteliai (25, 12, 13, 24).

Norėdami papildyti 1959—1965 m. tyrimų medžiagą mūro analize, 1976 m. tyrėme pastato vidurinės ir šiaurinės dalies gotikinius rūšius (šiaurinės patalpos rūšių liekanos 1963—1964 m. uždengtos gelžbetonio plokšte ir šiandien tyrėjams prieinamos).

Vidurinės dalies skliauto paviršiuje yra tik plytų trumpainiai (daugiausia raudoni), skliauto storis 33 cm. Rūšio plytos dviejų matmenų: didžiosios (vidutiniai plytų matmenys: 32—33×15,5—16,5×9—9,5 cm) ir mažosios (27,5×13,5×7,5 cm). Plytų kraštinių santykis gotikinis (1:b:h ≈ 2,05:1:0,56), ryškiai skiriasi nuo Pilies kalno vakarinės atraminės sienos bei pilies prižiūrėtojo namų

rūšių renesansinių plytų. Iš didžiųjų plytų mūrytas skliautas, iš mažesnių — skersinė šiaurinė rūšio siena. Ji priglausta prie skliauto paviršiaus, už jos yra kitas rūšys, dengtas tuo pačiu cilindrinio skliautu. Skersinės sienos plytų matmenys tokie patys, kaip ir katedros rūšiuose rasto kvadratinio pastato aštuoniasienės atramos (27,5×13,7×7 cm) bei senosios šv. Onos bažnyčios liekanų plytų (27×13,5—14×7,5 cm). Didžiųjų plytų matmenys panašūs į XIV a. pabaigoje—XV a. pradžioje statytos šv. Jono pirmosios gotikinės bažnyčios sienų plytas (30—32,2×16—17×8,5—9 cm).

Istorijos ir etnografijos muziejaus šiaurinės patalpos gotikinių skliautų bei kartu su jais mūrytos išorinės (iš kiemo pusės) sienos pamatų plytos taip pat didelės (33,7—34,5×16—17×8—9,6 cm) ir raudonos.

Šv. Onos ir šv. Onos-šv. Barbaros bažnyčios liekanos

1955—1961 m. LTSR Mokslų Akademijos Istorijos institutas (archeologas A. Tautavičius) kasinėjo Pilies kalno šiaurinę papėdę. Per šiuos tyrimus nustatyta Žemutinės pilies teritorijoje buvusios šv. Onos bažnyčios vieta; jos liekanų rasta maždaug už 200 m į šiaurės rytus nuo katedros (žr. 155 pav.), t. y. kur kas toliau, negu buvo nustatę P. Sledzevskis su M. Moreliovskiu.

Senoji šv. Onos bažnyčia buvo mūrinė, vienanavė, išorėje 20,5 m ilgio ir 9 m pločio. Jos 1,4 m sienos iš išorės buvo sutvirtintos stačiakampiais kontraforsais, kampuose jie pristatyti įstrižai (181 pav.). A. Tautavičiaus nuomone, po oficialaus krikšto iš pradžių čia buvo pastatyta medinė bažnytėlė, šalia jos buvusios kapinės. XIV a. pabaigoje ar pačioje XV a. pradžioje medinės bažnytėlės vietoje pastatyta aprašytoji mūrinė bažnyčia (212, 6, 7)⁴⁹.

Šv. Onos bažnyčia — Lietuvos ankstyvosios gotikos plytų mūro pastatas, panašus į kitus Lietuvos halinius gotikinius kulto pastatus: bebokštė, presbiterija baigiasi trisiene apside, kampuose įstrižai kontraforsai. Sprendžiant iš Brauno atlaso Vilniaus plano, ji turėjo trikampį frontoną. Bažnyčios architektūros ištakų galima būtų ieškoti Mozūrijos, Prūsijos bei Livonijos XIII—XIV a. gotikiniuose kulto pastatuose.

Į šiaurės rytus nuo šv. Onos bažnyčios pamatų 1958 m. buvo atkastos dar vieno 10 m su viršūn ilgio gotikinio mūrinio pastato pusrūšio liekanos. Pastato sienų išorinė pusė mūryta beveik vien iš lauko akmenų, krautų eilėmis, o vidinė pusė — iš gotikinių 30—32,5×14—15×8—8,5 cm dydžio plytų. Atkastos pietrytinės patalpos viduje rastos net kelerios grindys, klotos vienos ant kitų. Patalpa buvusi puošni, sienos apdailintos glazūruotomis su reljefiniu ornamentu plytomis, krosnys — polichrominių koklių. Pastatas yra stovėjęs ilgesnį laiką. A. Tautavičiaus nuomone, nuo 1543 m. šiame pastate gal gyveno Žygimanto Augusto pirmoji žmona Elž-

⁴⁹ D. Kačmažikas yra pareiškęs, kad čia galėjo būti ne pilies šv. Onos bažnyčia, o pirmoji Vilniaus katedra (118, 156). Šią D. Kačmažiko mintį paneigia pastaruoju metu katedros požemiuose rasti kvadratinio pastato kelių statybos etapų mūrai, be abejonės, priklausę ankstyvajai Vilniaus katedrai.